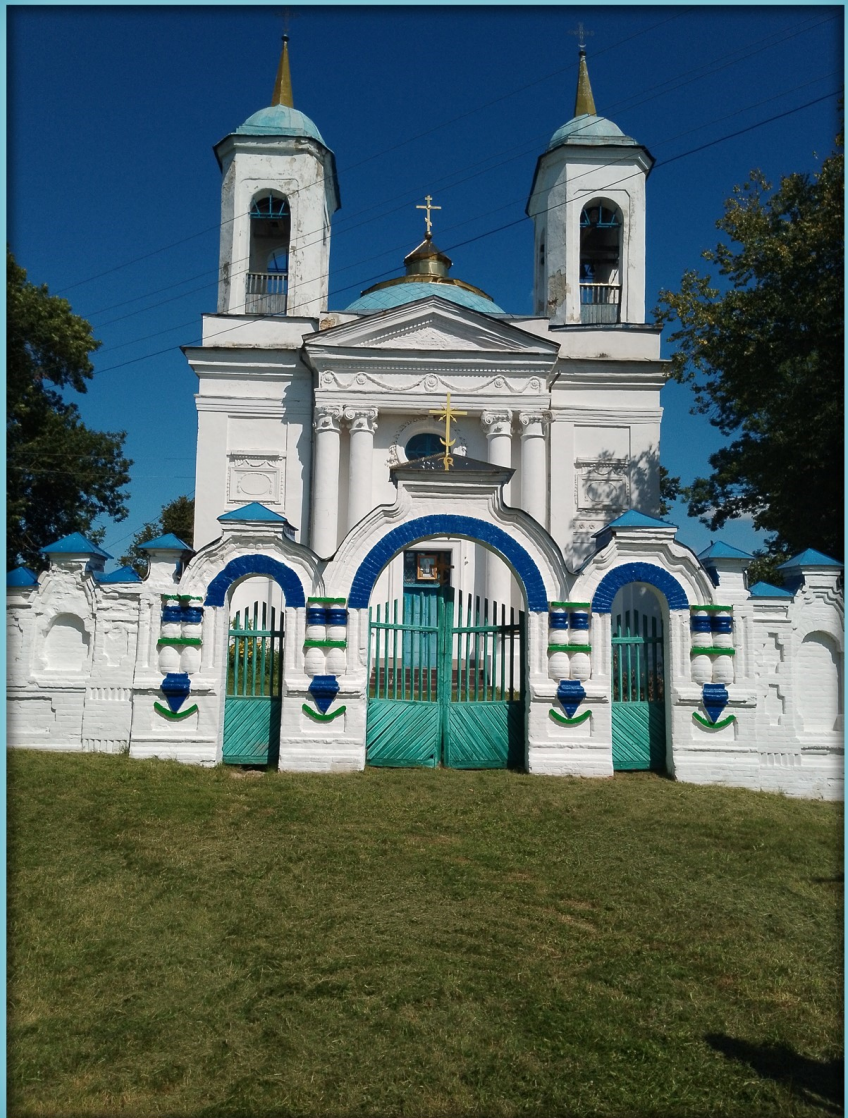

ISSN (print) 2227-183X

ISSN (online) 2413-8762

Сумський Історико- Архівний Журнал

XLV

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА
АРХІВОЗНАВСТВА

№ XLV

Ідентифікатор медіа
R30-03095 від 29.02.2024

ISSN 2227-183X (print)
ISSN 2413-8762 (online)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

ДЕГТЯРЬОВ С.І. – д-р. істор. наук, проф., Сумський державний університет (Суми, Україна)

Заступник головного редактора:

ГОНЧАРЕНКО А.В. – канд. істор. наук, доц., Сумський державний університет (Суми, Україна)

БАЖАН О.Г. – канд. істор. наук, ст. наук. співроб., Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

БОДНАРЮК Б.М. – д-р істор. наук, доц., Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (Чернівці, Україна)

БОРЯК Г.В. – д-р істор. наук, проф., чл.-кор. НАН України, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

ЗЯКУН А.І. – канд. істор. наук, доц., Сумський державний університет (Суми, Україна)

ІГНАТУША О.М. – д-р істор. наук, проф., Запорізький національний університет (Запоріжжя, Україна)

КОРОЛЬ В.М. – канд. істор. наук, Сумський державний педагогічний університет (Суми, Україна)

ЛЕБІДЬ А.Є. – д-р філос. наук, проф., Сумський державний університет (Суми, Україна)

РІШ В. – асоційований професор з історії, Університетський коледж Джорджії (Мілледжвіль, США)

СТЕМПНЯК В. – д-р наук (dr.hab), проф., Університет Миколая Коперніка в Торуні (Торунь, Республіка Польща)

ТЕР-ОГАНОВ Н.К. – доктор історії, Тель-Авівський університет (Тель-Авів, Ізраїль)

ЧЕРКАСОВ О.А. – д-р істор. наук, доц., Черкас глобальний університет (Вашингтон, США)

ШМИГЕЛЬ М. – д-р істор. наук, д-р філософії, доц., Університет Матея Бела (Банська Бистриця, Словачка Республіка)

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного університету (протокол №4 від 11.12.2025 р.)

Наказом Міністерства освіти і науки України від 28 грудня 2019 р. №1643 журнал включено до категорії «Б» переліку наукових фахових видань України, де можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора наук, кандидата наук та ступеня доктора філософії за спеціальністю «В9 – Історія та археологія»

SUMY HISTORICAL AND ARCHIVAL JOURNAL

Scientific Journal of History and Archival Science

The journal was established in 2005

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief:

Dehtiarov S.I. – Dr. (History), Professor, Sumy State University (Sumy, Ukraine)

Deputy Editor:

Honcharenko A.V. – Ph.D. (History), Associate Professor, Sumy State University (Sumy, Ukraine)

Bazhan O.G. – Ph.D. (History), Associate Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Bodnariuk B.M. – Dr. (History), Associate Professor, Chernivtsi National University named after Yu. Fed'kovich (Chernivtsi, Ukraine)

Boriak H.V. – Dr. (History), Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Cherkasov A.A. – Dr. (History), Professor, Cherkas Global University (Washington, USA)

Ihnatusha O.M. – Dr. (History), Professor, Zaporizhzhya National University (Zaporizhzhya, Ukraine)

Lebid A.Ye. – Dr. (Philosophy), Professor, Sumy State University (Sumy, Ukraine)

Korol V.M. – Ph.D. (History), Sumy State Pedagogical University (Sumy, Ukraine)

Risch William Jay – Associate Professor of History, Georgia College & State University (Milledgeville, USA)

Smigel' Michal – Dr. (History), Ph.D., Adjunct Professor, Matej Bel University (Banska Bystrica, Slovakia)

Stepniak Wladyslaw – Ph.D., Professor, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu (Torun, Poland)

Ter-Oganov Nugzar – Dr. (History), Tel Aviv University (Tel Aviv, Israel)

Ziakun A.I. – Ph.D. (History), Associate Professor, Sumy State University (Sumy, Ukraine)

Media identifier: R30-03095 from 29.02.2024

Postal Address: 116, Kharkivska st., Sumy city, Ukraine, 40007

Department of History, "Sumy Historical and Archival Journal"

E-mail: starsergo2014@gmail.com

Websites: <http://shaj.sumdu.edu.ua>

CONTENTS

ARCHIVAL STUDIES

- BEZDRABKO V.V. Document forgery: an interdisciplinary perspective 5

HISTORY OF UKRAINE

- BILOBROVETS O.M. Women in the development of polish education in Ukraine in the second half of the 19th century – the first decades of the 20th century 21
- HUZ A.M. Reports of the vice-consulate of France in Kharkiv as a source of the history of Ukraine in the late 19th – early 20th centuries (based on documents of the National Archive of France) 32
- STELNYKOVYCH S.V. The Bazar Tragedy in Commemorative Practices during the Period of Ukraine's Independence 40
- CHERNOLIKHOV S.V. Psychosocial aspects of infanticide in Right-bank Ukraine in the late XIX – early XX centuries (on the example of court cases of Zhytomyr district court) 50
- VENHERSKA V.O., MAHAS-DEMYDAS J.I. The First World War, women, and everyday life in Ukraine's front-line cities 66
- NIKOLAIEV S.M. Volodymyr Horbovy's public and political activities in 1939–1941 80
- OLITSKYI V.O. Agency-operational activities of Soviet special services in the environment of the Orthodox clergy of Ukraine (1953–1964) 90

WORLD HISTORY

- HONCHARENKO A.V., KAMIONKA M. The Antilles in the colonial controversies of European states at the end of the 15th – in the first half of the 20s of the 17th century 100

On the cover: P.1 – Dormition Church in the village of Vyshenky (Chernihiv Region). Built between 1782 and 1787 in the Classical style by order of Count Pyotr Rumyantsev-Zadunaisky. Architects: Yu. Felten and M. Moscipanov. An architectural monument of national significance. Photo by *Ye.M.Osadchij*, 2025; P.4 – Church of Saint Nicholas the Wonderworker in the village of Prydesnianske (Chernihiv Region). Built in the last quarter of the 19th century (according to other sources, in 1899). Currently the church is at risk of collapse. Photo by *Ye.M.Osadchij*, 2025.

ЗМІСТ

АРХІВОЗНАВСТВО

- БЕЗДРАБКО В.В. Фальсифікат документа: міждисциплінарний вимір 5

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- БІЛОБРОВЕЦЬ О.М. Жінки в розбудові польської освіти в Україні в другій половині XIX – перших десятиліттях XX ст. 21
- ГУЗЬ А.М. Звіти віце консульства Франції у Харкові як джерело з історії України кінця XIX – початку XX століття (за документами Національного архіву Франції) 32
- СТЕЛЬНИКОВИЧ С.В. Базарська трагедія в комеморативних практиках в період незалежності України 40
- ЧЕРНОЛІХОВ С.В. Психосоціальні аспекти дітозгубництва на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі судових справ Житомирського окружного суду) 50
- ВЕНГЕРСЬКА В.О., МАГАСЬ-ДЕМИДАС Ю.І. Перша світова війна, жінки та повсякдення прифронтових міст України 66
- НІКОЛАЄВ С.М. Громадсько-політична діяльність Володимира Горбового у 1939–1941 рр. 80
- ОЛІЩЬКИЙ В.О. Агентурно-оперативна діяльність радянських спецслужб у середовищі православного духовенства України (1953–1964) 90

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- ГОНЧАРЕНКО А.В., КАМІОНКА М. Антили в колоніальних протиріччях європейських держав наприкінці XV – у першій половині 20-х років XVII ст. 100

На обкладинці: С.1 – Успенська церква у с. Вишеньки (Чернігівська область). Зведена у 1782-1787 роках у стилі класицизму за наказом графа Петра Рум'янцева-Задунайського. Архітектори Ю. Фельтен та М. Мосципанов. Пам'ятка архітектури національного значення. Фото *Осадчого Є.М.* 2025 р.; С.4 – Церква святого Миколи Чудотворця у с. Придеснянське (Чернігівська область). Зведена в останній чверті XIX століття (за іншими даними у 1899 році). Зараз знаходиться в аварійному стані. Фото *Осадчого Є.М.* 2025 р.

ARCHIVAL STUDIES / АРХІВОЗНАВСТВО

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.5

BEZDRABKO V.V.

Kyiv National University of Culture and Arts (Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://0000-0003-3295-5277>DOCUMENT FORGERY:
AN INTERDISCIPLINARY PERSPECTIVE

Abstract. *The purpose of the article is to reveal the meanings of the concept document falsification; to represent the foundations of technical expertise and scholarly criticism of documents; and to identify the main approaches to establishing facts of falsification and forgery. The research methodology consists of historical-chronological, terminological, analytical, synthetic, and generalization methods. The historical-chronological method was applied to trace the evolution of document examination and the formation of knowledge domains related to the study of historical sources, as well as scientific and technical practices for detecting falsified documents. The terminological method was used to identify the hierarchical meanings of the concepts document falsification, document forgery, and document fraud. Methods of analysis and synthesis were employed to explain causal relationships between the accumulation of empirical and applied knowledge and the development of expertise and scholarly criticism of documents. The generalization method proved useful for identifying the main trends and traditions in the development of document examination aimed at detecting falsifications. The scientific novelty of the study lies in presenting the multidimensional problem of document falsification throughout human history. Conclusions.* The problem of document falsification has ancient origins. Initially, the exposure of falsified documents had practical significance, later acquiring scientific and applied importance. Methods of recognizing falsified documents emerged primarily within legal, archival, and records management practices. The objects of falsification may be documentary information and/or its carrier. A document may be falsified intentionally (coercively or voluntarily) or accidentally. The concept of falsification is broader than forgery: a document can be forged only if it already exists, whereas falsification may arise when a document, by the author's initial intent, is destined to record incomplete, inaccurate, or concealed data, or distort its formal features and characteristics. A falsified document is the result of forgery or fraud. Different approaches to the study of document falsification have developed, including legal, historical-source-critical, and others. For the legal approach, the evidentiary value of a document is its primary property; for historians, archivists, and documentologists, the main value of a document is informational. At institutional, normative-legal, technical, and methodological levels, the relevance, importance, and necessity of protecting information and documents from falsification are affirmed.

Keywords: document, document forgery, document falsification, document counterfeiting; document fraud; archive, source-critical approach, legal approach, document studies approach.

Citation. Bezdrabko, V.V. (2025). Document forgery: an interdisciplinary perspective. *Sumy Historical and Archival Journal*. XLV, 5-20. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.5

© 2025 by the author(s)

This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) license

БЕЗДРАБКО В.В.

Київський національний університет культури і мистецтв (Київ, Україна)

ORCID: <https://0000 0003 3295 5277>

ФАЛЬСИФІКАТ ДОКУМЕНТА: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ВИМІР

Анотація. *Мета статті* полягає в розкритті значень поняття фальсифікат документа; репрезентації формування засад технічної експертизи та наукової критики документів; виявленні основних підходів до з'ясування фактів фальшування, підроблення документів. **Методологію дослідження** склали історико-хронологічний, термінологічний, методи аналізу, синтезу, узагальнення. Історико-хронологічний метод застосовано для розкриття еволюції експертизи документів, формування галузей знань, пов'язаних із вивченням історичних джерел, наукових і технічних практик виявлення фальсифікату документів. Термінологічний метод застосовано для виявлення ієрархічності значень понять "фальсифікат документа", "підробка документа", "підлог документа". Методи аналізу й синтезу використано для викладу причинно-наслідкових зв'язків між накопиченням емпіричних, прикладних знань і розвитком експертизи, наукової критики документів. Метод узагальнення став у пригоді для з'ясування основних тенденцій і традицій розвитку експертизи документів із метою виявлення фальсифікатів. **Наукова новизна** дослідження полягає в представленні багатовимірної проблеми фальшування документів в історії людства. **Висновки.** Проблема фальсифікату документа має давнє походження. Початково викриття фальшованого документа мало практичне значення, згодом ще й науково-прикладне. Методики розпізнання фальсифікату документа складаються передусім у надрах правової, архівної й діловодної практик. Об'єкти фальшування: документна інформація або / і носій документної інформації. Документ може бути сфальшованим зумисно (примусово, добровільно) або випадково. Поняття фальсифікат є ширшим, ніж підробка. Підробити документ можна в тому випадку, якщо він уже існує. Підлогом є той документ, який через первинний задум автора потенційно приречений на фіксування неповних, недостовірних, прихованих даних чи спотворення формальних ознак, характеристик. Фальсифікат документа – це результат його підроблення, підлогу. Склалися різні підходи до вивчення фальсифікату документа, зокрема правовий, історико-джерелознавчий та ін. Для правового підходу доказова цінність документа є головною його властивістю. Для істориків-джерелознавців, архівістів, документознавців головною цінністю документа є інформаційна. На інституційному, нормативно-правовому, технічному, науково-методичному рівнях засвідчено актуальність, важливість і необхідність захисту інформації, документів від фальшувань.

Ключові слова: документ, фальсифікат документа, підробка документа, підроблення документа, фальшування документа, підлог документа, архів, джерелознавчий підхід, правовий підхід, документознавчий підхід.

Цитування. Бездрабко, В.В. (2025). Фальсифікат документа: міждисциплінарний вимір. Сумський історико-архівний журнал. XLV, 5-20. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.5

Проблема фальшування документів – давня й незмінно актуальна. Попри обширну історіографію залишається багато відкритих питань, пов'язаних із нормативно-правовою базою запобігання фальшуванню документів, технічною експертизою документів, проблемною термінологією, практиками та критикою документів, тощо. Потреба в установленні доказової, інформаційної, джерельної, комунікаційної та іншої цінності документа завжди оперта на з'ясування їх оригінальності, істинності, достовірності, автентичності. Методики встановлення цього факту розроблялися багатьма науками.

Найповніше вони представлені в тих із них, що мали ґрунтовні практики роботи з документами, зокрема правознавство, історичне джерелознавство, архівознавство та ін. Тому є сенс говорити про міждисциплінарний вимір цієї проблеми. **Мета статті** полягає в розкритті значень поняття фальсифікат документа; репрезентації формування засад технічної експертизи та наукової критики документів; виявленні основних підходів до з'ясування фактів фальшування документів.

Під фальсифікатом документа розуміють продукт свідомого спотворення його форми і / або змісту з метою отримання правової, моральної, матеріальної чи будь-якої іншої вигоди. Термін походить від пізньолатинського *falsificatio*, *falsifico* – підробляти, підробляю. Процес створення фальсифікату документа називають фальшуванням. Це поняття ширшого змісту і значення, ніж підроблення документів. У першому випадку йдеться про: а) зумисне спотворення чи викривлення змісту документа (внесення неправдивих даних, підміна фактів, формальних ознак), тобто підлог; б) фальшування формальних ознак документа. У другому випадку – про підроблення шляхом виготовлення, зміни реквізитів документа з метою надати йому справжність. Результатом підроблення документа є підробка.

Фальшування документів – явище давнє, що виникло фактично з моменту появи самих документів як письмових свідчень, доказів, підтверджень переважно правових фактів. Датується IV–III тисячоліттям до н. е. (Бездрабко, 2011: 17). Перші зразки фальшованих документів належать стародавній близькосхідній цивілізації. Усвідомлення значення документа як акту влади, посвідчення права власності надало їм особливого статусу. Спочатку це були лаконічні пам'ятні помітки, які згодом замінили акти, оформлені відповідно до тодішніх вимог. Правова норма як регулююча категорія на той час була недостатньо вираженою.

На початку документування інформації оформлювання документа включало необхідні засвідчувальні елементи достовірності (підпис; відбитки печатки, штемпеля, пальця, нігтя, елемента одягу; мітка). Виготовлення печатки чи штемпеля було трудомістким процесом, що вимагало високої майстерності, а складний зазвичай малюнок при цьому з багатьма прихованими символами і знаками, нерідко архаїчними шрифтами, мав бути захистом від фальшування. Існування реєстрів чинних, втрачених печаток забезпечувало суворий контроль за їх обігом, протидіяло спотворенню форми чи викладу недостовірного змісту документів (Бездрабко, 2011: 17–20).

Поширеною була практика інституту свідків оформлювання офіційних, публічних і приватних документів, виготовлення їх копій, дублікатів (Кулешов, 2000: 15). Головне призначення інституту свідків полягало в підтвердженні факту укладання документа, його змісту, оскільки копії часто видавалися не тільки особі-власнику чи автору, але й свідкам.

Диференційоване ставлення до оригіналів і копій документів визначало особливості їх зберігання, забезпечення захисту від фізичних, біологічних та ін. пошкоджень (Бездрабко, 2011: 25). Інвентаризація, облік, опис документів також сприяли убезпеченню документів від фальшування. Важливими центрами створення й зберігання документів, крім палат верховного чиновника, громади, підрозділів бюрократичного апарату, були архіви, бібліотеки, школи письма, що прославилися як осередки переписування, копіювання документів, книг, укладаючи перші емпіричного змісту рекомендації, трактати користування і правила прочитання текстів.

Підроблення документів в усі часи суворо каралось. Для держав Стародавнього Близького Сходу, Давньої Індії властиве переважно індивідуальне покарання за фальшування документів, печаток, тобто переслідування конкретної особи-виконавця протиправної дії, для Давнього Китаю – колективне, що означало найсуворішу кару для

самого виконавця та кола осіб, які могли бути причетними до скоєння порушення. Найпоширенішими видами покарання були: штраф, клеймування, каторжні роботи, заслання, вигнання, конфіскація майна, відрубання кінцівок або інших частин тіла, смертна кара (закони Гаммурапі, Ману, Цинь та ін.). На міру покарання впливали не тільки значущість підробленого документа, але й посадовий, соціальний, майновий статус особи, що здійснила порушення. Деякі релігійні настанови також відображали покарання за фальшування документів (Бездрабко, 2011: 22).

Набуті практики захисту документа від умисного спотворення розвинулися в Давній Греції та Давньому Римі. Документ як доказ, аргумент, акт підтвердження чи свідчення, здобув особливий статус (Бездрабко, 2011: 25). Розвиток бюрократичного апарату супроводжувався розростанням канцелярій, архівів, зокрема відомчих і спеціалізованих, які стали справжніми “центрами” фальшування документів. З’являється термін *пластографія*, що в перекладі з грецької означало підроблене письмо (підроблений почерк), а особа, що підробляла “чужі почерки”, називалася *пластографом*, або *пластологом*.

Якісно іншими стали методи боротьби з фальшуванням документів. Правові застороги щодо протиправних дій набули статусу норми. Особливістю правового регулювання боротьби з фальшуванням документів стала поява окремих законів, головним призначенням яких було з’ясувати коло прийомів, процедуру визнання документа фальшованим із конкретними обставинами й умовами покарання. Особливо це характерно для римського права. Першим законом, де фальшування документів розглядалося самостійно як злочин, став закон Корнелія Сулли *Lex Cornelia de falsis* (80 -і роки до н. е.). Спочатку закон стосувався лише фальшування заповітів, монет, а згодом був доповнений розглядом фактів підроблення офіційних і приватних документів. Цінність достовірності документів пов’язувалася з надійністю захисту передусім майнових прав чи зобов’язань. У правовій практиці формується розрізнення підлога і фальсифікату, що остаточно закріплено в пам’ятці Східно-Римської імперії (Візантії) – *Corpus juris civilis*, за часів візантійського імператора Юстиніана I Великого (528–534 рр.). Під підлогом розумівся той документ, який створено спеціально з метою фіксації неправдивої інформації, а під фальсифікатом – документ, що зазнав будь-якого спотворення форми чи змісту після того, як був виготовлений і набув чинності (Кобилянський, Сутуріна, 2022: 100).

Для Європи раннього Середньовіччя, за винятком Візантії, характерне забуття традицій римського права щодо боротьби з фальшуванням документів. *Leges barbarorum* (варварські правди) 5–9 ст. були зразками давнього германського права і представляли записи норм звичаєвого права, позбавлених узагальнень і абстрактних юридичних формул, найвідомішими з яких є *Салічна правда* (*Lex Salica*, 5–6 ст.) і *Ріпуарська правда* (*Lex Ripuaria*, VI–VIII ст.). Усне слово мало переваги над письмовим, а для підтвердження події чи прав достатньо було слова свідків (Бездрабко, 2011: 45). Поширеним явищем доведення прав власності були ордалії (від нім. слова *Urteil* – істина), тобто пошук істини в судовому спорі за допомогою втручання начебто надприродних сил. У цьому випадку встановлення достовірності документа виглядало ірраціонально.

В XI–XII ст. з’являються перші правові середньовічні збірки, які містили згадку про підроблення документів і види покарань для фальсифікаторів та тих, хто користувався ними з корисливим умислом (закони Кнута Великого XI ст., німецькі зеркала XIII ст.). Підроблення документів постало гострою проблемою для більшості країн континентальної Європи та Англії (Бездрабко, 2011: 47). Прямі згадування про шахрайство, введення в оману стосувалися виготовлення фальшованих документів і користування ними. У Середньовіччі збереглася система покарань за підроблення

документів. Винятково жорсткі заходи передбачалися в тих випадках, коли підроблялися документи, що мали вагомі правові наслідки.

Найдавніша правова пам'ятка Київської Русі – Руська Правда (XI–XII ст.), не містила артикулів, присвячених фальшуванню документів. Це пояснюється низьким рівнем вчинення таких порушень, порівняно з іншими європейськими країнами. Однак артикули про шахрайство, введення в оману цілком могли застосовуватися у випадках підроблення документів, а семантично багатозначний термін *татьба*, зафіксований у Руській Правді, тлумачиться також як крадіжка, ширше – як незаконне (за)володіння чужим майном, що могло бути здійснено також за допомогою підроблених документів.

Діловодна, архівна, правова практики продовжували нарощувати потенціал щодо захисту інформації та методик розпізнання підроблених документів. Вони залишалися важливим актом засвідчення прав і зобов'язань. Для захисту документів від підроблення поєднували одночасно різні способи: застосування печаток, підписів, накладних пергаментних стрічок, водяних знаків, вощення конвертів зберігання, лакування (або вощення) матеріальної основи письма, використання спеціальних шрифтів, прочитання яких потребувало ключів, тайнопису тощо. Середньовічні збірки правил мистецтва укладання документів (*Summa art...*) містили практичні поради щодо оформлювання документів та їх захисту від підробок. Предметно цим займалися правники (Бездрабко, 2011: 50).

Із X ст. підроблення документів стало масовим явищем, що пояснюється прагненням здобути або / і захистити право власності, упередити захоплення земель чи нерухомого майна. Значна кількість фальшованих документів, що слугували інструментом закріплення інституційних прав на володіння, виготовлялася в канцеляріях, архівах монастирів. Часто в архівах служили спеціальні писці, які займалися виготовленням підроблених документів. Якість і рівень фальшивих документів був дуже високим. Такі писці були освіченими, майстерними людьми. Найбільш розповсюдженими видами документів, які підроблялися в середні віки, були королівські ордонанси, привілеї, хартії, що передавали чи підтверджували право власності та ін. переваги.

Географія підробок охоплювала всю Європу і, порівняно з Азією, була масовим явищем упродовж X–XII ст. Це пояснюється послабленням церковної і навпаки посиленням світської влади, а також поширенням освіти серед дворянства. Згодом кількість підробок дещо зменшилася. Це зумовлено тим, що більшість монастирів або втратила володіння, або накопичила необхідні документи для захисту майна, щоб його повернути й убезпечити від втрат.

В епоху Відродження настав час актуалізації досягнень римського права. Важливу роль у накопиченні, систематизації, коментуванні джерел римського права відіграли школи права глоссаторів і постглоссаторів XI–XIII ст. Представники середньовічної італійської школи вперше формально визначали суть поняття *підлог документа* як зумисне створення наперед неправдивого змісту акту (Бездрабко, 2011: 51). У пізніших середньовічних правових пам'ятках зафіксовано змістове визначення *підробки документа* як спотворення зовнішніх і внутрішніх характеристик документа. Йдеться про неправдиві факти, дати, підписи, імена свідків, підроблення почерку, застосування фальшованих печаток та ін. Деякі з кодексів права, наприклад, Кримінально-судове уложення Карла V (*Constitutio Criminalis Carolina*, 1532 р.), імператора династії Габсбургів Священної Римської імперії, містили окремі артикули, присвячені різним формам прояву підроблення документів та їх видів (art. 112 – підробка документів, art. 114 – підробка митних документів, знаків). *Carolina* передбачав нещадне покарання – смертну кару та каліцтва, для тих, хто виготовляв фальшиві печатки, листи, рентні, процентні свідчення або реєстри (Кобилянський, Сутуріна, 2022: 101–102).

Литовські статuti 1529 р., 1566 р., 1588 р. зазнали впливу Carolina, німецьких зерцал, судєбника Казимира 1468 р., коронні конституції 1510 р., 1527 р., закріпивши різновиди порушень, пов'язаних із підлогом і фальшуванням документів, а також їх використанням. Підлог, фальшування документів (підроблення печаток, матеріалів для письма, підписів, використання чужого почерку, "віддирання та прикладання печаток") або ж користування ними, що призвели до серйозних правових наслідків, суворо карались. За підроблення великокняжих актів, печаток та користування ними згідно з Литовським статутом 1529 р. передбачалася смертна кара – спалювання на вогні (І. 5). Ця норма знайшла детальний виклад у статуті 1566 р. (І. 12). (Бездрабко В., 2011: 54). Переслідуванню підлягали особи, що здійснили такі порушення: укладання наперед неправдивих документів (підлог документа) від імені великого князя і підроблення государевої печатки; фальшування на документах підписів государя і / чи посадових осіб; незаконне використання печаток государя і державних установ. Указані злочини каралися смертною карою "через вогонь". Крім цього, злочинами вважались підчистка письмових знаків, зривання справжніх і прикладання неавтентичних печаток до документа з корисливою метою, а також використання наперед підроблених документів, що стосуються права власності. Ці дії каралися смертною карою через повішення. У Литовських статутах 1566 р., 1588 р. окремо зафіксовано правові дії у випадку підроблення приватних і публічних чи офіційних документів, підписаних канцлером, підканцлером коронними, писарями земського, гродського, підкоморського судів та ін. посадовцями (Бездрабко, 2011: 55). Документи XVI–XVII ст., що зберігаються в українських архівах, свідчать про часті слухання в судах справ про підроблення документів, а притягнуті до відповідальності за це майстри демонстрували високу обізнаність із мистецтвом виготовлення печаток, зображення гербів, особливостями письма тощо.

У пізніших правових пам'ятках різних історичних періодів входження українських земель до складу інших держав так само зустрічаються положення про підлог і фальшування документів та суворі покарання за це. У 13 арт. "Прав, за яким судиться малоросійський народ" (1743 р.), проєкту зводу законів Гетьманщини XVIII ст., предметом підлога та фальшування був саме публічний, тобто офіційний чи службовий документ, а особа, причетна до цього, мала прийняти смертну кару через спалювання на вогні ("огнем сожжен быть иметь") (Жижилєнко, 1900: 233). У переліку неправових дій вказувалися підроблення печаток і їх відбитків, підписів, тексту документа, неправдиве наперед їх укладання та використання. Головним мотивом підлога чи підроблення документів вважалося переслідування суто матеріальної вигоди.

Кодифікація західноєвропейських нормативно-правових актів у XVIII–XIX ст. супроводжувалася розвитком традицій римського права щодо фальшування та підлога документів. Для Всезагального земельного права Пруссії (1794 р.), Кримінального кодексу Франції (1810 р.), кримінальних улоєнь Баварії (1813 р.), герцогств Ольденбурзького (1814 р.) і Брауншвейга (1840 р.), королівств Вюртембергу (1839 р.) і Ганноверу (1840 р.), Російської імперії (1845 р.), Загальнонімецького кримінального улоєння (1872 р.) та ін. властиві різні конструкції порушень, пов'язаних із підлогом чи фальшуванням документів, а також розлогі коментарі, представлені окремими розділами (а не статтями), стосовно обставин, умов, експертизи і наслідків цих дій (Жижилєнко, 1900: 78–91). Такі порушення кваліфікувалися як зловживання владою, обман, шахрайство з метою заволодіння майном, злочин проти суспільної довіри через нівелювання доказової функції документа, заради переслідування корисливих цілей чи з наміром зашкодити інтересам особи, або / і держави. Викрадення документів, допущення помилок, описок мимоволі при укладанні документів також вважалося порушенням і вимагало суворого покарання. Предметом підлога проголошувалися документи, а підроблення – матеріальні атрибути документів

(папір, відбитки клейм, печаток, штемпелів та ін.). Приватні документи не розглядалися об'єктом порушень, хоча такими могли бути. Пізніше складається традиція розрізнення підлога, здійсненого посадовими особами, що перебувають на службі, а також підлога приватних осіб. Із появою в XIX ст. нових видів і способів фіксації інформації фото-, фоно-, кінодокументи стали також об'єктом підроблення, фальшування та вчинення інших неправових дій. Увиразнюється ставлення до документа як речового доказу.

У французькому, німецькому, австро-угорському законодавствах XVIII–XIX ст. чітко розрізняли поняття *підлога матеріального* й *підлога інтелектуального*. У першому випадку йшлося про зміни в чинному документі, а в іншому – про те, що документ укладено правильно, однак його зміст є хибним (Жижиленко, 1900: 81). Підлог інтелектуальний міг бути учинений лише чиновником, а тому цей вид порушення розглядався як перевищення службових повноважень і навіть як зрада державних інтересів. Згодом з'явилося поняття *матеріально-інтелектуальний підлог*, тобто змішана форма підлога документа. Основні досягнення німецького та австро-угорського права наслідувало російське законодавство. “Уложення про покарання кримінальні і виправні” 1845 р. і “Уложення про покарання” 1903 р. до способів здійснення злочинів зараховували створення документа із неправдивим змістом, або внесення виправлень до нього. При визначенні покарання керувалися масштабом суспільної небезпеки і шкоди, завданої неправомірною дією. Передбачалися такі покарання: смертна кара, арешт, ув'язнення у виправному будинку чи в'язниці, каторга (строкова (від 4 до 12 років), безстрокова) (Жижиленко, 1900: 105). Укорінюється думка, що виготовлення підлогу чи підробка документа не є порушенням права до того часу, доки його не використовують для здобуття матеріальних чи інших привілеїв.

Найвідомішою історико-правовою пам'яткою Російської імперії, присвяченої фальшуванню документів, є праця О.О. Жижиленка “Підлог документів. Історико-догматичне дослідження” (1900 р.) (Бездрабко, 2008). Технічні й технологічні досягнення виявлення факту підроблення документів, характеристики фальсифікатів, ґрунтовно представлено в спеціальній комплексній монографії “Дослідження документів” (1910 р.) американського правника А.Ш. Осборна (Осборн, 1932). Важливими здобутками практики розпізнання фальшованих документів і підлогів стали “Підручник для судових досліджень у системі криміналістики” (Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik, 1893 р.) австрійського юриста Г. Гросса, “Посібник із наукової криміналістики (техніки)” (Manuel de police scientifique (technique), 1912 р.) німецького криміналіста Р. Райса (Чисников, 2017; Кобилянський, Сутуріна, 2022; Ковальов, 2021а; 2021б). Праці містили розділи, присвячені підробленню документів, а основними завданнями при цьому проголошувалися: виявлення способу змін початкового змісту документів, однорідності чорнил, визначення часу виконання всього документа та його частин, встановлення достовірності походження відбитків печаток і штампів, факту виконання «невидимими» чорнилами тощо, а також рекомендації щодо захисту документів від підробок. Фактично до XX ст. сформувався підхід до підлога документів як діяльності особи, суть якої полягає в спеціальному, продуманому спотворенні документної інформації, або структури документа, формальних, матеріальних ознак із метою використання її значення при здійсненні іншого злочину, хоча сама по собі також є злочином після набуття ним чинності та введені в обіг.

Інституційними зрушеннями в боротьбі з фальшуванням документів у XIX–XX ст. стало відкриття в Європі кабінетів науково-судової експертизи (Чисников, 2017). Тут за допомогою ретельно розроблених методик фахівці займалися встановленням авторства, дати укладання документа, справжності підписів, виявленням виправлень, підчисток та ін. заходами із розпізнання підробок, започаткувавши засади авторознавства,

почеркознавства. У 1914 р. такі кабінети були відкриті в Києві та в Одесі, а в 1923 р. – у Харкові. За сприяння криміналіста-практика, начальника Київського розшукового відділення Г.М. Рудого (1863–1918 рр.) на початку XX ст. формується колекція почерків, інструментів, технічних засобів, що використовувалися для підроблення документів. В інших українських містах – Полтаві, Житомирі, існували їх філії, відомі як бюро, лабораторії експертизи (Ковальов, 2021в: 35). У 1920-х роках кабінети були реорганізовані в науково-дослідні інститути судової експертизи, важливим напрямом діяльності яких залишалася експертиза достовірності, справжності документів. В інструкції наркомату юстиції УСРР від 1923 р. йшлося про важливість здійснення інститутами “всебічного дослідження документів, печаток, штампів, шрифтів” (Пілюков, 2017). Удосконалюються також техніко-криміналістичні практики виявлення підроблених документів. Тож у першій половині XX ст. в УРСР склалася потужна, відома традиціями техніко-криміналістична школа вивчення документів щодо встановлення їх справжності та достовірності, авторитетність якої була на високому рівні. Нині в Україні під егідою Міністерства юстиції України функціонують Дніпропетровський, Київський, Львівський, Одеський, Харківський інститути судових експертиз. Для кожного з них технічна експертиза документів – один із основних напрямів діяльності.

Під технічною експертизою документів розуміють вид судово-криміналістичного дослідження, націленого на встановлення способу виготовлення документа, змін його змісту, автентичності реквізитів, використовуваних матеріалів. Інакше кажучи, основними аспектами технічної експертизи є: встановлення способу виготовлення усього документа, або його частин; внесення змін до документа та відновлення його змісту; ідентифікація печаток і штампів, знакодруківних (знакосинтезуючих) пристроїв; експертиза розірваних текстів; встановлення абсолютної давності документів. Також пов’язаними з технічною експертизою документів є: лінгвістична експертиза мовлення, експертиза відеозвукозапису; фототехнічна експертиза; експертиза голографічних зображень; судова почеркознавча експертиза; експертиза матеріалів, речовин та виробів. Фактично технічна експертиза документів націлена на зовнішні характеристики документів із метою встановлення їх достовірності, що особливо актуально в правовому контексті, тобто доказової їх цінності (Сезонов, 2020; Юдіна, 2018).

У XX ст. у правовій науці остаточно закріпилося розмежування понять підлога, підробки документів і розвинулись техніко-криміналістичні практики виявлення цих фактів. Нині більшість кримінальних кодексів європейських країн містять розділ “Підроблення документів” (ФРН, Нідерланди, Бельгія, Іспанія та ін.), доповнені багатьма підзаконними нормативно-правовими актами, що регулюють питання класифікації порушень, пов’язаних із підробленням документів, їх суб’єктів та об’єктів, видів покарань. Суб’єктом підлогу документів можуть бути приватна або службова (посадова) особи. У сучасних дослідженнях фіксується ставлення до підлогу документів як самостійного злочину, або як способу здійснення іншого злочину. Було уточнено, що матеріальне підроблення документа може бути вчинено не лише шляхом підчистки, травлення, дописок, виправлень та інших утручань у текст, але й через застосування підроблених штампів, печаток, підписів, бланків тощо.

Підроблення документів встановлюється шляхом проведення комплексної технічної експертизи. Виявлення факту підроблення документів може відбуватися за допомогою різних методів. Поширеними методами є: візуальні, технічні, фізико-хімічні (дифузно-копіювальний, копіювальний, люмінесцентний, мікроскопічний, радіоактиваційний, рентгенівський, спектральний, термічний, фотографічний, хроматографічний та ін.) (Кобилянський, Сутуріна, 2022: 104–107). Кожен із цих методів має доволі ґрунтовну й

детальну методику проведення. На правовому рівні встановлення факту підроблення документа належить до компетенції органів досудового розслідування чи суду.

У радянській Україні вперше про підроблення документів у значенні фальшування записано в ст. 108 Кримінального кодексу УСРР (1927 р.). Фальшування документів класифікувалося як порушення, суть якого полягала у фіксації службовою особою в документах неправдивих відомостей або записів із метою подальшого їх використання (підлог документів), а також у підробці, підчистці чи помітці іншим числом, тощо (підроблений документ). У ст. 172 Кримінального кодексу УРСР 1960 р. йшлося про посадовий підлог, тобто внесення посадовцем до документів наперед неправдивої інформації, або інші дії, що викривляють їх зміст. Окремою статтею розглянуто підроблення документів, штампів, печаток, збуту їх та використання (ст. 194). У Кримінальному кодексі України 2001 р. ст. 358 передбачено покарання за підроблення документів, печаток, штампів, бланків, а також за їх збут чи використання. Ст. 366 містить визначення службового підлогу документів як фіксування наперед неправдивих відомостей, інших видів фальшування документів. За вчинення цього виду порушення передбачено такі покарання: штраф, пробаційний нагляд, позбавлення права займати певні посади, обмеження або позбавлення волі строком до 5 років (Кримінальний кодекс України, 2001). Фальшування документів розглядають й інші чинні законодавчі й нормативно-правові акти України. Також у нормативно-правовій базі України створення (повністю або частково) документа, подібного на справжній (автентичний), із метою незаконного його використання як справжнього (автентичного) визначено підробленням документа (Про затвердження Положення, 2020).

Сучасна правова наука акцентує увагу на термінологічному значенні поняття *документ*, зауважуючи, що це не просто інформація, зафіксована на матеріальному носіїві, а вольове суб'єктивне твердження чи заперечення його автора. Панівним визначенням документа є уречевлене судження / заява, що дозволяє встановити особу, якій воно належить, та є придатним для доказу юридично значущих фактів (Т. Фішер, У. Кіндхойзер, Й. Вессельс, М. Геттінгер, Р. Шмідт та ін.). Висловлена думка (судження), зафіксований факт, оформлений шляхом придатних для цього знаків, називаються інформаційною властивістю документа. Для правників особливо важливо, щоб указаний та дійсний автор документа були однією особою. Сам документ переважно розглядається не об'єктом, реччю для зовнішнього спостереження, а доказом, свідченням. **Доказова цінність документа** для правників є головною його властивістю. У широкому значенні всі види записів, що здатні мати доказову силу щодо обставин справи, є документами (Р. Шмідт).

Для джерелознавців головною цінністю документа є його **інформаційний потенціал**. В античні часи закладено емпіричні раціональні основи джерелознавчої критики. Перші правила користування документами та верифікації їх достовірності як історичних джерел належать давньогрецькому історику Туکیدіду (близько 460 – близько 396 рр.). Історики пізнішого часу – Тімей із Тавроменія (356 – близько 260 рр. до н.е.), Полібій (близько 201–120 рр. до н.е.) значно їх розширили і доповнили. Давньоримські історики Марк Порцій Катон Старший (234–149 рр. до н.е.), Тит Лівій (59 р. до н.е. – 17 р. н.е.), Корнелій Тацит (55/57–120), Гай Светоній Транквілл (70–160) та ін. першочергово опиралися на архівні документи, як найбільш надійні джерела інформації. Їм належить формулювання низки прийомів, спрямованих на перевірку достовірності історичної інформації (Бездрабко, 2011: 27–30). Зокрема, дані про автора, установу укладання документа, імена посадових осіб, свідків, що підтверджують правдивість інформації, місце, особливості зберігання, наявність відбитку штемпеля, печатки, статус послідовності появи в світі (оригінал, копія) та ін. вважалися важливими. Також акцентовано увагу на

зовнішніх характеристиках документа (матеріал і манера письма, чорнило, почерк, спосіб кріплення аркушів та ін.).

До XII ст. авторами фальшованих документів у Європі були переважно служителі церкви, а з XIII ст. цим активно почали займатися світські особи, зокрема нотаріуси, бюрократи різних рівнів. Поширеним явищем було створення підлогів серед богословів, істориків, філологів та ін. інтелектуалів, які викликають інтерес як пам'ятки наукової культури, історичної методології. Мотивом їх вчинків було не лише збагачення, але й доведення справедливості власних історичних наративів (Анній із Вітербо, Джеймс Макферсон, Дені Врен-Люка та ін.). До підроблення документів часто долучалися антиквари-колекціонери. Доволі розповсюдженою завжди була практика викрадання з архівів оригіналів документів і заміна їх підробленими.

Важлива роль у розробленні засад наукової критики історичних документів, пам'яток належить гуманістам (філософам, філологам, історикам, літераторам, перекладачам) XV–XVII ст., які при прочитанні текстів культивували критичне мислення та докази (раціональні, емпіричні) на відміну від церковних канонів, догм. Під *критикою* (від франц. *critique*) тоді розуміли загальний підхід, метод знаходження істини. Основоположником наукової (передусім історико-філологічної) критики історичних джерел вважають Лоренцо Валлу (1407–1457 рр.), який на прикладі документів римської курії викрив значну кількість підлогів, фальсифікатів, що використовувалися з метою доведення прав Ватикану володіти, управляти, підпорядковувати, загалом папського примату. Відома праця Л. Валли “De falso credita et ementita Constantini Donatione declamatio” (1440-і рр.) ґрунтується на критиці тексту грамоти римського імператора Костянтина I (272–337 рр.), від імені якого папі Сильвестру I (285–335 рр.) начебто надавалася світська влада над західною частиною Римської імперії (Бездрабко, 2011: 100–103). Найімовірніше грамота з'явилася в середині 8 ст., хоча відкриті посилання на неї датуються X–XI ст. Л. Валла довів її підлог і відкинув претензії церкви на світську владу та верховенство. Послідовники учення Л. Валли удосконалили правила вивчення й видання історичних джерел, накопичивши знання з методики раціональної критики текстів, зовнішніх особливостей, середовища їх створення та побутування. Практично до XVII ст., незважаючи на старання гуманістів, критерієм автентичності документа була відповідність релігійним догмам.

Ставлення до тих, хто підробляв документи, зафіксовано в середньовічній літературі. У “Божественній комедії” Данте Аліґ'єрі передостаннє 8-е коло пекла передбачалося для ошуканців, зокрема фальсифікаторів і підроблювачів, на яких чекали муки через хвороби (Данте).

В епоху Середньовіччя в римській курії сформувалася та розвинулася особлива служба практичної діяльності, спрямована на перевірку справжності, достовірності, правильності укладання документів, яка згодом вийшла за межі папської канцелярії та здобула поширення в середовищі майстрів письма. Йдеться про дипломатику як практику виявлення “різниці між правдою і фальшем” (*discrimen veri ac falsi*). Згодом це заняття набуло поширення і потребувало фахівців, обізнаних із тонкощами мистецтва розпізнання оригіналів і підробок документів. 1570 р. у Франції започатковано Корпорацію присяжних майстрів-письмознавців із вивчення підписів, що проіснувала до 1790 р. Тут готували присяжних експертів із письма – *experts en ecriture*, основною діяльністю яких стало дослідження підписів, почерку, печаток документів, що оспорювалися в судовому порядку. 1595 р. Корпорація отримала патент на проведення експертизи документів і успішно цим займалася упродовж двох століть. 1604 р. з'явилася книга Франсуа Демеля “Поради з розпізнання підроблених рукописів та порівняння почерків і підписів для того, щоб уміти бачити й виявляти всякі підробки; з детальним і повним поясненням мистецтва

письма; про те, як розпізнати й розшифрувати приховані та таємні письмена”, де узагальнено практичні досягнення з перевірки справжності, достовірності документації, напрацьовані середньовічними й новочасними професіоналами. “Трактат про дослідження письма” (1666 р.) Жака Ровено містив розгорнутий аналіз відомих способів підроблення документів. Невдовзі після виходу цієї праці вона була заборонена через небезпеку поширення із-поміж зловмисників способів підроблення документів, детально описаних у ній (Бездрабко, 2011: 121).

У XVII ст. Європу охопили дипломатичні війни (*bella diplomatica*). Це пов’язано з тим, що середньовічні грамоти все ще мали юридичну силу, а встановити їх достовірність часто не видавалось можливим через давність походження, особливості укладання, притаманні конкретному регіону чи канцелярії, відсутність чітких методів і алгоритму процедури встановлення оригінальності пам’ятки.

Як “антикварний” дискурс вивчення історичних пам’яток успішно розвивалося в епоху Реформації, Контрреформації у працях *ерудитів* (від франц. *érudition* як особливий рід занять, передусім історією, філологією, спрямованих на пошук істинних знань). Це заклало підвалини розвитку хронології, геральдики, дипломатики, палеографії, сфрагістики, кодикографії та ін. галузей історичної науки, орієнтованих на вивчення окремих видів джерел, їх атрибутів. Дослідницький арсенал фахівців (Г. Конрінг, Ж. Мабільон, Б. де Монфокон, А. Мураторі, Ф. Бьондо та ін.) складали: метод локалізації мови, тексту, тобто лінгвістично-географічний, метод атрибуції гербів, печаток, водяних знаків, вензелів, монограм, орнаментів, мініатюр, рельєфного друку, а також хронологічний, структурно-логічний, порівняльний методи та ін., якими оперували для встановлення достовірності, справжності документів (Бездрабко, 2011: 120).

Найповніше засади новочасної наукової критики документів представлено в праці представника гуртка Сен-Жерменського абатства конгрегації мавристів Жана Мабійона “*De re diplomatica libri VI*” (1681 р.). Ним розглянуто “роди, види древностей та справжності документів”, “підробки і причини підробок, [...] письмові матеріали і різні види письма” (1-а книга), “стилі документів чи грамот і канцелярські звичаї (підписи, печатки)” (2-а книга), “критика правил розпізнання справжності і достовірності документів” опонента Л. Валли – Д. ван Папebroка (3-а книга) (Бездрабко, 2011: 125). Праця Ж. Мабійона вплинула на розвиток системи знань про розпізнання підлогів, фальсифікатів документів, визначення їх достовірності й оригінальності. Заслуга Ж. Мабійона полягає в тому, що він один із перших в історії науки створив систему, яка дозволяла датувати, локалізувати акти на підставі різних критеріїв, зокрема типів письма, мови та діалектів, орфографії, характерних помилок, пов’язаних із диктуванням чи переписуванням, печаток, правил оформлення актів певними канцеляріями тощо. Дослідник вважав, що справжній документ повинен володіти сукупністю рис, притаманних для часу та місця його появи.

Принцип визначення достовірності документа залежно від норм конкретного місця і часу його появи пов’язують також із Германом Конрінгом (1606–1681), який започаткував та розвинув ідею систематизованого використання мовних особливостей документа для визначення його автентичності. Г. Конрінг сформулював ідею, що кожен документ має відповідати нормам латини, прийнятними для місця створення (канцелярії) та часу виникнення (Бездрабко, 2011: 130).

Представник молодшого покоління гуртка вчених-монахів – Бернар де Монфокон, автор праці “*Palaeographia graeca sive de ortu et progressu litterarum*” (1708 р.), розвинув горизонтальні та вертикальні методи порівнянь письма документів широкої географії, створені наближено та віддалено в часі в різних регіонах, що згодом стали використовувати для вивчення протографа, його копій із метою виявлення та підтвердження справжності (Бездрабко, 2011: 124–132).

У XIX ст. джерелознавча критика збагатилася працями істориків Б.Г. Нібура (1776–1831) “Римська історія” (Römische Geschichte), Л. фон Ранке (1795–1886) “Історії романських і германських народів” (Geschichten der romanischen und germanischen Völker), Ш.-В. Ланглуа (1863–1929), Ш. Сеньобоса (1854–1942) “Вступ до історичних студій” (Introduction aux études historiques), які розвинули методи вивчення документів, а саме: зовнішньої (визначення автентичності документа, часу, місця, автора) і внутрішньої (аналіз змісту, достовірності фактів, намірів автора), тобто ерудитної (erudite criticism) та інтерпретативної (interpretative criticism) критики. Особливу увагу вони приділяли з’ясуванню автентичності, справжності документів, оскільки *достовірність інформації* проголошувалася єдиною можливою умовою раціонального дослідження. Три ключових питання Б. Г. Нібура “хто? коли? з якою метою?” створив документ, ґрунтований на архівних джерелах ідеал об’єктивності Л. фон Ранке за формулою “як було насправді” (“wie es eigentlich gewesen”) і підручник з історичного методу Ш.-В. Ланглуа і Ш. Сеньобоса в контексті ширшої дискусії з Е. Бернгаймом і Т. Дройзеном довкола феномена *розуміння* (Verstehen) сукупно започаткували новітню історію наукової критики документів. В її основі: встановлення автентичності документа; визначення умов його створення та походження; дослідження змісту, достовірності фактів і логіки викладу; виявлення упереджень автора та їх контексту (Папакін, 2024). Завдяки їх працям утверджується думка в суб’єктивності й об’єктивності фальшування документів. Констатовано, що фальшування документів може бути здійснено автором зумисно, або ж випадково, проте це не змінює суті фальсифікату. Неправильна атрибуція документа є ще одним способом його фальшування. Так само фальсифікатом є документ, якщо його автор з певною метою приховує, подає неповні дані. Об’єктами фальсифікату історичних джерел в Україні в різні часи були, наприклад, літописи, грамоти князів, універсали гетьманів, листи, спогади діячів суспільно-політичного, економічного й культурного життя. Фальсифікат джерела так само є історичним джерелом і представляє цінність як свідчення певних фактів, подій, процесу, тощо.

У XX ст. наукова критика документів збагачується завдяки ширшому залученню філологічних, текстологічних, біографічних, математичних, статистичних та ін. методів. Тема фальшування документів стала популярною настільки, що це детермінувало традицію окремих відповідних розділів у підручниках, посібниках із джерелознавства середини XX ст. В Україні склалися центри виявлення й вивчення фальшованих історичних документів: центральні державні історичні архіви (м. Київ, м. Львів), Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, кафедра архівознавства Київського державного університету (нині – Київського національного університету імені Тараса Шевченка), відділ спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України. Комплексне дослідження наративних джерел виявило масштабні випадки фальшувань документів актового діловодства. Найпомітнішими працями з викриття фальшованих документів останніх десятиріч є дослідження істориків О.О. Толочка, Ю.М. Русакової, Т.Л. Вілкул, О.А. Купчинського, Я.С. Дашкевича, О.Л. Рябченко, Т.Г. Боряк, Н.Г. Кашеварової, а відповідної проблемно-тематичної історіографії – Г.В. Боряка, Л.А. Дубровіної, Г.В. Папакіна, Н.М. Яковенко та ін. Встановлення автентичності документів має непересічне значення для національної історії, державності, культури, громадянського суспільства й особи. Суттєво, що в юридичній практиці автентичним є офіційний документ, а в джерелознавстві – той, справжність якого встановлена шляхом наукової критики.

Із розвитком документознавства підхід до фальсифікатів документів збагачується завдяки чіткому вирізненню матеріальної та інформаційної складової, а заодно цілісного сприйняття їх єдності. Суто документознавчих праць, присвячених фальшуванню

документів, обмаль. Такими є дослідження А.О. Введенського (1891–1963) “Лекції з документального джерелознавства історії СРСР (дипломатика)”, “Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика)” про фальшування документів в українських, білоруських землях, Московській державі XVI–XVIII ст. (Бездрабко, 2017: 105–144) Попри деякі хибні висновки заслугою А.О. Введенського стала актуалізація особливого прикладного напрямку документознавства. Хоча його праці мають джерелознавчий характер, автор позиціонував їх документознавчими через “канцелярське походження” об’єктів дослідження. Про термінологічне значення понять *автентичний документ*, *оригінал документа*, *підробка документа* писали документознавці С. Г. Кулешов, В. Ф. Бойко, О. М. Загорецька, О. П. Денисенко. Визначення окремих понять закріплено в термінологічному стандарті ДСТУ 2732:2023 “Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять” (ДСТУ 2723:2023). Оригінал документа тлумачиться як перший і єдиний примірник документа, створений належним чином, що слугує також для виготовлення копій. В архівістиці оригіналом є автентичний документ.

Класичне документознавство вивчає управлінські документи, що створюються з метою реалізації установою функцій керування. Для цього виду документів так само властива доказова цінність, що ґрунтується на інформації про діяльність установи, її працівників, змістові управлінських рішень, розпорядженнях, виконанні і втраті оперативної функції та передаванні до архіву. Контекст (чи походження) створення управлінських документів є основою для визначення достовірності документної інформації. Цінність доказовості документа залежить від його функційної природи, видової характеристики. *Доказовий засіб*, *інструмент реалізації влади*, *акт власності* як функційні опції й основні цінності мають важливе значення для захисту автентичного документа (оригіналу документа) від фальшування. Головним засобом захисту документа від фальшування залишаються захисні та засвідчувальні елементи, а також інші реквізити, зовнішні знаки.

Підробленням вважають створення документа, подібного до справжнього (автентичного), із метою незаконного його використання як справжнього (автентичного). Розрізняють повне або часткове підроблення документів. Основними видами часткового підроблення документа вважають: підчистку, травлення (хімічне), дописку, вставку, заміну його частини (або частин), фальшиві підпис, відбитки печаток чи штампів, тощо. При загальній підробці йдеться загалом про виготовлення фальсифікату, максимально подібного до оригіналу.

Протилежністю підробки є справжність, тобто документ є таким, яким початково його створено. Пару термінів *справжній* – *фальшивий* не слід плутати з парою *достовірний*, *істинний* – *хибний*. Справжній документ цілком може містити недостовірну інформацію за змістом, і навпаки, підроблений документ може містити правдиву інформацію. Якщо протиставляти доказовість і доказову цінність підробкам, то це визначення необхідно враховувати.

Перехід документа з динамічного стану, тобто після реалізації ним функцій заради яких його створено, у статичний, тобто архівний період “життя”, відбувається з урахуванням декількох критеріїв комплектування архівів – походження й контексту, в якому вони були створені з певною метою. Архівний документ набуває цінності як потенційне історичне джерело. Принцип походження документа (провенієнцпринцип) породжує одну з його фундаментальних цінностей – *доказовість*. Доказ є важливим інструментом визнання автентичності та значущості документів або виявлення і / чи спростування підробок.

Термін *провенієнцпринцип* походить від латинського прикметникового означника *e videre*, що в перекладі означає «бачити». Залучений у першій половині XVIII ст. до наукового обігу термін означав очевидний, ясний, переконливий зв'язок із фондоутворювачем. Французький термін *évidence* асоціюється з очевидністю, недвозначністю, ясністю. Англійський термін *evidence* тлумачиться в правовому значенні як доказ, свідчення, зрідка – показання свідка, а німецький термін *die Evidenz* – реєстрація, облік. Для встановлення справжності документа провенієнцпринцип має основоположне значення, адже чітко визначає суб'єкта відповідального за зміст документа та правдивість його походження.

В архівістиці фальшованими можуть бути не лише окремі документи, чи їх фрагменти, але й цілі справи. Наприклад, епохою масштабних фальшувань справ стали роки тоталітарного режиму Союзу РСР; нацистської влади Третього Райху, щоб виправдати масові репресії проти населення, політичні рішення, тощо. Після вилучення їх з оперативного обігу чи процесуального руху й передачі в архів на зберігання утворилися пласти архівних справ, фондів, які містять справжні (оригінали), але здебільшого наперед продумано фальшовані за змістом і / чи підроблені документи. Так само вилучення, знищення й зумисна втрата архівної справи, фрагмента або цілого документа розглядається фальшуванням документів, одиниць зберігання, архівних справ, фондів.

Інтелектуальне підроблення документів передбачає внесення до змісту документа наперед неправдивої інформації (підлог). Виявлення інтелектуального підроблення відбувається шляхом підтвердження або спростування її правдивості. Інтелектуальне підроблення можуть здійснити юридичні та фізичні особи, які мають до нього доступ. При цьому формально структура документа може бути витримана. Зміна зовнішніх характеристик у документі встановлюється шляхом технічної експертизи.

Для документів у цифровій формі контекстом їх походження є метадані. Підроблення електронних документів практично унеможливлено через технічні особливості їх створення, системи захисту інформації та ін. заходи безпеки обігу й користування інформації в цифровому форматі.

Причиною фальшувань, підроблення документів можуть бути не лише суто економічні, фінансові вигоди, але й при переслідуванні інших цілей, наприклад, репутаційних, сенсаційних, психоемоційних та ін. Поширеним явищем є, наприклад, літературні, журналістські фальсифікати. Найвідомішими й резонансними випадками фальшування документів у XX ст. були: “Протоколи засідань Всесвітнього союзу франкмасонів і сіонських мудреців” (скорочена назва – “Протоколи сіонських мудреців”) 1903 р.; провокативного змісту книги британського письменника Мартіна Аллена “Прихований порядок денний” (2000 р.), “Темна війна Гіммлера” (2002 р.), що базуються начебто на архівних документах, проте сфабриковані автором; багатотомні щоденники італійського диктатора Беніто Муссоліні (1957 р., 2007 р.); колекція із 60 маленьких особистих чорних зошитів-щоденників Адольфа Гітлера, передана журналістом Гердом Гайдemanом для оприлюднення часописом “Stern” (1980-і роки); листи Марка Гофмана 1980-х років та ін. У XXI ст. найгучніші фальсифікати пов'язані з журналістикою, політикою, цифровими технологіями: вигадані сенсаційні статті у світових медіа, фальшовані щоденники, мемуари відомих діячів, а також масштабні кампанії дезінформації під час виборів і воєн. Штучний інтелект і цифрові технології (наприклад, deepfake) роблять виготовлення фальсифікату більш якісним. Однак технологічні можливості виявлення фальсифікату документа так само зростають.

Висновок. Проблема фальсифікату документа має давнє походження. Початково викриття фальшованого документа мало практичне значення, згодом ще й науково-

прикладне. Методики розпізнання фальсифікату документа складаються передусім у надрах правової, архівної й діловодної практик. Об'єкти фальшування: документна інформація або / і носій документної інформації. Документ може бути сфальшованим зумисно (примусово, добровільно) або випадково. Поняття фальсифікат є ширшим, ніж підробка. Підробити документ можна в тому випадку, якщо він уже існує. Підлогом є той документ, який через первинний задум автора потенційно приречений на фіксування неповних, недостовірних, прихованих даних чи спотворення формальних ознак, характеристик. Фальсифікат документа – це результат його підроблення, підлогу. Склалися різні підходи до вивчення фальсифікату документа, зокрема правовий, історико-джерелознавчий та ін. Для правового підходу доказова цінність документа є головною його властивістю. Для істориків-джерелознавців, архівістів, документознавців головною цінністю документа є інформаційна. На інституційному, нормативно-правовому, технічному, науково-методичному рівнях засвідчено актуальність, важливість і необхідність захисту інформації, документів від фальшувань.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу, рецензентам за конструктивні рекомендації під час підготовки статті до друку.

Література:

- Бездрабко, 2017 – *Бездрабко В.* Андрій Введенський: історія й історії життя. Київ: Четверта хвиля, 2017. 320 с.
- Бездрабко, 2011 – *Бездрабко В.В.* Історія науки про документ, або Відкриття відомого. Київ: Четверта хвиля, 2011. 295 с.
- Бездрабко, 2008 – *Бездрабко В.* Проблема фальшування документів у творчості О.О. Жижиленка як віддзеркалення її розроблення на історико-правових засадах. *Південний архів*. Серія: Історичні науки. 2008. Вип. 28–29. С. 188–194.
- Данте – *Данте*. Божественна комедія. URL: https://www.ukrlib.com.ua/world/printitzip.php?tid=347#google_vignette
- ДСТУ України 2732:2023 – ДСТУ України 2732:2023. Діловодство й архівна справа: терміни та визначення понять. Київ, 2023. URL: https://zakon.isu.net.ua/sites/default/files/normdocs/dstu_2732-2023.pdf
- Жижиленко, 1900 – *Жижиленко А.А.* Подлог документов: историко-догматическое исследование. Санкт-Петербург: Невская типография, 1900. 746 с.
- Кобилянський, Сутуріна, 2022 – *Кобилянський О.Л., Сутуріна А.В.* Генезис криміналістичного дослідження документів. *DICTUM FACTUM*. 2022. №2(12). С. 99–109.
- Ковальов, 2021а – *Ковальов К.М.* Визначення давності виготовлення документа: історичний аспект і сучасні тенденції. *Криміналістичний вісник*. 2021. №1 (35). С. 19–37.
- Ковальов, 2021б – *Ковальов К.М.* Генезис документа як засади криміналістичного документознавства та об'єкта дослідження в технічній експертизі давності документа. *Криміналістичний вісник*. 2021. №2 (36). С. 31–43.
- Кримінальний кодекс України, 2001 – Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#top>
- Кулешов, 2000 – *Кулешов С.Г.* Документознавство: Історія. Теоретичні основи. Київ: ДАККІМ, 2000. 167 с.
- Осборн, 1932 – *Осборн А.С.* Техника исследования документов (пер. с нем. С. М. Потапова). Москва: Гос. изд-во “Советское законодательство”, 1932. XI, 198 с.
- Папакін, 2024 – *Папакін Г.В.* Сучасне джерелознавство: статус і роль в українській соціогуманітаристиці. *Український історичний журнал*. 2024. №2 (575). С. 183–211.
- Пілюков Ю., 2017 – *Пілюков Ю.* Система ідентифікаційних ознак почерку, можливості її удосконалення при проведенні почеркознавчої експертизи підписів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. №4 (12). С. 257–262.
- Про затвердження Положення, 2020 – Про затвердження Положення про здійснення установами фінансового моніторингу: постанова Правління Національного банку України від 28.07.2020 №107. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0107500-20#Text>
- Сезонов, 2020 – *Сезонов В.С.* Генезис криміналістичного дослідження документів як галузі криміналістичної техніки. *Право і безпека*. 2020. №2 (77). С. 133–140.
- Чисников, 2017 – *Чисников В.Н.* Ганс Гросс – основоположник науки криміналістики и криминальной психологии (к 170-летию со дня рождения). *Криміналістичний вісник*. 2017. №2(28). С. 144–153.
- Юдіна, 2018 – *Юдіна І.В.* Актуальні питання криміналістичного дослідження документів зі зміненним первинним змістом. *Криміналістичний вісник*. 2018. №2 (30). С. 78–91.

References:

- Bezdrabko, 2017 – *Bezdrabko, V.* (2017). Andrii Vvedenskyi: istoriia y istorii zhyttia [Andriy Vvedensky: history and life stories]. Kyiv: Chetverta khvyliia. 320 s. [in Ukrainian]
- Bezdrabko, 2011 – *Bezdrabko, V.V.* (2011). Istoriia nauky pro dokument, abo Vidkryttia vidomoho [History of Document Science, or the Discovery of the Known]. Kyiv: Chetverta khvyliia. 295 s. [in Ukrainian]
- Bezdrabko, 2008 – *Bezdrabko, V.* (2008). Problema falshuvannia dokumentiv u tvorchosti O.O. Zhizhilenka yak viddzerkalennia yii rozroblennia na istoryko-pravovykh zasadakh [The problem of document forgery in the work of O.O. Zhizhilenko as a reflection of its development on historical and legal principles]. *Pivdennyi arkhiv. Seriia: Istorychni nauky*. Vyp. 28–29. S. 188–194. [in Ukrainian]
- Dante – *Dante*. Bozhestvenna komediia [The Divine Comedy]. URL: https://www.ukrlib.com.ua/world/printitzip.php?tid=347#google_vignette [in Ukrainian]
- DSTU Ukrainy 2732:2023 – DSTU Ukrainy 2732:2023. Dilovodstvo y arkhivna sprava: terminy ta vyznachennia poniat [DSTU of Ukraine 2732:2023. Office management and archival affairs: terms and definitions of concepts]. Kyiv, 2023. URL: https://zakon.isu.net.ua/sites/default/files/normdocs/dstu_2732-2023.pdf [in Ukrainian]
- Zhizhilenko, 1900 – *Zhizhilenko, A.A.* (1900). Podlog dokumentov: istoriko-dogmaticheskoe issledovanie [Forgery of documents: a historical and dogmatic study]. Sankt-Peterburg: Nevskaiia tipohrafiia. 746 s. [in Russian]
- Kobylianskyi, Suturina, 2022 – *Kobylianskyi, O.L., Suturina, A.V.* (2022). Henezys kryminalistychnoho doslidzhennia dokumentiv [The Genesis of Forensic Document Research]. *DICTUM FACTUM*. № 2(12). S. 99–109. [in Ukrainian]
- Kovalov, 2021a – *Kovalov, K.M.* (2021). Vyznachennia davnosti vyhotovlennia dokumenta: istorychnyi aspekt i suchasni tendentsii [Determining the statute of limitations for document production: historical aspect and current trends]. *Kryminalistychnyi visnyk*. №1(35). S. 19–37. [in Ukrainian]
- Kovalov, 2021b – *Kovalov, K.M.* (2021). Henezys dokumenta yak zasady kryminalistychnoho dokumentoznavstva ta obiekta doslidzhennia v tekhnichnii ekspertyzi davnosti dokumenta [The genesis of a document as the basis of forensic document science and the object of research in the technical examination of the prescription of a document]. *Kryminalistychnyi visnyk*. №2(36). S. 31–43. [in Ukrainian]
- Kryminalnyi kodeks, 2001 – Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#top> [in Ukrainian]
- Kuleshov, 2000 – *Kuleshov, S.H.* (2000). Dokumentoznavstvo: Istoriia. Teoretychni osnovy [Documentary Studies: History. Theoretical Foundations]. Kyiv: DAKKKiM. 167 s. [in Ukrainian]
- Osborn, 1932 – *Osborn, A.S.* (1932). Tekhnika issledovaniia dokumentov [Document research techniques] (per. s nem. S. M. Potapova). Moskva: Gos. izd-vo “Sovetskoe zakonodatelstvo”. XI, 198 s. [in Russian]
- Papakin, 2024 – *Papakin, H.V.* (2024). Suchasne dzhereloznavstvo: status i rol v ukrainskii sotsiohumanitarystytii [Modern source studies: status and role in Ukrainian socio-humanitarian studies]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 2(575). S. 183–211. [in Ukrainian]
- Piliukov, 2017 – *Piliukov, Yu.* (2017). Systema identyfikatsiinykh oznak pocherku, mozhlyvosti yii udoskonalennia pry provedenni pocherkoznavchoi ekspertyzy pidpysiv [Handwriting identification system, possibilities for its improvement when conducting handwriting examination of signatures]. *Aktualni problemy pravozynavstva*. № 4(12). S. 257–262. [in Ukrainian]
- Pro zatverdzhennia Polozhennia, 2020 – Pro zatverdzhennia Polozhennia pro zdiisnennia ustanovamy finansovoho monitorinhu: postanova Pravlinnia Natsionalnogo banku Ukrainy vid 28.07.2020 № 107 [On approval of the Regulation on the implementation of financial monitoring by institutions: Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine dated July 28, 2020. No. 107]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0107500-20#Text> [in Ukrainian]
- Sezonov, 2020 – *Sezonov, V.S.* (2020). Henezys kryminalistychnoho doslidzhennia dokumentiv yak haluzi kryminalistychnoi tekhniki [The genesis of forensic document research as a branch of forensic technology]. *Pravo i bezpeka*. №2(77). S. 133–140. [in Ukrainian]
- Chysnykov, 2017 – *Chysnykov, V.N.* (2017). Gans Gross – osnovopolozhnik nauki kriminalistiki i kriminalnoi psykhologii (k 170-letiju so dnia rozhdeniia) [Hans Gross – the founder of the science of criminology and criminal psychology (on the 170th anniversary of his birth)]. *Kryminalistychnyi visnyk*. №2(28). S. 144–153. [in Russian]
- Yudina, 2018 – *Yudina, I.V.* (2018). Aktualni pytannia kryminalistychnoho doslidzhennia dokumentiv zi zminenym pervynnym zmistom [Current issues of forensic research of documents with altered original content]. *Kryminalistychnyi visnyk*. № 2(30). S. 78–91. [in Ukrainian]

Отримано 01.10.2025

Отримано в доопрацьованому вигляді 07.11.2025

Прийнято до друку 09.12.2025

Submitted 01.10.2025

Received in received form 07.11.2025

Accepted for publication 09.12.2025

HISTORY OF UKRAINE / ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.21

OLHA M. BILOBROVETS

Zhytomyr Ivan Franko State University (Zhytomyr, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6638-3815>**WOMEN IN THE DEVELOPMENT OF POLISH EDUCATION IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – THE FIRST DECADES OF THE 20TH CENTURY**

Abstract. *The aim of the article is to highlight the role, significance and social status of Polish women in educational activities in Ukraine in the second half of the 19th century – the first decades of the 20th century. The scientific novelty of the study lies in presenting the evolution of the development of Polish education in Ukraine from the time of oppression by the tsarist authorities of Polish culture and education to the active development of Polish schooling in the conditions of the Ukrainian National Revolution and in clarifying the role and significance of women in this process. Conclusions. In the conditions of national oppression in the second half of the 19th century, a number of underground Polish schools were created in the gentry estates. A significant number of them were founded by women. At the end of the 19th century, underground educational activities were formalized into the public organization “Education”, which was legalized during the Russian Revolution of 1905. However, its activities were later banned by the tsarist authorities due to fears of strengthening Polish influences in society. During the First World War, thanks to the efforts of the prominent educational figure V. Peretyatkovych, a Polish school for girls was created. Thanks to the influx of refugees, a significant number of Polish schools arose, which provided work for the Polish intelligentsia. Polish education reached its greatest flowering during the years of the Ukrainian National Revolution, when representatives of different Polish social classes and political beliefs joined forces to develop Polish education. Polish women, along with men, headed educational institutions of various levels. They led educational public organizations and schools, participated in discussions on the structure and organization of Polish schools and the content of educational programs. Thanks to their efforts, almost the entire Polish population of Ukraine was provided with Polish education. After the Bolsheviks came to power, most Polish educational organizations ceased their activities. Their leaders emigrated to Poland.*

Keywords: *Polish women, education, Ukrainian national revolution, socio-political life.*

Citation. Bilobrovets, O.M. (2025). Women in the development of polish education in Ukraine in the second half of the 19th century – the first decades of the 20th century. *Sumy Historical and Archival Journal*. XLV, 21-31. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.21

© 2025 by the author(s)

This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) license

БІЛОБРОВЕЦЬ О.М.

Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6638-3815>**ЖІНКИ В РОЗБУДОВІ ПОЛЬСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. – ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТТЯХ XX СТ.**

Анотація. Метою статті є висвітлення ролі, значення та соціального статусу польських жінок в освітній діяльності в Україні в другій половині XIX – перших десятиліттях XX ст. Наукова новизна дослідження полягає в представленні еволюції розвитку польської освіти в Україні від часу утисків царською владою польської культури і освіти до активної розбудови польського шкільництва в умовах Української національної революції та з'ясуванні ролі і значення жінок у цьому процесі. Висновки. В умовах національних утисків у другій половині XIX століття у шляхетських маєтках було створено низку підпільних польських шкіл. Значна кількість з них була заснована жінками. Наприкінці XIX століття підпільна освітня діяльність була оформлена в громадську організацію “Освіта”, що була легалізована під час Російської революції 1905 року. Однак, згодом її діяльність була заборонена царською владою через побоювання зміцнення польських впливів у суспільстві. Під час Першої світової війни, завдяки зусиллям видатної освітньої діячки В. Перетяткович, було створено польську школу для дівчат. Завдяки напливу біженців виникає значна кількість польських шкіл, які забезпечили роботу польській інтелігенції. Польська освіта набула найбільшого розквіту в роки Української національної революції, коли представниці різних польських соціальних класів та політичних переконань об'єднали зусилля для розвитку польської освіти. Польські жінки поряд із чоловіками очолювали освітні заклади різних рівнів. Вони керували освітніми громадськими організаціями та школами, брали участь в обговореннях структури та організації польських шкіл та змісту освітніх програм. Завдяки їхнім зусиллям практично все польське населення України було забезпечено польською освітою. Після приходу до влади більшовиків більшість польських освітніх організацій припинили свою діяльність. Їхні лідери емігрували до Польщі.

Ключові слова: польські жінки, освіта, Українська національна революція, суспільно-політичне життя.

Цитування. Білобровець, О.М. (2025). Жінки в розбудові польської освіти в Україні в другій половині XIX – перших десятиліттях XX ст. Сумський історико-архівний журнал. XLV, 21-31. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.21

Поразки польських повстань у XIX ст. та національні утиски зумовили появу польського підпільного освітнього руху з метою збереження національної ідентичності. Напередодні та під час Першої світової війни польські політичні сили вирішували пріоритетне питання розвитку нації – відновлення державності. Важливим завданням польського суспільства у цей час стала легалізація та відродження польської освіти. Значну роль у цих процесах відігравали польські жінки.

До теми розвитку польської освіти в XIX – початку XX ст., зокрема і в українських землях, зверталася низка українських і польських істориків. Розбудову мережі польських таємних шкіл, створення освітніх організацій у роки Першої світової війни та час революцій відтворено у спогадах учасників тих подій – Яна Вільчинського (Wilczyński, 1916: 195–214) та Станіслава Зелінського (Zieliński, 1959: 187–198). В контексті характеристики культурного розвитку польського населення в українських землях у XIX – XX ст. стан розвитку польської освіти окреслено українським істориком І. Лісевичем в добу незалежності (Лісевич, 1993). Наукові зацікавлення історією польських жінок в

українських землях в XIX – початку XX ст., зокрема в галузі освіти представлено в працях О. Ніколаєнко (Ніколаєнко, 2008: 340–349). Створення таємних польських шкіл в останній третині 19 – початку 20 ст. стало предметом дослідження О. Гончаровою та І. Кривошеї (Гончарова, Кривошея, 2021). До теми можливості набуття освіти польськими жінками на межі XIX–XX ст. звертається сучасна польська дослідниця Н. Павліцка (Pawlicka, 2023: 129–150). Культурно-освітнє життя поляків Києва у добу XIX – початку XX ст. добре представлено в ґрунтовному дослідженні сучасного польського історика М. Коженювського (Korzeniowski, 2009). Однак, ні в представленні розвитку польської освіти в українських землях, ні в характеристиці занять польських жінок не виокремлено і не досліджено місце польських жінок в освіті, мотиви їх діяльності, значення їх освітніх ініціатив для збереження національної ідентичності та розвитку польського суспільства в умовах бездержавності.

Метою даної статті є з'ясування місця і ролі польських жінок у розвитку польської освіти в Україні, їх внеску в організаційні, теоретичні та педагогічні питання розбудови польського шкільництва в період другої половини XIX ст. та перших десятиліть XX ст.

Після двох польських повстань за відновлення державності у XIX ст. становище поляків в Російській імперії значно погіршилося. Заборонялося вживати рідну мову поза домом, а написи на вивісках, назви вулиць і міст мали бути написані російською. Культурні підрозділи та органи, пов'язані з військовим, банківським та судовим секторами, були ліквідовані (ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 26: 4). Зберегти свою національну ідентичність в умовах відсутності власної держави, мовних, релігійних та культурних утисків полякам допомагала політика “органічної праці”, зокрема розвиток польської освіти через низку таємних шкіл. В Україні найбільша кількість поляків проживала на Правобережжі. Значний відсоток серед них складали поміщики. Саме в цьому середовищі, а також зусиллями інтелігенції у другій половині XIX ст. розпочався активний рух за створення нелегальних польських шкіл.

Відомо низку польських родин, які у своїх маєтках організували процес навчання дітей польською мовою. Зокрема, Пшецлавські з Любчі на Київщині, Крижановські з Радомисля, Соколовські з Бердичева та ін. Головну роль у цьому процесі відігравали чоловіки. Два відомих польських громадських діячів: Ю. Анджейовський, промисловець, власник фабрики у Києві та Л. Янковський, землевласник зі Сквирського повіту Київської губернії доклали багато зусиль, щоб система нелегальної шкільної освіти існувала (Zieliński, 1959: 195).

Однак, у XIX ст. з розвитком капіталістичних відносин і потребою в освічених людях та робочих руках зростає активність жінок. Зароджується жіночий рух та з'являється ідея емансипації жінки, що почала пропагуватися ентузіастками, представницями дворянського походження. З одного боку, вони прагнули здобути відповідну освіту та матеріальну незалежність, а з іншого – брати участь у суспільно-політичному житті нарівні з чоловіками. Смерть членів сім'ї чоловічої статі, поширення русифікації та германізації стали поштовхом до змін у сімейному функціонуванні. Сучасна на той час модель навчання дівчаток, створена Клементиною Таньською-Гофман, виявилася застарілою перед реаліями життя. У Королівстві Польському домінували дві форми навчання – приватні заклади та державні жіночі школи. Основним завданням жіночих ліцеїв була денаціоналізація та виховання покори перед загарбниками. Компетенції випускників закладів такого типу були дуже обмеженими, оскільки диплом давав їм право працювати лише домашніми вчителями (Pawlicka, 2023: 132).

В останні десятиліття XIX – на початку XX ст. актуальним в суспільному житті та в педагогічній і соціокультурній пресі стає питання надання жінкам можливості здобувати вищу освіту. Основний тон викладу жіночої проблематики та освітньої ситуації в інших європейських країнах мали подвійне звучання. В цих умовах виховання та освіта польської молоді мала вплинути на форму перебудови країни в патріотичному дусі в майбутньому (Pawlicka, 2023: 142).

Тому заснування таємних шкіл представницями польської шляхти та участь в якості вчительок польської інтелігенції на Правобережній Україні був цілком усвідомлений, патріотично налаштований рух з метою збереження польської національності. У цей період можна виділити ентузіасток освітньої справи, відомих конспіраційних польських освітніх діячок – Ядвігу Брунак, її матір Максимовіч, Ядвігу Пшиборовську, «бабцю» Улашин. Разом з ними треба згадати Катажину Бжезінську, Марію Бжеську, Софію Солтанову, Анну Ловінецьку, Марію лучинську, Туркевіч, Сарцевіч, Гелену і Софію Моргулевич, Цезарину, Пожезінську, Корнелію Чарнецьку, Гелену Олецьку (Zieliński, 1959: 193).

У жовтні 1886 р. в с. Зелений Ріг Уманського повіту було викрито таємний польсько-патріотичний жіночий пансіон, який існував біля п'ятнадцяти років. Знаходився на утриманні дворянки Л. Пшесмицької та передбачав навчання лише дівчат польського походження та католицького віросповідання. Вік учениць становив від 10 до 19 років, кількість дівчат сягала до 26 в рік. Персонал у пансіоні складався з жінок, лише Закон Божий викладав місцевий ксьондз. Предмети викладалися польською мовою, частина за паперовими книгами і частина – за рукописними записами, наприклад, з історії та географії. У пансіоні вивчали і російську мову за підручниками з граматики Кирпичникова, хрестоматії Галахова. При обшуку було знайдено друковану програму польською мовою Варшавського пансіону Крживодлоцької, якою, ймовірно, керувалася і Пшесмицька. У цій програмі окремо виділена історія Польщі. У пансіоні існував порядок, за яким кожен п'ятницю та неділю діти обов'язково ходили до каплиці, де місцевий ксьондз проголошував проповіді. У 1873 р. Л. Пшесмицька померла і пансіон перейшов до її племінниці. Судові слідчі викривши пансіон, застали в ньому лише 5 дівчаток віком 10–12 років і вчительку, а інші, близько 20 чоловік, роз'їхалися влітку по закінченню навчання (Гончарова, Кривошея, 2021: 36).

Відомою постаттю в суспільному житті Одеси на користь польської громади була Марія Држевецька, яка утримувала в Одесі школу-притулок для дівчаток-польок у віці від 12 до 16 років. Поліція називала її найбільшою політичною одиницею не тільки в Одесі, а й на всьому Півдні Росії. За агентурними відомостями ніякі громадські починання не обходились без її санкції, а всі політичні заходи проводились за її попередньою згодою з патріотами в Парижі.

Марія Држевецька опікувалася поширенням освіти серед польських дітей та молоді. Зусиллями Држевецької в різних місцях Подільської, Київської та Бессарабської губерній відкрито підпільні приватні польські школи. Головне завдання цих шкіл полягало у вихованні молодого покоління в патріотичному дусі, підтримці в ньому віри в свої національні сили і створення опору всьому російському. Ці школи не відповідали всім вимогам і програмі для навчальних закладів, а створювалися лише для спільного навчання дітей з кількох сімей польської мови. Після закінчення таких шкіл діти з бідних сімей могли поступити в школу Држевецької в Одесі (Білобровець, 2007: 75–81).

У програму школи-притулку входило навчання польській мові та рукоділлю. Частина учениць з числа незаможних сімей і тих, хто навчався коштом М. Држевецької, одержували кваліфікацію бонни, няні, куховарки, покоївки. Дівчата приймалися вже вмючи читати і писати. Її достойним і надійним помічником у цій справі став ксьондз нової римо-католицької церкви в Одесі Адам Дубішевський. У 1912 р. М. Држевецька відвідала Закопане, Львів, Краків, Париж. За деякими відомостями вона брала участь в конгресі польських національних діячів у Закопане, на якому розглядалося питання об'єднання поляків Росії та Австрії (ЦДІАК. Ф. 268. Оп. 1. Спр. 710: 11).

У своїх маєтках – Томашівці та Пжишівальні на Київщині пані Зигмунтова Хоєцька з 1903 р. без перерви аж до легального відкриття шкіл у 1917 р. вела таємні польські школи. У Старокостянтинівському повіті у своєму маєтку в с. Брикулі була школа подружжя Марії та Йоахима Бартошевичів, у Проскурівському повіті – Скібневська.

У Києві родина відомого художника Вжеща на чолі з Марією Вжещ заснувала дві школи. Родина відомого лікаря Бурдона, особливо Ванда Бурдон створили польську школу. В Дзюнківі і Погребищах існувало дві таємні школи завдяки зусиллям пп. Крачківіч і п. Марії Хилінської, а як вчительки працювали три панни – Марія, Ядвіга і Вацлава Перетяткович разом з панною Кондоловською. Аж до кінця XIX ст. конспіраційний освітній рух не був організованим. У 1890 р. у Києві виникло Коло людове (Koło Ludowe – Народний гурток) – організація, ініційована Л. Левковичем і Г. Сарцевичем, яка у 1897 р. трансформувалася в організацію Коло осяти людовой (Koło Oświaty Ludowej) (Zieliński, 1959: 195).

Таким чином, зі спогадів учасників освітнього процесу того часу та архівних документів можна зробити висновки, що в підпільному польському освітньому русі другої половини XIX ст. в українських землях головними постатями залишалися чоловіки, однак значну групу складали жінки. Насамперед, це представниці шляхетського стану, які на власні або пожертвовані суспільні кошти у своїх маєтках засновували таємні польські школи. Вчительками працювали здебільшого інтелігентки – польські жінки, які отримали освіту в жіночих гімназіях або на вищих жіночих курсах. Характерною рисою цього руху була патріотична налаштованість учасників, прагнення підготувати нові покоління поляків до боротьби за відродження державності.

Новий етап у розвитку польської освіти наступив в умовах демократичних свобод під час російської революції 1905 р. На початку XX ст. після російської лютневої революції 1905 р. поляки в Україні в легальних умовах розпочали діяльність за відновлення своєї національної школи. Однак, спроби створення польських шкіл були заперечені російською адміністрацією, яка вбачала у тому зняття полонізації краю (Погодин, 1908: 101).

Так, 14.07.1906 р. був легалізований статут товариства Освята (Oświęta), але 04.09.1909 р. був виданий указ про закриття цього товариства через невідповідність його діяльності (Zieliński, 1959: 196). Однак, засновані польські школи продовжували діяти. Журнал “Свят кобеци” у 1916 р. відзначав, що в Києві в 1907 р. була заснована і продовжує діяти школа під керівництвом Софії Жукович (Piotrowska, 1916: 15–16).

Боротьба за національну школу продовжувалась і після революції, але тільки 01.07.1914 р. Державна дума і Державна рада прийняли закон, відповідно до якого право вибору мови у приватних закладах надавалося організаторам цих шкіл, окрім російської мови і словесності, історії та географії Росії, що і надалі залишались обов’язковими. Атестат випускників таких шкіл прирівнювався до державних і давав можливість вступати до вузів (Лісевич, 1993: 39).

У цей період однією з найвидатніших діячок польської освіти в Україні є Вацлава Перетяткович. Вона однією з перших у Києві відкрила середню приватну школу для дівчат. Хоч навчання велось російською мовою, але це була за своєю сутністю польська школа. В. Перетяткович доклала великих зусиль у справі організації польських шкіл і після довгих труднощів одержала дозвіл на відкриття другої жіночої школи з польською мовою навчання і сімома класами (Szkoła polska, 1916: 166).

У 1915 р. вона дістала згоду на відкриття восьмого класу, що дозволяло вихованкам відразу після закінчення школи здавати екзамен на одержання атестату при 4 чоловічій гімназії у Києві. Програма навчального закладу В. Перетяткевич мала в основі програму чоловічих гімназій і перевищувала її запровадженням інших предметів, що дозволяли вихованкам отримати якісну освіту. Загалом система викладання у В. Перетяткович не обмежувалась сухими лекціями, а доповнювались практичними заняттями (Szkoła Wacławy Peretiatkowicz, 1914: 9).

Новий етап у створенні польських шкіл розпочався з появою біженців. Їх організацією займалися як приватні особи, так і громадські організації з надання допомоги біженцям. У діяльності київського відділення Польського товариства допомоги жертвам

війни (ПТДЖВ) активною була шкільна секція, яка займалася організацією польських шкіл, інтернатів, розміщенням по приватних будинках тимчасово або постійно молоді, якій не вистачило місця в утворених інтернатах, а також прийомом пожертв на цю справу. Шкільну секцію ПТДЖВ у Києві очолював К. Вількошевський, членами були М. Шелінська, А. Гутовська та ін. (Odezwa, 1916: 3).

Влітку 1915 р. питання організації освіти для польських дітей піднялося на державний рівень. Оскільки в середині 1915 р. потік біженців значно збільшився, Міністерство народної освіти у серпні 1915 р. видало циркуляр щодо запровадження навчання для дітей біженців. У ньому зазначалось, що попечителям навчальних округів необхідно було з'ясувати кількість дітей-біженців, які потребують продовження навчання. Для дітей біженців-інородців, заняття повинні були проводитись по можливості за національностями і навчальними програмами місцевих національних шкіл рідною мовою і законом віри (Циркуляр, 1915: 2).

08 листопада 1915 р. у Києві було відкрито два найголовніші початкові заклади: чоловічу і жіночу гімназії, також низку початкових, ремісничих, підготовчих шкіл та інтернатів для молоді. З спеціальних закладів треба виділити ремісничо-художню школу, відкриту Софією Медведків-Кристкевіч. Заняття в ній були організовані в наступний спосіб: існували т.з денні ремісничо-художні курси, на яких навчалися 12 учнів і 2 вчителі. Тут учні здобували практичні знання з пошиття взуття, одягу і т.д. і вечірні курси для ремісничих і торгових учнів – 40 осіб з 3 вчительками (Poroff, 1916: 81–85).

Відділення ПТДЖВ надавали різноманітну допомогу біженцям і переселенцям, в тому числі і організацію навчання школярів (Korzeniowski, 2009: 173). До роботи з організації навчання залучалась також польська інтелігенція, що перебувала у вигнанні. Найбільша кількість інтелігенції сконцентрувалася у великих містах, зокрема на сході України, оскільки тут було легше знайти роботу. Так, у Харкові за ініціативою Польського дому та відділення ПТДЖВ в районі Москалівка було утворено гімназію, викладачами у якій були відома польська письменниця Б. Островська. Навчання дорослих проводилось з ініціативи окремих осіб. Марія Заремба (Гжималовська), працюючи в Товаристві допомоги жертвам війни, налагоджувала контакти і знайомства. Пізніше вона відкрила два класи для дітей шкільного віку, де викладала для них рідною мовою. Її авторитет дозволив організувати гурток самоосвіти для дорослих. Відвідувачами цього гуртка стали робітники залізниці, підприємств, евакуйованих з території Польщі. Особливістю такої освітньої діяльності було те, що вона тісно пов'язувалася з політичною.

І. Бербецька і М. Заремба були дружинами діячів Польської соціалістичної партії. Якщо родина Л. Бербецьких таким просвітництвом намагалася згуртувати колектив соціалістичного гуртка, то родина З. Заремби використовувала його для вербування нових членів (Ніколаєнко, 2008: 342).

У 1915-1916 рр. в Одесі під керівництвом Анни Хмелевської було відкрито початкову школу на 174 дитини. Велику увагу розвитку освіти надавав відділ Польського товариства допомоги жертвам війни, який організував польські курси для молоді для підготовки їх до навчання в польських школах в Королівстві (Korzeniowski, 2007: 85).

У Києві у 1916 р. продовжувала діяти школа, заснована раніше С. Жуковіч, що відповіла усім запитам суспільства. Школа мала 3 відділи: молодший (діти від 7 років), середній і вищий (діти до 11 років) з польською мовою навчання та вживання російської термінології, щоб можна було продовжити навчання в російських середніх навчальних закладах. У школі все було добре продумано – і навчальні уроки, і фізичний розвиток. У закладі працювало 9 вчителів і близько 50 учнів.

Маючи великий авторитет у сфері освіти Софії Жуковіч було доручено керувати підготовчими курсами для вчителів і вчительок початкових шкіл польською мовою. Це

стало можливим завдяки зусиллям шкільної секції Київського відділу ПТДЖВ від імені Комітету ВК Тетяни Миколаївни. Російською тут викладалися російська мова, історія та географія (Piotrowska, 1916: 15–16).

Отже, напередодні і на початку Першої світової війни польський освітній рух значно активізувався і був підтриманий царською владою, що було пов'язано з необхідністю забезпечити лояльність польського населення Російської імперії у війні. Великий потік польських переселенців з Галичини і Королівства Польського зумовив необхідність організації польських шкіл різних типів з рідною мовою навчання та залученням до неї значної кількості польських вчителюк. Переважаючими учасниками освітнього руху в цей період є представниці польської інтелігенції.

Лютнева російська революція 1917 р. викликала низку національних революцій. В Україні повсталася Центральна рада, що згодом перетворилася на парламент України з наданням широких прав національним меншинам. Це був час активного розвитку польської освіти. В Києві 06.03.1917 р. було створено Польський виконавчий комітет на Русі (ПВК), який об'єднав усі польські політичні сили та громадськість і виступив головним репрезентантом поляків в Україні. За кілька днів було створено відділ освіти ПВК на чолі з проф. С. Каліновським. Його змінив на цій посаді Й. Анджейовський. Після розколу польських політичних сил і підтримці демократами Української Центральної Ради, С. Каліновський очолив шкільну секцію Секретаріату польських справ, а пізніше Міністерство польських справ (Korzeniowski, 2009: 195). У сфері польської освіти активною залишалась також шкільна секція Київського відділення Польського товариства допомоги жертвам війни (ПТДЖВ) на чолі з К. Вількошевським. Таким чином, жінок у керівництві польською освітою в Україні не було.

Завдання організації польського шкільництва та опіки над ним було вирішено покласти на нову організацію – Польська матеж шкільна. В дискусії про шляхи її утворення – централізований з відділеннями в регіонах чи об'єднанням створених на місцях організацій перевага була на стороні другого. У Київській матежі польській об'єдналися кілька регіональних організацій на чолі з Правлінням, до якого входили Й. Анджейовський, К. Вількошевський, Я. Корнецький та ін.

На Волині і Поділлі ці організації очолили жінки. В травні 1917 р. у Житомирі відбулось віче представників освіти, на якому було вирішено створити організацію та опрацювати її Статут. Освітній з'їзд на Волині у липні 1917 р. керівником Польської матежі шкільної обрав відому громадську діячку – Олену Курманович (ДАЖО. Ф. 405. Оп. 1. Спр. 8: 295).

Відразу після лютневої революції розпочався освітній рух на Поділлі. Ще з часів російської революції 1905 р. тут таємно існувало Товариство жінок-польок, яке очолювала Л. Ярошинська. На початку березня на першому легальному з'їзді цього Товариства у Вінниці було одностайно ухвалено рішення створити Матеж польську. Вона також виступила ініціаторкою з'їзду поляків Поділля, що відбувся у травні 1917 р. На з'їзді було обрано Правління Польської Матежі шкільної на Поділлі, яке очолила Летта Ярошинська (Świdarska, 1966: 141).

Організації розгорнули активну діяльність зі створення польських національних шкіл з метою підтримки та зміцнення національної свідомості. Розбудова польського шкільництва вимагала вирішення низки завдань щодо забезпечення високого рівня викладання, підняття школи та вищій освітній рівень, захист професійних, громадянських і службових інтересів вчителів, надання їм юридичної допомоги. Тому в різних містах виникають освітні товариства, покликані вирішувати ці питання. У Житомирі було створено Товариство вчителів і вчительюк Волині, керівником якого обрано Аурелію Пшибитковську (ДАЖО. Ф. 405. Оп. 1. Спр. 8: 295). Низка таких товариств діяла на Київщині та Поділлі.

Разом з організаційними питаннями зі створення шкіл важливим у польському освітньому середовищі було теоретичне обґрунтування засад їх діяльності, принципів і методів, на яких базувалась організація навчання, форма та устрій школи, зміст та напрямки розвитку освіти загалом. В журналі, присвяченому питанням розвитку польської освіти з'явилася низка статей на цю тематику. Й. Кадісова аргументувала необхідність реформ в шкільній освіті, зокрема набуття учнями практичних навиків в ході навчання (Kodisowa, 1916: 378).

На освітніх з'їздах та у пресі розгорнулися широкі дискусії з цих питань. Враховуючи широку ерудицію, освіту та практичну вчительську діяльність свою позицію заявила А. Грудзінська. Вона проаналізувала системи освіти у європейських країнах і Америці і пропонувала створення професійно орієнтованої школи. Зважаючи на воєнні умови і необхідність розбудови держави у майбутньому, вона вважала нагальною потребою крім навчання дітей в притулках читання та письму, з 10 років знайомити їх з основами якихось ремесл: обробки дерева, кравецтва, шиття, ткацтва та ін. Відповідно до їх віку й сил заняття повинні були займати не більше 3 год. щодня. Це було б доброю підготовкою дітей до життя і можливістю заробляти на життя (Grudzińska, 1916: 8).

А. Грудзінська дотримувалась думки, що українські землі багаті й землеробські, тому можуть стати основою для створення не однієї землеробської і ремісничої академії. Виходячи з того, що з мільйона поляків, які проживають в Україні близько 800 тис. – це найбідніші сільські і фабричні робітники, дрібна шляхта і осілі на Поділлі мазури, вона вважала необхідним першочергове запровадження тут початкових і професійно-ремісничих шкіл: ткацьких, землеробських та ведення домашнього господарства (Szkola polska, 1915: 7).

Важливими і дискусійними були питання щодо устрою і функціонування шкіл. Свою позицію в полеміці, що суперечила положенням керівника шкільної секції ПТДЖВК про необхідність підконтрольності, підзвітності і централізації шкіл К. Вількошевського, висловила С. Жукович. Вона вважала, що суспільство має право на демократичний вибір школи, керуючись принципами, на яких побудована школа та її педагогічний колектив (Szkola a społeczeństwo, 1917: 3).

Окрім початкової та середньої польської освіти у Києві була реалізована ідея створення вищого навчального закладу. Започаткувала цю справу Вацлава Перетяткевич. В грудні 1916 р. вона звернулася до російського Міністра освіти з проханням про відкриття у Києві польського закладу вищого рівня гуманітарного спрямування за аналогією з Вищими польськими курсами у Петрограді. Зусилля Перетяткович відразу наштовхнулися на серйозні перешкоди бюрократичного характеру і небажання влад. Однак, Вацлава Перетяткович була дуже енергійною і наполегливою в реалізації свого задуму й у другій половині січня 1917 р. їй вдалося дістати дозвіл на відкриття навчального закладу.

Мотивом до відкриття курсів у Перетяткович було те, що у Києві було багато польської молоді Києва та з усіх земель королівства Польського. Військові дії не дозволяли молоді одержувати освіту в польських університетах – у Кракові, Львові, Варшавських освітніх курсах. Біля двох тисяч поляків у 1916 р. навчалось в російських закладах Києва. Не було проблем також з викладацькими кадрами, зважаючи на той факт, що в навчальних закладах Києва, насамперед, в університеті св. Володимира, Київському політехнічному інституті та Вищому торговому інституті працювало близько 30 польських науковців, які в 1915-1916 рр. приїхали до Києва зі Львова та Варшави (Rózewicz, Zashtowt, 1991). Після отримання позитивної відповіді урочисте відкриття курсів відбулось у лютому 1917 р., на якому були присутні ініціатори курсів, викладачі, студенти, представники інших вузів, громадськість міста (Inauguracja, 1917: 4).

Незабаром виникла ідея створення на базі Вищих курсів польського колегіуму. Одним із ініціаторів його створення був професор Ягеллонського університету

Л. Яновський, який запропонував змінити назву курсів на Польський університетський колегіум у Києві. Ідея була реалізована й 29.09.1917 р. відбулось його урочисте відкриття. Завдання Колегіуму полягали у формуванні наукових сил, залученні їх до самостійних досліджень, а також підготовці вчительських кадрів для розвитку польської національної освіти в Україні (Wilczyński, 1963: 196).

Викладацький склад був достатньо потужним, оскільки складався з професорів, доцентів та асистентів провідних вузів Києва, Львова, Кракова, Варшави. Єдиною жінкою серед них була Ізабелла Абрамовіч. Завдяки своїм винятковим здібностям вона у 1912 р. закінчила екстерном математичні студії в Університеті св. Володимира і отримала, як перша жінка на фізико-математичному факультеті диплом I ступеня. Після отримання згоди міністра освіти залишилася в університеті (без стипендії) і здала екзамени та ступінь магістра, працюючи одночасно як вчителька в київських жіночих гімназіях (Rózewicz, Zasztowt, 1991: 103). Створення Польського університетського колегіуму зумовило появу низки організацій, зокрема виникло Польське наукове товариство, членом якого стала Ізабелла Абрамовіч (Wilczyński, 1963: 213).

В Колегіумі діяли також студентські організації – Братня допомога, Літературно-мистецький гурток та Академічний хор. У січні 1918 р. слухачами гуманітарного відділу було обрано Тимчасове Правління Літературно-мистецького гуртка, яке очолила Ружа Залеська (Rózewicz, Zasztowt, 1991: 107).

Утворені структури в галузі польського шкільництва успішно діяли і після зміни влади в Гетьманаті Павла Скоропадського, незважаючи на те, що окремих преференцій національним меншинам у цей час не було. Ситуація різко змінилася після захоплення влади в Україні більшовиками в 1919 р. та встановлення радянської системи освіти. Більшість діячів польської освіти виїхали з України внаслідок неможливості продовжувати розпочату роботу. Зокрема, у листопаді 1919 р. припинив свою діяльність Союз працівників школи і культури на чолі з С. Жуковіч через виїзд керівництва і членів Товариства до Польщі. В цей час залишила Україну і керівниця Польської маєтєжі на Поділлі – Летта Ярошинська. На з'їзді польського вчителства на Поділлі, який відбувся невдовзі після її від'їзду, було висловлено недовіру до ПМШ на Поділлі, оскільки Ярошинська і багато членів організації були шляхетського походження. Сподівання на підтримку поляків-соціалістів також не виправдалися, тому що їм порадили позбутися національного характеру, забравши з назви організації слово "польська". Наприкінці грудня 1919 р. більшість членів ПМШ на Поділлі виїхала в Польщу. Остання керівниця організації – П. Янковська була схоплена і розстріляна на початку березня 1920 р.

Отже, період демократичних свобод, пов'язаний з Українською національною революцією в 1917 р. був найбільш результативним в розвитку польського шкільництва в Україні та охоплював широке коло інтелігенції.

Таким чином, розвиток польської освіти в українських землях з кінця XIX ст. наповнений присутністю яскравих і непересічних жінок. Насамперед, це були представниці польської шляхти, які організовували таємні школи в своїх маєтках. Основним мотивом до їх діяльності були патріотичні почуття. Вони прагнули виховати національну свідомість та підготувати молоде покоління в умовах національних утисків до боротьби за відновлення польської держави. До цієї справи широко залучалися польські інтелігентки, які працювали вчительками та переймалися феміністичними, емансипаційними ідеями й прагненням служити суспільним ідеалам нарівні з чоловіками.

Під час російської революції 1905 р. польський освітній рух зміг легалізуватися, відкрилася низка шкіл та освітніх організацій у великих містах. Однак, царська влада боялася посилення впливів польського населення в українських землях і фактично заборонила діяльність польських освітніх організацій. Новий етап в розвитку польської

освіти наступив з початком Першої світової війни. Напередодні з'явилася легальна можливість засновувати приватні школи з рідною мовою навчання. Нею скористалася видатна особистість, талановита організаторка і ентузіастка освітньої справи Вацлава Перетяткович. З її ім'ям пов'язано створення двох жіночих гімназій та Вищих польських курсів у Києві. Цей період відзначений підтримкою царською владою польського шкільництва, відкриттям низки навчальних закладів для дітей-переселенців з Королівства Польського та Галичини. Основна маса вчителів у цих школах – представниці польської інтелігенції, що опинилися у вигнанні.

Найбільш плідним і насиченим у розвитку польської освіти в Україні був період Української національної революції. Польське населення підтримало український парламент – Українську Центральну Раду, яка забезпечила права національним меншинам. Разом з чоловіками, що керували основними напрямками польської освіти, провідну роль в організації та розвитку польських шкіл, громадських освітніх організацій, зокрема Польської мацежі школьної, відіграли жінки. Насамперед, це Софія Жукович, Анна Грудзінська, Олена Курманович, Л. Ярошинська та ін. Їх зусиллями впроваджувались у життя ідеали польської національної школи, орієнтованої на отримання якісних знань та професійну підготовку.

Література:

- Білобровець, 2007 – Білобровець О.М. Діяльність польських громадських організацій в Одесі на початку XX ст. *Поляки на Півдні України*. Ольштин-Ополе-Вроцлав-Одеса, 2007. С. 75–81.
- Гончарова, Кривошея, 2021 – Гончарова О., Кривошея І. Діяльність таємних польських шкіл у Київській губернії (остання третина XIX – початок XX століття). *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 5(8). DOI:10.33782/2708-4116.2021.5.109.
- ДАЖО – Державний архів Житомирської області.
- Лісевич, 1993 – Лісевич І.Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в II пол. XIX – I пол. XX ст.). Київ, 1993. 86 с.
- Ніколаєнко, 2008 – Ніколаєнко О. Освітня діяльність Харківської полонії. *Формування історичної пам'яті: Польща і Україна*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Харків, 2008. С. 340–349.
- Погодин, 1908 – Погодин А.Л. Главные течения польской политической мысли (1863–1907). СПб., 1908. 662 с.
- ЦДІАК – Центральний державний історичний архів, м. Київ
- Циркуляр, 1915 – Циркуляр. *Наша Волинь*. Житомир, 1915. № 2. С. 1–4.
- Grudzińska, 1916 – Grudzińska A. Wychowanie zawodowe. *Tygodnik Odeski*. 1916. а 14. S. 1–14.
- Inauguracja, 1917 – Inauguracja Wyższych polskich Kursów Naukowych. *Dziennik Kijowski*. Kijów, 1917. а 77. S. 3.
- Grudzińska, 1916 – Grudzińska A. Wychowanie zawodowe. *Tygodnik Odeski*, 1916. а 14. S. 1–16.
- Kodisowa, 1916 – Kodisowa J. Zagadnienia szkolnictwa. *Przegląd Naukowy i Pedagogiczny*. Kijów, 1916. а 5. 399 s.
- Korzeniowski, 2009 – Korzeniowski M. Za Złotą Bramą: działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905–1920. Lublin, 2009. 621 s.
- Korzeniowski, 2007 – Korzeniowski M. Polacy w Odessie w latach I wojny światowej. *Polacy na Południowej Ukrainie XVII–XX w*. Olsztyn-Opole-Wrocław-Odessa, 2007. S. 81–107.
- Odezwa, 1916 – Odezwa. *Dziennik Kijowski*. Kijów. 1916. а 244. 1–4.
- Pawlicka, 2023 – Pawlicka N. Dążenia kobiet do dostępu do edukacji akademickiej na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku. *Biuletyn Historii Wychowania*, 2023. а 46. 129–150. <https://doi.org/10.14746/bhw.2022.46.9>.
- Piotrowska, 1916 – Piotrowska M. O początkowym nauczaniu. *Świat kobiety*. 1916. а 9. S. 15–16.
- Popoff, 1916 – Popoff E. Szkolnictwo polskie w Kijowie. *Przegląd Naukowy i Pedagogiczny*. Kijów, 1916. а 1. 86 s.
- Róziewicz, Zasztowt, 1991 – Róziewicz J., Zasztowt L. Polskie Kolegium Uniwersyteckie w Kijowie (1917–1919). https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Rozprawy_z_Dziejow_Oswiaty.pdf.
- Szkoła polska, 1915 – Szkoła polska. *Kłosa Ukrainskie*. Kijów, 1915. а 6–7. S. 1–8.
- Szkoła a społeczeństwo, 1917 – Szkoła a społeczeństwo. *Dziennik Kijowski*. Kijów, 1917. а 133. S. 3.
- Szkoła polska, 1916 – Szkoła polska Wacławy Peretiatkowicz. *Przegląd Naukowy i Pedagogiczny*. Kijów, 1916. а 2. 171 s.
- Szkoła Wacławy Peretiatkowicz, 1914 – Szkoła Wacławy Peretiatkowicz w Kijowie. *Kłosa Ukrainskie*. Kijów, 1914. а 1. S. 1–9.
- Świdarska, 1966 – Świdarska W. Polska macierz szkolna na Podolu. *Pamiętnik Kijowski*. Londyn, 1966. а 3. S. 139–145.

Wilczyński, 1963 – *Wilczyński J.* Polskie kolegium uniwersyteckie w Kijowie 1917–1919. *Pamiętnik Kijowski*. Londyn, 1963. а 2. S. 195–214.

Zieliński, 1959 – *Zieliński S.* Przedmowa do pracy Jana Korneckiego «Оświata polska na Rusi». *Pamiętnik Kijowski*. Londyn, 1959. а 1. S. 187–198.

References:

Bilobrovets, 2007 – *Bilobrovets O.M.* (2007). Diialnist polskykh hromadskykh orhanizatsii v Odesi na pochatku XX st. [The activities of Polish public organizations in Odessa at the beginning of the 20th century]. *Poliaky na Pivdni Ukrainy*. Olshtyn–Opole–Vroslav–Odesa. 75–81. [in Ukrainian]

Honcharova, Kryvosheia, 2021 – *Honcharova O., Kryvosheia I.* (2021). Diialnist taemnykh polskykh shkil u Kyivskii hubernii (ostannia tretyna XIX – pochatok XX stolittia) [Activities of secret Polish schools in the Kiev province (last third of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Starozhytnosti Lukomoria*. 5(8). DOI:10.33782/2708-4116.2021.5.109. [in Ukrainian]

DAZhO – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region].

Lisevych, 1993 – *Lisevych I.T.* (1993). U zatinku dvohlavoho orla (polska natsionalna menshyna na Naddnyprianskii Ukraini v II pol. XIX – I pol. XX st.) [In the shadow of the double-headed eagle (Polish national minority in Dnieper Ukraine in the second half of the 19th – first half of the 20th century)]. Kyiv. 86 s. [in Ukrainian]

Nikolaenko, 2008 – *Nikolaenko O.* (2008). Osvitnia diialnist Kharkivskoi polonii. Formuvannia istorychnoi pamiaty: Polshcha i Ukraina [Educational activities of the Kharkiv Polonia]. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Kharkiv. S. 340–349. [in Ukrainian]

Pohodyn, 1908 – *Pohodyn A.L.* (1908). Glavnyye techeniya pol'skoy politicheskoy mysli (1863–1907) [Main currents of Polish political thought (1863–1907)]. S. Peterburh. 662 s. [in Russian]

TsDIAK – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv, m. Kyiv [Central State Historical Archive, Kyiv].

Tsyrykuliar, 1915 – *Tsyrykuliar. Nasha Volyn*. Zhytomyr, 1915. 2. [in Russian].

Grudzińska, 1916 – *Grudzińska A.* (1916). Wychowanie zawodowe. *Tygodnik Odeski*. а 14. 1–14. [in Polish]

Inauguracya, 1917 – Inauguracya Wyższych polskich Kursów Naukowych. *Dziennik Kijowski*. Kijów, 1917. а 77. 1–4. [in Polish]

Kodisowa, 1916 – *Kodisowa J.* (1916). Zagadnienia szkolnictwa. *Przegląd Naukowy i Pedagogiczny*. Kijów. а 5. 378 ř. [in Polish]

Korzeniowski, 2007 – *Korzeniowski M.* (2007). Polacy w Odessie w latach I wojny światowej. *Polacy na Południowej Ukrainie XVII–XX w.* Olsztyn–Opole–Wrocław–Odessa. 81–107. [in Polish]

Korzeniowski, 2009 – *Korzeniowski M.* (2009). Za Złotą Bramą: działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905–1920. Lublin. 621 s. [in Polish]

Odezwa, 1916 – *Odezwa. Dziennik Kijowski*. Kijów, 1916. а 244. 1–4. [in Polish]

Pawlicka, 2023 – *Pawlicka N.* (2023). Dążenia kobiet do dostępu do edukacji akademickiej na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku. *Biuletyn Historii Wychowania*. а 46, 129–150. <https://doi.org/10.14746/bhw.2022.46.9>. [in Polish]

Piotrowska, 1916 – *Piotrowska M.* (1916). O początkowym nauczaniu. *Świat kobiecy*. а 9. 15–16. [in Polish]

Popoff, 1916 – *Popoff E.* (1916). Szkolnictwo polskie w Kijowie. *Przegląd Naukowy i Pedagogiczny*. Kijów. а 1. 81–85. [in Polish]

Róziewicz, Zashtovt, 1991 – *Róziewicz J., Zashtovt L.* (1991). Polskie Kolegium Uniwersyteckie w Kijowie (1917–1919). URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Rozprawy_z_Dziejow_Oswiaty.pdf [in Polish]

Szkoła polska, 1915 – *Szkoła polska. Kłosy Ukraińskie*. Kijow, 1915. а 6–7. 1–8. [in Polish]

Szkoła a społeczeństwo, 1917 – *Szkoła a społeczeństwo. Dziennik Kijowski*, Kijów, 1917. а 133. 1–4. [in Polish]

Szkoła polska, 1916 – *Szkoła polska Wacławy Peretiatkowicz. Przegląd Naukowy i Pedagogiczny*. Kijów, 1916. а 2. 166. [in Polish]

Szkoła Wacławy Peretiatkowicz, 1914 – *Szkoła Wacławy Peretiatkowicz w Kijowie. Kłosy Ukraińskie*. Kijow, 1914. а 1. 1–9. [in Polish]

Świdarska, 1966 – *Świdarska W.* (1966). Polska macierz szkolna na Podolu. *Pamiętnik Kijowski*. Londyn. а 3. 139–145. [in Polish]

Wilczyński, 1963 – *Wilczyński J.* (1963). Polskie kolegium uniwersyteckie w Kijowie 1917–1919. *Pamiętnik Kijowski*. Londyn. а 2. 195–214. [in Polish]

Zieliński, 1959 – *Zieliński S.* (1959). Przedmowa do pracy Jana Korneckiego «Оświata polska na Rusi». *Pamiętnik Kijowski*. Londyn. а 1. 187–198. [in Polish]

Отримано 05.10.2025

Отримано в доопрацьованому вигляді 12.11.2025

Прийнято до друку 11.12.2025

Submitted 05.10.2025

Received in received form 12.11.2025

Accepted for publication 11.12.2025

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.32

ANTON M. HUZ

University of Gdansk (Gdansk, Poland)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2076-2518>

**REPORTS OF THE VICE-CONSULATE OF FRANCE IN KHARKIV AS A SOURCE OF
THE HISTORY OF UKRAINE IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES
(BASED ON DOCUMENTS OF THE NATIONAL ARCHIVE OF FRANCE)**

Abstract. *The aim of the article is to analyze the structure, content and information potential of the reports of the Vice Consulate of France in Kharkiv for 1900 – 1905 from a source-based perspective (based on documents from the National Archives of France in Paris). The task is to determine the possibility of using consular reports in research on the history of Ukraine, in particular when studying socio-economic processes in the Kharkiv and Katerynoslav provinces in the late 19th – early 20th centuries.*

The scientific novelty of the article lies in the fact that for the first time an attempt was made to study the diplomatic reports of the Vice Consulate of France in Kharkiv as sources on the history of Ukraine in the late 19th – early 20th centuries, to analyze their information potential and to provide a characteristic of the activity of the Vice Consulate of France in Kharkiv. A classification of the studied reports was proposed, and they were systematized into five groups according to their content (industrial, commercial, statistical, prognostic and socio-economic). In addition, new facts were significantly expanded and introduced into the scientific discourse on the structure of the French Vice-Consulate in Kharkiv during the specified period.

As a result of the study, the author makes the following conclusions: diplomatic reports are an important historical source that combines socio-economic and cultural information. The documents provide valuable information and allow us to trace the course of industrial processes in the Kharkiv and Katerynoslav provinces, the development of trade, the activities of joint-stock companies, the attraction of foreign capital, and provide an opportunity to see the features of socio-economic processes in the region from the perspective of French diplomats. The analysis of the scientific development of the selected problem shows that the potential of these documents can be used in further scientific research, in particular in research on the history of Ukraine, local history, the development of industry, trade, culture, international relations, interdisciplinary research, etc.

Keywords: *report, diplomatic report, vice-consulate, France, Ukraine, National Archives of France.*

Citation. Huz, A.M. (2025). Reports of the vice-consulate of France in Kharkiv as a source of the history of Ukraine in the late 19th – early 20th centuries (based on documents of the national archive of France). *Sumy Historical and Archival Journal*. XLV, 32-39. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.32

© 2025 by the author(s)

This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) license

ГУЗЬ А.М.

Гданський університет (Гданськ, Польща)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2076-2518>**ЗВІТИ ВІЦЕКОНСУЛЬСТВА ФРАНЦІЇ У ХАРКОВІ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (ЗА ДОКУМЕНТАМИ
НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВУ ФРАНЦІЇ)**

Анотація. Метою статті є аналіз структури, змісту та інформаційного потенціалу звітів віце консульства Франції у Харкові за 1900 – 1905 рр. з джерелознавчої перспективи (за документами Національного архіву Франції в Парижі). Завданням є визначення можливості використання консульських звітів у дослідженнях з історії України, зокрема під час вивчення соціально-економічних процесів в Харківській та Катеринославській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Наукова новизна статті полягає в тому, що у перше було здійснено спробу дослідити дипломатичні звіти віце консульства Франції у Харкові як джерела з історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст., проаналізувати їх інформаційний потенціал і надати характеристику. Було запропоновано класифікацію досліджених звітів та систематизовано їх за п'ятьма групами відповідно до змістового наповнення (промислові, комерційні, статистичні, прогностичні та соціально-економічні). Окрім цього, було суттєво розширено та впроваджено нові факти до наукового дискурсу щодо структури віце консульства Франції у Харкові в означений період.

У результаті дослідження, автор робить наступні висновки, що дипломатичні звіти є важливим історичним джерелом, яке поєднує соціально-економічну та культурну інформацію. Документи надають цінну інформацію та дозволяють простежити перебіг індустріальних процесів у Харківській та Катеринославській губернії, розвиток торгівлі, діяльності акціонерних товариств, залучення іноземного капіталу. А також, надають можливість побачити особливості соціально-економічних процесів в регіоні з перспективи французьких дипломатів. Аналіз наукової розробки обраної проблеми засвідчує, що потенціал цих документів не є вичерпаний і може бути використаний у подальших наукових дослідженнях, зокрема у дослідженнях з історії України, локальної історії, розвитку промисловості, торгівлі, культури, міжнародних відносин, інтердисциплінарних дослідженнях тощо.

Ключові слова: звіт, дипломатичний звіт, віце консульство, Франція, Україна, Національний архів Франції.

Цитування. Гузь, А.М. (2025). Звіти віце консульства Франції у Харкові як джерело з історії України кінця ХІХ – початку ХХ століття (за документами національного архіву Франції). Сумський історико-архівний журнал. XLV, 32-39. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.32

Документи дипломатичних установ є важливими історичними джерелами для вивчення політичного, соціально-економічного, культурного життя окремих країн і регіонів. Такі матеріали, що створювались іноземними дипломатами, не лише відображають місцеві реалії, а й дозволяють простежити, як конкретні явища, події інтерпретувалися та оцінювалися іноземними представництвами. Одним з типів таких дипломатичних документів є консульські звіти, які регулярно надсилалися консульствами до відповідних відомств. На основі опрацьованих джерел і літератури в контексті цього дослідження пропонується наступне визначення терміну “дипломатичний звіт” – документ, створений дипломатичною установою або дипломатичним представником, адресований вищому органу державної влади, має описово-аналітичний характер з метою надання об’єктивної інформації про політичну ситуацію, соціально-економічні

та інші процеси в конкретному регіоні (Annuaire, 1902: 295-366; Cohen-Wiesenfeld, 2004; Калакура та ін., 2002: 109-111).

Звіти поєднують фактичні дані, спостереження, а також аналітичні висновки закордонних представників, що робить їх цінними і багатограними джерелами. У цьому контексті науковий інтерес становить аналіз інформаційних можливостей звітів віце консульства Франції у Харкові (далі – віце консульство) наприкінці XIX – на початку XX століття. Незважаючи на свою джерелознавчу цінність, ці документи майже не залучені до наукового дискурсу. Однак, їх вивчення може відкрити нові перспективи досліджень з історії України загалом і французької дипломатичної присутності зокрема.

Історіографічний огляд проблеми показує, що обрана тематика є малодослідженою. Спеціальних праць, присвячених віце консульству Франції у Харкові або його документації, у ході дослідження не було знайдено. Однак, у французькій історіографії є згадки про віце консульство, наприклад у публікації Ж. Краса (Cras, 2011: 51-87), де зазначено рік та коротко описано причини його заснування, що автор пояснює економічними міркуваннями французького уряду. Інші, виявлені дослідження французьких дослідників зосереджені переважно на французькій присутності в Російській імперії, серед них є праці таких авторів як Г. Карер д'Енкос (Carrère d'Encausse, 1980: 408-442), Д. Баржо (Barjot, 2011: 443-457), Ж.-Ф. Бельост (Belhoste, 2011: 361-379), Р. Дартевел (Dartevelle, 2011: 411-442), В. Зейслер (Zeisler, 2011: 313-339), В. Мезін і А. Ле Гофф (Le Goff, 2011: 23-50).

В українській історіографії питання функціонування французьких дипломатичних установ є також недостатньо вивченим. Серед наявних праць є дослідження А. Гедьо (Гедьо, 2017: 163-170), М. Кашкаєва (Кашкаєв, 2017: 376-378), які висвітлюють деякі аспекти історії Консульства Франції в Одесі, яке до заснування віце консульства в Харкові поширювало свої повноваження також на територію Харківської та Катеринославської губерній. А також публікація А. Перетокіна (Перетокін, 2018: 131-152), в якій автор також звертає увагу на діяльність французів на території України.

Серед науковців, які розглядають звіти з джерелознавчої перспективи можна назвати Я. Калакуру (Калакура та ін., 2002: 109-111) та С. Коен-Візенфельд (Cohen-Wiesenfeld, 2004).

Джерельну базу дослідження становлять дипломатичні звіти за 1900-1905 рр. віце консульства Франції у Харкові, які зберігаються у Національному архіві Франції у Парижі (ANF. S. F/12. Art. 7172; ANF. S. F/12. Art. 7513). А також, офіційні друковані довідкові видання французької дипломатичної служби, а саме "Дипломатичний та консульський щорічник Французької Республіки" (Annuaire, 1900; Annuaire 1902; Annuaire 1903; Annuaire 1910).

Метою статті є аналіз структури, змісту та інформаційного потенціалу звітів віце консульства Франції у Харкові за 1900-1905 рр. з джерелознавчої перспективи. Завданням є визначення можливості використання консульських звітів у дослідженнях з історії України, зокрема під час вивчення соціально-економічних процесів в Харківській та Катеринославській губернії наприкінці XIX – на початку XX століття.

На зламі XIX/XX ст. дипломатична мережа Франції у Російській імперії продовжувала розширюватись. Насамперед, це можна пояснити інтенсивним індустріальним розвитком, зростанням торгівлі й активізацією соціально-економічних процесів, у тому числі в Харківській і Катеринославській губерніях (Dartevelle, 2011: 411-442; Belhoste, 2011: 361-379; Zeisler, 2011: 313-339). Стрімкий промисловий розвиток та природно-ресурсний потенціал цих регіонів сприяв залученню іноземних інвестицій (Перетокін, 2018: 131-152; Гедьо, 2017: 163-170), зокрема французького капіталу, який часто ставав основою до заснування нових підприємств, акціонерних товариств тощо

(Belhoste, 2011: 365-370; Le Goff, 2011: 23-50; Barjot, 2011: 443-457). Вирішення, у першу чергу, інвестиційних, торговельних та інших економічних питань спонукало французький уряд заснувати у 1898 році перше віце консульство Франції у Харкові (Annuaire, 1900: 46; Cras, 2011: 51-87; Darteville, 2011: 415-430).

Першим французьким віце консулом у Харкові було призначено 10 жовтня 1898 року М. Адрієна-Жак-Стефена Лаволєя (фр. Monsieur Adrien-Jacques-Stéphen Lavolley) (Annuaire, 1900: 221) [У статті скорочення “М.” подано відповідно до запису в документах і означає Monsieur (укр. Пан). У більшості документів імена посадовців не зазначаються, однак перед прізвищем подається скорочене звертання «М.». А тому, у статті, у випадку відсутності імені посадової особи використовується запис згідно з джерелами – Авт.], а його повноваження поширювались на новостворений консульський округ, який територіально охоплював межі Харківської та Катеринославської губерній. В структурі віце консульства існувала агентська мережа. А саме, була створена посада комерційного агента в Катеринославі, яку обіймав М. П'єрон (фр. Monsieur Pierronne), а також посада консульського агента в Маріуполі, на яку на той час ще не було призначень. Одним з головних завдань віце консульства було збір економічної інформації, статистичних даних, (насамперед про розвиток промисловості, торгівлі, залізниці тощо), а також забезпечення комерційних інтересів Франції, надання консульських послуг та регулярне звітування (Annuaire, 1900: 46; Mézin, 2011: 141-162; Carrère d'Encausse, 1980: 408-442). Аналіз консульських документів, дає підстави стверджувати, що контакт між віце консульством та Міністерством закордонних справ Франції (далі – Міністерство) був як безпосереднім, так і за участі проміжних ланок французької дипломатичної ієрархії, через Консульство в Одесі та посольство Франції у Санкт-Петербурзі (ANF. S. F/12. Art. 7172; ANF. S. F/12. Art. 7513; Кашкаєв, 2017: 376-378).

Найбільш поширеною формою комунікації Віце консульства з Міністерством було надсилання звітів. Аналіз консульських звітів за 1900 – 1905 рр., що зберігаються в Національному архіві Франції, дозволяє ствердити, що всі вони мають фінансово-економічний характер. Відповідно до змістовного наповнення та специфіки звітів, їх умовно можна розподілити за п'ятьма групами: промислові, в яких подавалися дані про розвиток металургії, підприємств, залізниці, видобуток корисних копалин, соляний промисел тощо (такі звіти складали більшість, супроводжувались серйозними аналітичними даними та могли складатись як за попередній календарний рік, так і за довший період); комерційні, що стосувалися торгових питань (найчастіше формувалися за попередній рік); статистичні звіти, хоча статистичні відомості були невід'ємною частиною більшості звітів, іноді такі відомості з окремих питань надсилалися до Міністерства додатково з відповідною назвою; прогностичні – зосереджувалися на оцінці стану промисловості, торгівлі та інших питань в регіоні з перспективи подальшого розвитку галузі або потенційних проблем; соціально-економічні звіти – складають найменш чисельну групу таких документів і могли стосуватися конкретних подій, соціальної активності, культурно-релігійних заходів, які були пов'язані з економічною діяльністю, наприклад звіт щодо організації ярмарків, Сільського-господарської виставки у Харкові в 1903 році (ANF. S. F/12. Art. 7513). Запропонована класифікація дозволяє систематизувати консульські звіти, простежити їх відмінності, особливості змісту, структури та мети (ANF. S. F/12. Art. 7172; ANF. S. F/12. Art. 7513; Cohen-Wiesenfeld, 2004).

Найбільш чисельною є група промислових звітів. В перші роки діяльності віце консульства такі документи надсилалися до Міністерства за посередництва канцелярії Консульства Франції в Одесі, про що свідчать підписи посадовців на документах. Серед них можна назвати звіт “Вугільна промисловість Донецького басейну протягом 1900

року та перших дев'яти місяців 1901 року” (фр. “Russie. L’industrie houillères dans le bassin de Donetz pendant l’année en 1900 et les neuf premières mois de 1901”) від 6 лютого 1902 року (ANF. S. F/12. Art. 7172), затверджений М. П’єром-Франсуа-Ксав’єром Калв’єром (фр. Monsieur Pierre-François-Xavier Calvière). Це був канцелярист Консульства Франції в Одесі, який у період з 12 листопада 1901 до 31 березня 1902 року був також виконувачем обов’язків віце консула Франції у Харкові (Annuaire, 1903: 171). Документ складався з 4 частин: “Вугілля”, “Кокс”, “Антрацит”, “Іноземні компанії, що використовують Донецькі вугільні шахти”. У документі підкреслюються швидкі темпи розвитку вугільної промисловості, надається статистика за 1890-1900 рр. Це пояснюється появою та зростанням мережі залізниць, металургійних заводів та будівництвом Транссибірської магістралі. У документі зазначається, що станом на 1900 р. на півдні Російської імперії діяло 294 вугільні та антрацитні шахти, найбільші з них розташовані у Катеринославській губернії, наводиться їх список, показники виробництва, ціни, кількість робітників та назви компаній, які ними керують. Зазначається, що потреби у збільшенні виробництва сприяли модернізації та машинізації шахт. У підсумковій частині розділу про вугілля зазначено, що загальні обсяги виробництва Донецького вугільного басейну складали три чверті виробництва всієї Російської імперії. Однак, незважаючи на такі показники, транспортування цього вугілля не завжди було вигідним, тому імперія була змушена користуватися імпортом, а тому це спричинило перевиробництво вугілля, який 26 гірничий з’їзд Харкова оцінив у 100 млн пудів (ANF. S. F/12. Art. 7172; Barjot, 2011: 447-454).

У документі наголошується, що виробництво коксу недостатньо розвинуте, а щодо антрациту, аналітична частина виглядає подібною за структурою до розділу «Вугілля». В останньому розділі наводяться списки товариств та компаній, що використовують шахти в Донецькому вугільному басейні, подаються їх назви та шахти, що їм підпорядковуються. Серед яких є французькі, бельгійські та англійські компанії. Подібна структура звіту вказує на прагнення максимально систематизувати дані не тільки за типами продукції, а й за керуючими компаніям (ANF. S. F/12. Art. 7172).

До комерційних звітів належить “Рапорт про торгівлю у Харкові в 1902 році” (фр. “Rapport sur le Commerce de Kharkow pendant l’année 1902”) від 1903 р (ANF. S. F/12. Art. 7172). У документі наводяться детальні дані про основні види товарів ввезених до Харкова з внутрішнього ринку, його обсяги та попит. Щодо імпортних товарів, то зазначається, що його частка була невеликою. Переважно це сільськогосподарське та гірничодобувне обладнання, англійські вовняні товари та німецькі консерви. Також, зазначено, що французький банк “Північний” відкрив своє відділення у Харкові (ANF. S. F/12. Art. 7172; Belhoste, 2011: 361-379).

Серед статистичних, можна виокремити звіт під назвою “Статистична інформація про акціонерні товариства” (фр. “Renseignements statistiques sur les sociétés par actions, en Russie”) за 1900-1901 рр. (ANF. S. F/12. Art. 7172), підписаний М. Калв’єром. У документі зазначається, що у 1900 р. у Російській імперії було зареєстровано 202 акціонерні товариства, що на 123 менше ніж у 1899 р. Також вказується, що капітал новостворених товариств є меншим ніж у попередньому році. У звіті закріплена таблиця з сумами акціонерних ставок в акціонерних товариствах з 1890 р. до 1900 р., систематизовані за галузями промисловості. Окремо наведено дані щодо іноземних акціонерних товариств на території імперії створених у 1900 р., які систематизовані за країнами. Дані за 1901 рік у звіті не повні, про що є відповідна відмітка (ANF. S. F/12. Art. 7172).

До групи прогностичних належить звіт “Прогнози металургійної та вугільної промисловості на 1905 рік” (фр. “Russie. Prévisions métallurgique et houillères pour 1905”) від 5 грудня 1904 року (ANF. S. F/12. Art. 7172), підписаний віцеконсолом М. Луї-Жаком

Рабю (фр. Monsieur Louis-Jacques Rabut). Він очолював Віцеконсульство Франції у Харкові з 16 січня 1904 р. – до 18 лютого 1906 р.; 6 лютого 1906 р. отримав підвищення – консул другого розряду; з 20 грудня 1905 р. до 18 лютого 1906 р. – перебував у відрядженні “en mission à Donetz” (територія Донецького вугільного басейну) (Annuaire, 1910: 262). У документі наводяться докладні статистичні дані про кількість заводів з виробництва чавуну, його обсяги та співвідношення до попиту на ринку, ціни. Особливого значення надається ситуації на ринку, а саме його перенасичення, що створить кризові явища. Для вирішення такої ситуації припускається зменшення цін або скорочення обсягів виробництва. Віце консул вказує на взаємозалежність між розвитком виробництва та транспортною системою. Наголошуючи, що виправлення наявної ситуації можливе лише у випадку розширення Транссибірської магістралі та передачі частин замовлень місцевим заводам. У звіті надається також інформація про французьких інвесторів – акціонерів і власників облігацій, які не отримували прибутки через подібну ситуацію на ринку, попереджаючи їх про можливу ситуацію в наступному році. Це вказує на те, що віце консульство не лише здійснювало економічний моніторинг в регіоні, але й намагалося захистити фінансові інтереси французьких вкладників на території Російської імперії. Звіт сповнений конкретними статистичними даними, отриманими шляхом особистих контактів з комерційними агентами гірничодобувної промисловості (ANF. S. F/12. Art. 7172).

До останньої, групи соціально-економічних звітів, належить звіт “Про Святкування Богоявлення у Харкові” (фр. “La faire de l’Épiphanie à Kharkow”) від 26 березня 1904 року (ANF. S. F/12. Art. 7172), підписаний віце консулом М. Рабю. У документі зазначається, що Богоявленський щорічний ярмарок, що тривав з 12 січня до 13 лютого 1904 р. (за новим стилем) є першим у році, і вважається найважливішим, як за кількістю товарів, так і за доходом від нього. У звіті перераховуються види товарів, їх якість, виробників та їх ціни, згадуються товари, що не користувалися попитом (хутра, шкіра) та товари, ціни на які були нижчими ніж у 1903 р. (одяг, ювелірні вироби). Згідно з документом, обсяг продажів складав на суму 10 291 728 рублів. Підкреслюється, що незважаючи на істотне підвищення цін у порівнянні з попереднім роком, продажі були досить активними. Однак, вказується на той факт, що внаслідок фінансової кризи, торговці змушені були надавати кредити своїм покупцям, а тому 50% товарів на ярмарку було придбано у кредит (ANF. S. F/12. Art. 7172).

Таким чином, у ході дослідження були проаналізовані звіти віце консульства Франції у Харкові, що формувалися впродовж 1900 – 1905 рр., та зберігаються у Національному архіві Франції у Парижі в джерелознавчому контексті. Було охарактеризовано особливості функціонування дипломатичних установ Франції у регіоні, окреслені основні завдання віце консульства, механізми передачі стратегічної інформації тощо. Було встановлено, що найбільш інформативною формою комунікації віце консульства з Міністерством було надсилання звітів, які мали фінансово-економічний характер. На підставі проведеного аналізу документів було запропоновано класифікацію, що систематизує звіти відповідно до їх змістового наповнення та дозволяє виокремити п’ять умовних груп: промислові, комерційні, статистичні, прогностичні та соціально-економічні. Документи надають цінну інформацію та дозволяють простежити перебіг індустріальних процесів в Харківській та Катеринославській губернії, розвиток торгівлі, діяльності акціонерних товариств, залучення іноземного капіталу, а також участь французьких підприємців у цих процесах. Окрім цього, звіти надають можливість простежити особливості соціально-економічних процесів з перспективи французьких дипломатів.

Отже, проведене дослідження, дає підстави стверджувати, що звіти віце консульства Франції у Харкові є багатограним і цінним джерелом з історії України кінця XIX – початку

XX ст., яке поєднує соціально-економічну та культурну інформацію. Аналіз наукової розробки обраної проблеми засвідчує, що потенціал цих документів не є вичерпаний і може бути використаний у подальших наукових пошуках, зокрема у дослідженнях з історії України, локальної історії, міжнародних відносин, інтердисциплінарних дослідженнях тощо.

Література:

- Гедьо, 2017 – Гедьо А. Роль консульських установ у розвитку доброчинності в Одесі (середина XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2017. № 24 (1). С. 163-170.
- Калакура та ін., 2002 – Історичне джерелознавство: підручник. Київ, 2002. 488 с.
- Кашкаєв, 2017 – *Кашкаєв М.* Іноземні консульства в Одесі за документами фонду Управління тимчасового генерал-губернатора (1879-1889 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2017. Вип. 26. С. 374-380.
- Перетокін, 2018 – *Перетокін А.* Національна політика царського уряду та національний склад буржуазії в Наддніпрянщині в другій половині XIX – на початку XX ст. *Roxolania Histor-ca*. 2018. Вип. 2 (17). С.131-152. DOI: 10.15421/30190208
- Annuaire, 1900 – Annuaire diplomatique et consulaire de la République Française pour 1899 et 1900. Nouvelle série. Tome XXI. Quarante-deuxième et quarante-troisième années. Paris (Annuaire), 1900. 587 p.
- Annuaire, 1902 – Annuaire diplomatique et consulaire de la République Française pour 1902. Paris, 1902. 610 p.
- Annuaire, 1903 – Annuaire diplomatique et consulaire de la République Française pour 1903. Paris, 1903. 615 p.
- Annuaire, 1910 – Annuaire diplomatique et consulaire de la République Française pour 1909-1910. Paris, 1910. 667 p.
- ANF – Archives nationales de France.
- Barjot, 2011 – *Barjot D.* Une face méconnue du capitalisme français en Russie. *La France et les Français en Russie*. Paris, 2011. 443-457. DOI: 10.4000/books.enc.1241
- Belhoste, 2011 – *Belhoste J-F.* Les Français dans la vie économique russe. *La France et les Français en Russie*. Paris, 2011. P. 361-379. DOI: 10.4000/books.enc.1241
- Carrère d'Encausse, 1980 – *Carrère d'Encausse H.* L'agitation révolutionnaire en Russie de 1898 à 1904, vue par les représentants de la France. *Revue d'histoire moderne et contemporaine*. 1980. Tome 27. №°3. P. 408-442. DOI: <https://doi.org/10.3406/rhmc.1980.1106>
- Cohen-Wiesenfeld, 2004 – *Cohen-Wiesenfeld S.* L'inscription de la subjectivité dans le discours diplomatique. *Semen. Revue sémio-linguistique des textes et discours*. 2004. 17. DOI: <https://doi.org/10.4000/semen.2310>
- Cras, 2011 – *Cras J.* Les fonds du ministère des Affaires étrangères relatifs à la France et aux Français en Russie (1789-1917). *La France et les Français en Russie*. Paris, 2011. P. 51-87. DOI: 10.4000/books.enc.1241
- Dartevelle, 2011 – *Dartevelle R.* Paysages et risques industriels en Russie, en 1906. *La France et les Français en Russie*. Paris, 2011. P. 411-442. DOI: 10.4000/books.enc.1241
- Le Goff, 2011 – *Le Goff A.* La France et les Français en Russie au XIXe siècle. *La France et les Français en Russie*. Paris, 2011. P. 23-50. DOI: 10.4000/books.enc.1241
- Mézin, 2011 – *Mézin W.* La correspondance consulaire aux Archives nationales. *La France et les Français en Russie*. Paris, 2011. P. 141-162. DOI: 10.4000/books.enc.1241
- Zeisler, 2011 – *Zeisler W.* Les orfèvres parisiens au service de la Russie au XIXe siècle. *La France et les Français en Russie*. Paris, 2011. P. 313-339. DOI: 10.4000/books.enc.1241

References:

- Hedo, 2017 – *Hedo, A.* (2017). Rol konsulskykh ustanov u rozvytkovi dobrochynnosti v Odesi (seredyna XIX – pochatok XX st.) [The role of consular institutions in the development of charity in Odessa (mid-19th – early 20th centuries)]. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*. №24 (1). S. 163-170. [in Ukrainian]
- Kalakura et al., 2002 – *Istorychne dzhereloznavstvo: pidruchnyk* [Historical source studies: a textbook]. Kyiv, 2002. 488 s. [in Ukrainian]
- Kashkaiev, 2017 – *Kashkaiev, M.* (2017). Inozemni konsulstva v Odesi za dokumentamy fondu Upravlinnia tymchasovoho heneral-hubernatora (1879-1889 rr.) [Foreign consulates in Odessa according to documents from the fund of the Office of the Provisional Governor General (1879-1889)]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky*. Vyp. 26. S. 374-380. [in Ukrainian]
- Peretokin, 2018 – *Peretokin, A.* (2018). Natsionalna polityka tsarskoho uriadu ta natsionalnyi sklad burzhuzi v Naddniprianshchyni v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [The national policy of the tsarist government and the national composition of the bourgeoisie in the Dnieper region in the second half of the 19th - early 20th centuries]. *Roxolania Histor-ca*. Vyp. 2(17). S. 131-152. DOI: 10.15421/30190208 [in Ukrainian]
- Annuaire, 1900 – Annuaire diplomatique et consulaire de la République Française pour 1899 et 1900. Nouvelle série. Tome XXI. Quarante-deuxième et quarante-troisième années [Diplomatic and Consular Yearbook

of the French Republic for 1899 and 1900. New series. Volume XXI. Forty-second and forty-third years]. Paris, 1900. 587 p. [in French]

Annuaire, 1902 – Annuaire diplomatique et consulaire de la République Française pour 1902 [Diplomatic and Consular Yearbook of the French Republic for 1902]. Paris, 1902. 610 p. [in French]

Annuaire, 1903 – Annuaire diplomatique et consulaire de la République Française pour 1903 [Diplomatic and Consular Yearbook of the French Republic for 1903]. Paris, 1903. 615 p. [in French]

Annuaire, 1910 – Annuaire diplomatique et consulaire de la République Française pour 1909-1910 [Diplomatic and Consular Yearbook of the French Republic for 1909-1910]. Paris, 1910. 667 p. [in French]

ANF – Archives nationales de France [National Archives of France]. [in French]

Barjot, 2011 – Barjot, D. (2011). Une face méconnue du capitalisme français en Russie [A little-known side of French capitalism in Russia]. *La France et les Français en Russie*. Paris. P. 443-457. DOI: 10.4000/books.enc.1241 [in French]

Belhoste, 2011 – Belhoste, J-F. (2011). Les Français dans la vie économique russe [The French in Russian economic life]. *La France et les Français en Russie*. Paris. P. 361-379. DOI: 10.4000/books.enc.1241 [in French]

Carrère d'Encausse, 1980 – Carrère d'Encausse, H. (1980). L'agitation révolutionnaire en Russie de 1898 à 1904, vue par les représentants de la France [Revolutionary unrest in Russia from 1898 to 1904, as seen by representatives of France]. *Revue d'histoire moderne et contemporaine*. Tome 27. №3. P. 408-442. DOI: <https://doi.org/10.3406/rhmc.1980.1106> [in French]

Cohen-Wiesenfeld, 2004 – Cohen-Wiesenfeld, S. (2004). L'inscription de la subjectivité dans le discours diplomatique [The inscription of subjectivity in diplomatic discourse]. *Semen. Revue sémio-linguistique des textes et discours*. 17. DOI: <https://doi.org/10.4000/semen.2310> [in French]

Cras, 2011 – Cras, J. (2011). Les fonds du ministère des Affaires étrangères relatifs à la France et aux Français en Russie (1789-1917) [The records of the Ministry of Foreign Affairs relating to France and the French in Russia (1789-1917)]. *La France et les Français en Russie*. Paris. P. 51-87. DOI: 10.4000/books.enc.1241 [in French]

Darteville, 2011 – Darteville, R. (2011). Paysages et risques industriels en Russie, en 1906 [Landscapes and industrial risks in Russia, in 1906]. *La France et les Français en Russie*. Paris. P. 411-442. DOI: 10.4000/books.enc.1241 [in French]

Le Goff, 2011 – Le Goff, A. (2011). La France et les Français en Russie au XIXe siècle [France and the French in Russia in the 19th century]. *La France et les Français en Russie*. Paris. P. 23-50. DOI: 10.4000/books.enc.1241 [in French]

Mézin, 2011 – Mézin, W. (2011). La correspondance consulaire aux Archives nationales [Consular correspondence at the National Archives]. *La France et les Français en Russie*. Paris. P. 141-162. DOI: 10.4000/books.enc.1241 [in French]

Zeisler, 2011 – Zeisler, W. (2011). Les orfèvres parisiens au service de la Russie au XIXe siècle [Parisian goldsmiths in the service of Russia in the 19th century]. *La France et les Français en Russie*. Paris. P. 313-339. DOI: 10.4000/books.enc.1241 [in French]

Отримано 02.10.2025

Отримано в доопрацьованому вигляді 13.11.2025

Прийнято до друку 11.12.2025

Submitted 02.10.2025

Received in received form 13.11.2025

Accepted for publication 11.12.2025

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.40

SERHIV.STELNYKOVYCH

Zhytomyr Ivan Franko State University (Zhytomyr, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9121-8977>

THE BAZAR TRAGEDY IN COMMEMORATIVE PRACTICES DURING THE PERIOD OF UKRAINE'S INDEPENDENCE

Abstract. *The aim of the paper is to analyze the commemorative practices related to the Bazar Tragedy of November 1921 during the period of Ukraine's independence.*

The scientific novelty of the research lies in the fact that, for the first time, it provides a comprehensive analysis of the commemorative practices of the late 20th and the first quarter of the 21st century concerning the Bazar Tragedy.

As a result, the author concludes that during Ukraine's independence, the commemorative practices associated with the Bazar Tragedy of November 1921 acquired a consistent and systemic character, becoming an important element of the national memory policy. The central place among these practices is occupied by the commemoration of the heroes of the Volyn Group of the Second Winter Campaign of the Ukrainian People's Republic Army, executed by the Bolsheviks in 1921, primarily near the Heroes of Bazar Memorial. Commemoration is manifested through the installation of memorial signs, the organization of the All-Ukrainian festival "Heroes of Bazar", the creation of documentary films, and the holding of academic events. Another expression of these commemorative practices is the emergence of toponyms named in honor of the participants of the Second Winter Campaign and the Bazar Tragedy. In turn, as a result of decommunization and derussification policies, toponyms named after Hryhorii Kotovskyi were renamed, and monuments and memorial signs dedicated to this Bolshevik figure were dismantled.

Keywords: *Bazar Tragedy, Second Winter Campaign of the UPR Army, commemorative practices, decommunization, derussification, Ukraine.*

Citation. Stelnykovich, S.V. (2025). The Bazar Tragedy in Commemorative Practices during the Period of Ukraine's Independence. *Sumy Historical and Archival Journal*. XLV, 40-49. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.40

СТЕЛЬНИКОВИЧ С.В.

Житомирський державний університету імені Івана Франка (Житомир, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9121-8977>

БАЗАРСЬКА ТРАГЕДІЯ В КОМЕМОРАТИВНИХ ПРАКТИКАХ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Анотація. *Метою статті є дослідження комеморативних практик, пов'язаних з Базарською трагедією листопада 1921 р., в період незалежності України. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що тут уперше комплексно проаналізовано комеморативні практики кінця ХХ – першої чверті ХХІ ст., які стосуються Базарської трагедії.*

У результаті автор приходить до висновку, що у період незалежності України комеморативні практики, пов'язані з Базарською трагедією листопада 1921 р., набули сталого й системного характеру, утвердившись як важливий елемент національної політики пам'яті. Центральне місце серед комеморативних практик займає вшанування

© 2025 by the author(s)

This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) license

пам'яті героїв Волинської групи Другого зимового походу Армії УНР, страчених більшовиками у 1921 р., насамперед біля Меморіалу Героїв Базару. Комеморація проявляється через встановлення пам'ятних знаків, проведення Всеукраїнського фестивалю "Герої Базару", створення документальних фільмів та проведення наукових заходів. Виявом комеморативних практик також стала поява топонімів, названих на честь учасників Другого зимового походу Армії УНР та Базарської трагедії. У свою чергу, як результат політики декомунізації й дерусифікації відбулося перейменування топонімів, які були названі іменем Григорія Котовського, та здійснений демонтаж пам'ятників і пам'ятних знаків, встановлених цьому більшовицькому діячу.

Ключові слова: Базарська трагедія, Другий зимовий похід Армії УНР, комеморативні практики, декомунізація, дерусифікація, Україна.

Цитування. Стельникович С.В. (2025). Базарська трагедія в комеморативних практиках в період незалежності України. *Сумський історико-архівний журнал*. XLV, 40-49. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.40

В умовах державної незалежності України утвердилися комеморативні практики, пов'язані з Українською революцією 1917–1921 рр. Це також стосується Базарської трагедії – розстрілу більшовиками 21–23 листопада 1921 р. у містечку (нині – село) Базар на Житомирщині 359 полонених вояків Волинської групи Другого зимового походу Армії УНР. Цьому передували бої української армії з більшовиками 17 листопада 1921 р. поблизу сіл Малі Мінки та Звіздаль. Унаслідок боїв частина учасників Другого зимового походу Армії УНР потрапили в полон до більшовиків та були розстріляні у Базарі. Упродовж 70 років по тому, за винятком осені 1941 р., вшанування пам'яті українських військових відбувалося не на місцях їх загибелі, а лише в середовищі західної української діаспори.

Поняття "комеморативні практики" як прояв індивідуальних і суспільних дій, спрямованих на осмислення й збереження пам'яті про минуле, лише починає входити в українську історіографічну традицію. Передусім тут необхідно відзначити теоретичні фундаментальні дослідження, зокрема Георгія Касьянова (Касьянов, 2018) та Алли Киридон (Киридон, 2016), а також окремі публікації, як-от Катерини Філюк (Філюк, 2017). Водночас зазначимо, що уже тривалий час питання комеморації активно досліджуються західними вченими (Assmann, 2006; Lebow, Kansteiner, Fogu, 2006; Nora, 2011).

Нині в історіографії відсутнє комплексне вивчення новітніх комеморативних практик, пов'язаних з Базарською трагедією листопада 1921 р. Здебільшого деякі автори вивчали це питання епізодично. Приміром, Ярослав Файзулін та Віталій Скальський, розглядаючи історію Другого зимового походу Армії УНР, лише коротко згадують про новітнє вшанування пам'яті розстріляних у Базарі (Файзулін, Скальський, 2008: 40). Звертає увагу на проведення тематичної науково-практичної конференції у 2011 р., присвячену Базарській трагедії, яку можна розглядати як елемент комеморативних практик, Микола Стопчак (Стопчак, 2022: 102). Частково заявлену проблематику раніше також розглядав автор цієї публікації (Стельникович, 2016: 121–125).

Метою статті є дослідження комеморативних практик, пов'язаних з Базарською трагедією листопада 1921 р., в період незалежності України.

У рамках комеморативних практик, які стосуються Базарської трагедії, центральне місце має вшанування пам'яті загиблих українських військових на впорядкованих місцях поховань. Уже 17 листопада 1991 р. активісти Житомирщини та інших областей взяли участь у вшануванні пам'яті українських воїнів безпосередньо на місцях їхніх поховань у Базарі. У цей день було освячено могили та відправлено панахиду, а під час мітингу виступаючі наголошували на подіях Другого зимового походу Армії УНР та на героїзмі й трагедії Базару 1921 р. (Бабич, 2006: 20–21). У подальшому активісти зосередили зусилля

на впорядкуванні могил у Базарі, зокрема на їх огороженні, а також на виявленні та упорядкуванні могил поблизу сіл Малі Міньки та Звіздаль. Здебільшого, такі роботи були проведені упродовж 1993–1994 рр. На упорядкованих могилах біля обох сіл були встановлені дерев'яні хрести та пам'ятні плити (Бабич, 2006: 21–23).

Центральним місцем вшанування пам'яті страчених більшовиками 21–23 листопада 1921 р. 359 полонених вояків Волинської групи Другого зимового походу Армії УНР став меморіал у с. Базар, відомий під назвою “Меморіал Героїв Базару”, або “Меморіал пам'яті Героїв Базару”. Він був споруджений з ініціативи голови Об'єднання бувших вояків-українців у Великобританії Святослава Фостуна на кошти української діаспори у цій країні. Меморіал урочисто відкрили 26 серпня 2000 р. На пілонах Меморіалу викарбувано імена всіх похованих. Автор проекту – житомирський архітектор Олександр Борис. 11 жовтня 2002 р. на території Меморіалу були перепоховані останки 46 воїнів, які загинули 17 листопада 1921 р. у бою біля с. Звіздаль (Стельникович, 2016: 123–124). У 2009 р. цей Меморіал під назвою “Могила братська воїнів II зимового походу армії УНР” внесли до Державного реєстру нерухомих пам'яток України місцевого значення (Державний реєстр, 2025). У 2017 р. Меморіал Героїв Базару був реставрований (Меморіал Героям Базару, 2017).

Поряд з центральним Меморіалом у Базарі у деяких населених пунктах України із 2010-х років почали встановлювати пам'ятні знаки землякам, учасникам Волинської групи Другого зимового походу Армії УНР, загиним у листопаді 1921 р. 20 листопада 2010 р. в м. Богуслав на Київщині було відкрито пам'ятний знак воякам Другого зимового походу Армії УНР, уродженцям Богуславщини Івану Білецькому та Оверку Бондаренку, які, потрапивши в полон до більшовиків, були страчені наприкінці листопада 1921 р. в Базарі (У Богуславі відкрили пам'ятник, 2010). 12 липня 2016 р. в смт (нині – селище) Драбів на Черкащині відбулося відкриття пам'ятної дошки діячу УНР Михайлу Білінському (тут його прізвище вказано як “Білінський”, як у деяких особистих документах; прізвище “Білінський” є адаптованим до норм сучасної української літературної мови). Пам'ятна дошка розміщена на фасаді нинішнього приміщення краєзнавчого музею, яке свого часу було будинком сім'ї Білінських, де 12 липня 1883 р. народився Михайло Білінський (Стеценко, 2016). Він загинув 17 листопада 1921 р. поблизу с. Малі Міньки у бою з більшовицькими загонами Григорія Котовського.

19 листопада 2017 р. був започаткований Всеукраїнський фестиваль “Герої Базару” (Лук'янчук, 2017: 5). Фестиваль спрямований на “підвищення рівня знань про видатних особистостей українського державотворення та героїв боротьби українського народу за незалежність та територіальну цілісність України” (Герої Базару, 2018: 2). Отож, за роки незалежності в Україні утвердилася традиція вшанування пам'яті учасників Другого зимового походу Армії УНР безпосередньо на місці їх поховань в Базарі у чергові річниці трагедії – 21 листопада. Як правило, меморіальні заходи відбуваються у найближчі до 21 листопада вихідні, здебільшого у суботу, у тому числі в рамках Всеукраїнського фестивалю “Герої Базару”. Традиційні заходи зі вшанування пам'яті жертв трагедії відбувалися і під час карантинних обмежень, пов'язаних з поширенням коронавірусу COVID-19, і в умовах повномасштабної російсько-української війни (Букет, 2022).

Подекуди з метою вшанування пам'яті загиблих вояків Армії УНР активісти проводили реконструкцію окремих подій. Один із таких заходів відбувся під час відзначення 100-річчя Другого зимового походу Армії УНР 20 листопада 2021 р. в Базарі. Тоді був відтворений бій між учасниками Волинської групи та більшовицькими військами, який відбувся 17 листопада 1921 р. біля с. Малі Міньки (У селі Базар, 2021).

Проявом комеморативних практик про Другий зимовий похід Армії УНР та Базарську трагедію є їх відображення в документальному кіно. Серед таких фільмів, зокрема, у 2008 р. севастопольською ТРК “Бриз” було створено документальний фільм

“Рейд у безсмертя”, у якому детально розповідається про листопадові події 1921 р. та звертається увага на місця пам’яті, пов’язані з Другим зимовим походом на території Житомирщини (“Рейд у Безсмертя”, 2008). У 2009 р. Національна телекомпанія України зняла фільм “Операція “Тютюн””, присвячений генерал-хорунжому Юрію Тютюннику, у якому є епізоди про Другий зимовий похід Армії УНР та Базарську трагедію. Він вийшов у циклі документальних фільмів “Гриф секретності знято”, який побудований на розсекречених архівних документах Служби безпеки України (Фільм про Хвильового, 2009). 20 лютого 2019 р. на замовлення Управління національно-патріотичного виховання, молоді та спорту Житомирської облдержадміністрації у рамках акції “Обличчя, що потрібно знати!” було оприлюднено короткометражний фільм “Другий зимовий похід Армії УНР. Базар” (“Другий зимовий похід Армії УНР. Базар”, 2019).

Елементом комеморативних практик про Базарську трагедію є проведення тематичних наукових конференцій, які передусім присвячуються річницям Другого зимового походу Армії УНР. Одна із перших наукових конференцій – “Боротьба українського народу за державну незалежність в 1917–1921 рр. (до 85-річчя Другого зимового походу)” – відбувалася у Житомирі 2006 р. (Шляхами творення, 2006). У тому числі 90-річчю Другого зимового походу Армії УНР присвячувалася Всеукраїнська науково-практична конференція “Український національно-визвольний рух ХХ ст.: ідейно-політичний, організаційний та військовий аспекти”, яка проходила в Житомирі 18–20 листопада 2011 р. (Український національно-визвольний рух ХХ ст., 2011). Також 19 листопада 2011 р. у Базарі пройшла науково-практична конференція “Пам’ять про героїв – священна” (Стопчак, 2022: 102). 95-річчю Другого зимового походу була присвячена IV Всеукраїнська наукова конференція “Проблеми дослідження українського визвольного руху ХХ століття”, яка відбувалася у Житомирі 18–19 листопада 2016 р. (Матеріали, 2016). В останні роки тематичні наукові заходи відбуваються і в рамках Всеукраїнського фестивалю “Герої Базару”. Зокрема, 19 листопада 2017 р. (Лук’янчук, 2017: 5) та 23 листопада 2018 р. (У Житомирі триває історичний диспут, 2018) на Житомирщині проходили історичні диспути “Другий зимовий похід Армії УНР – спроба відновлення Української державності”. 21 листопада 2024 р. у с. Базар відбувся історичний диспут “Приклад жертвності та звитяги Героїв Базару” (Сьогодні, 2024).

В публічному просторі деяких населених пунктів України тривалий час після проголошення незалежності зберігалися топоніми, пов’язані з іменем Григорія Котовського. Саме він долучився до розгрому вояків Армії УНР, які здійснювали Другий зимовий похід, та віддав наказ розстріляти українських військовополонених у Базарі в листопаді 1921 р. Повне перейменування таких топонімічних об’єктів, як і демонтаж відповідних пам’ятників та пам’ятних знаків, стало можливим під час реалізації політики декомунізації після прийняття Верховною Радою України Закону України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки” (Закон України, 2015). Григорій Котовський увійшов до списку осіб, які підпали під декомунізацію (Список осіб, 2015).

Відповідно до розпорядження міського голови Житомира від 19 лютого 2016 р. у місті “декомунізували” 87 вулиць та провулків, серед яких вул. Котовського. Вона була перейменована на вул. Михайла Грушевського (Сухомлин підписав розпорядження, 2016). Зауважимо, що упродовж кількох років до цього, як прояв своєї “народної декомунізації” на частині будинків по вул. Котовського у Житомирі з’являлися написи “Вул. Героїв с. Базару” (Стельникович, 2016: 124). Відповідно до розпорядження голови Житомирської обласної державної адміністрації від 20 травня 2016 р. ще у 24 населених пунктах Житомирщини були перейменовані вулиці, пов’язані з іменем Котовського (Розпорядження, 2016).

У радянський час іменем червоного командира Котовського було названо кілька населених пунктів, серед яких м. Котовськ на Одещині (до 1935 р. – м. Бірзула) (Ботушанський, 2014: 110). Останні населені пункти з такими назвами були перейменовані під час декомунізації. Відповідно до Постанови Верховної Ради України від 12 травня 2016 р. в Кіровоградській області с. Котовське було перейменоване на с. Куца Балка; в Одеській області – с. Котовське на с. Котовка, м. Котовськ на м. Подільськ, а Котовський район на Подільський район (Постанова, 2016).

У рамках декомунізаційних процесів відбувався демонтаж пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених Григорію Котовському. Пам'ятники, зокрема, були демонтовані 30 березня 2015 р. в м. Умань, ще до прийняття закону про декомунізацію (В Умані, 2015), 23 листопада 2015 р. у м. Бердичів (У Бердичеві, 2015), у ніч на 10 червня 2017 р. у м. Подільськ (На Одещині, 2017), а також в інших населених пунктах України. При цьому, поки що невирішеним є питання з похованням забальзамованого тіла Григорія Котовського, яке після його смерті у 1925 р. розміщується у спеціальному мавзолеї у м. Подільськ. Хоча міська влада прийняла рішення про поховання решток Котовського ще 28 вересня 2016 р. (В Одеській області, 2016), воно й досі не виконане.

У свою чергу, перейменовані під час декомунізації вулиці нерідко пов'язувалися з учасниками Другого зимового походу Армії УНР (подекуди – з Базарською трагедією), зокрема з іменем генерал-хорунжого, керівника Другого зимового походу Юрія Тютюнника, та інших учасників походу. Відповідно до згаданого розпорядження міського голови Житомира від 19 лютого 2016 р. вул. Войкова була перейменована на вул. Юрка Тютюнника (Сухомлин підписав розпорядження, 2016); згідно ж з розпорядженням голови Житомирської облдержадміністрації від 20 травня 2016 р. вулиці, названі на честь генерал-хорунжого, з'явилися у м. Овруч (вул. Юрка Тютюнника замість вул. Соціалістичної) та с. Жупанівка (вул. Юрія Тютюнника замість вул. Жовтневої) Коростенського району на Житомирщині. Також цим розпорядженням у Житомирі вулицю Красовського перейменували на вул. Героїв Базару – “на честь 359 вояків Армії УНР – учасників 2-го Зимового походу, розстріляних російськими більшовиками в с. Базар 21.11.1921”. А в с. Болярка Олевського (нині – Коростенського) району вул. Щорса була перейменована на честь загиблого під час Другого зимового походу уродженця району Леонтія Копнюка (Розпорядження, 2016).

Під час декомунізації перейменування вулиць на честь генерал-хорунжого Юрія Тютюнника відбувалося і в інших регіонах України, як-от: у Вінницькій, Волинській, Кіровоградській, Миколаївській, Черкаській областях. Так, у травні 2016 р. у м. Первомайськ Миколаївської області вул. Фрунзе була перейменована на вул. Юрка Тютюнника; а вул. Комунарів на вул. Гулого-Гуленка, на честь генерал-хорунжого Андрія Гулого-Гуленка – керівника Бессарабської групи Другого зимового походу Армії УНР (Перелік вулиць, 2016). Перейменування вулиць на честь Юрія Тютюнника відбувалися також під час дерусифікації, уже в умовах повномасштабної російсько-української війни. 22 листопада 2023 р. відповідно до рішення сесії Калинівської міської ради Вінницької області в Калинівці вул. Пархоменка була перейменована на вул. Юрія Тютюнника (Нові адреси Калинівки, 2024).

У різний час в деяких населених пунктах України, у тому числі в межах декомунізації та дерусифікації, з'явилися вулиці, названі на честь засновника військово-морського флоту, учасника Волинської групи Другого зимового походу Армії УНР, який загинув у бою з більшовиками 17 листопада 2021 р. біля с. Малі Міньки, Михайла Білинського. Наприклад, у Львові вулиця, названа на честь Михайла Білинського, з'явилася 1993 р. (Білинського М., 2025), у Києві – 2017 р. (Перелік нових вулиць, 2017: 6), а в Запоріжжі – 2024 р. (Рішення міської ради, 2024) тощо. У Миколаєві вулицю на честь Михайла

Білінського перейменували з орфографічною помилкою: тут його прізвище вказано як “Белінський”. Відповідно до розпорядження начальника Миколаївської обласної військової адміністрації від 26 липня 2024 р. у м. Миколаїв вул. Генерала Шепетова була перейменована на вул. Адмірала Белінського. Обґрунтування запропонованої назви також наведено з орфографічною помилкою: “Михайло Белінський (потрібно – “Білінський” або ж, як варіант, “Білінський”. – Авт.) (1883–1921) – український військовий діяч, контрадмірал, міністр морських сил УНР. Загинув під час Другого зимового походу” (Розпорядження, 2024).

Між іншим, іменами і Михайла Білінського, і Юрія Тютюнника названі українські бойові підрозділи. Відповідно до Указу Президента України від 5 липня 2019 р. 36-й окремій бригаді морської піхоти Військово-морських сил Збройних сил України було присвоєно почесне найменування “імені контр-адмірала Михайла Білінського” (Указ, 2019); а відповідно до Указу Володимира Зеленського від 23 серпня 2021 р. 38-му зенітному ракетному полку Сухопутних військ Збройних сил України було присвоєно почесне найменування “імені генерал-хорунжого Юрія Тютюнника” (Указ, 2021).

Отже, у період незалежності України комеморативні практики, пов’язані з Базарською трагедією, набули системного характеру та стали важливою складовою національної політики пам’яті. Передусім відбувається вшанування героїв Волинської групи Другого зимового походу Армії УНР, які були знищені більшовиками у листопаді 1921 р., на місцях їх поховань, біля Меморіалу Героїв Базару. Поряд з локальними ініціативами – встановлення пам’ятних знаків загиблим українським воюючим – комеморація, яка стосується Базарської трагедії, проявилася через започаткування Всеукраїнського фестивалю “Герої Базару”, створення тематичних документальних фільмів та проведення наукових конференцій. Важливим проявом переосмислення історичної пам’яті стала політика декомунізації та дерусифікації, у ході якої з публічного простору було усунуто топоніми, названі іменем Григорія Котовського; натомість з’явилися назви, присвячені учасникам Волинської групи Другого зимового походу Армії УНР, зокрема Юрію Тютюннику та Михайлу Білінському. Комеморативні практики, пов’язані з Базарською трагедією, засвідчують відновлення історичної справедливості та зміцнення національної ідентичності, інтегруючи події 1921 р. в сучасний простір української пам’яті.

Література:

Бабич, 2006 – Бабич С. Могили полеглих у Другому зимовому поході – Базар, Малі Миньки, Звіздаль. *Шляхами творення української державності: матеріали регіональної науково-практичної конференції “Боротьба українського народу за державну незалежність в 1917–1921 рр. (до 85-річчя Другого зимового походу)”*. Житомир, 2006. С. 20–27.

Білінського М., 2025 – Білінського М. *Вулиці Львова*. 2025. URL: <https://streets.lvivcenter.org/uk/%D0%91%D1%96%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%9C/> (дата звернення: 21.09.2025).

Ботушанський, 2014 – Ботушанський В. Топонімія і політика в Україні. *Питання історії України*. 2014. С. 107–117.

Букет, 2022 – Букет Є. На Житомирщині вшанували героїчний чин Армії УНР. *Армія Inform*. 2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/11/21/na-zhytomyrshhyni-vshanuvaly-geroyichnyj-chyn-armiyi-unr/> (дата звернення: 10.09.2025).

В Одеській області, 2016 – В Одеській області вирішили перенести прах Котовського з мавзолею на кладовище. *Дзеркало тижня*. 2016. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/v-odeskiy-oblasti-virishili-perenesti-prah-kotovskogo-z-mavzoleyu-na-kladovischi-220198_.html (дата звернення: 02.10.2025).

В Умані, 2015 – В Умані демонтовано пам’ятник Г.І. Котовському. *Уманська міська рада*. 2015. URL: <https://uman-rada.gov.ua/index.php/novyny/item/2892-v-umani-demontovano-pamiatnyk-hi-kotovskomu> (дата звернення: 11.10.2025).

Герої Базару, 2018 – Герої Базару. Всеукраїнський фестиваль – 2018. Київ, 2018. 27 с.

Державний реєстр, 2025 – Державний реєстр нерухомих пам’яток України. *Міністерство культури та стратегічних комунікацій України*. 2025. URL: <https://mcsc.gov.ua/kulturna-spadshchyna/derzhavnyy-reiestr-nerukhomyykh-pam-iatok-ukrainy/> (дата звернення: 03.11.2025).

Другий зимовий похід Армії УНР. Базар, 2019 – “Другий зимовий похід Армії УНР. Базар”. *YouTube*. 2019. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rpnEwP2I4Uo> (дата звернення: 11.09.2025).

Закон України, 2015 – Закон України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки”. *Верховна Рада України*. 2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 10.09.2025).

Касьянов, 2018 – *Касьянов Г.* Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Laugus, Антропос-Логос-Фільм, 420 с.

Киридон, 2016 – *Киридон А.* Гетеротопії пам’яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам’яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с

Лук’янчук, 2017 – *Лук’янчук Г.* Фестиваль “Герої Базару – Лицарі України”. *Слово Просвіти. Всеукраїнський культурологічний тижневик*. 2017. 30 листопада – 6 грудня. С. 5.

Матеріали, 2016 – Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції “Проблеми дослідження українського визвольного руху XX століття (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого зимового походу)”. Житомир: Полісся, 2016. 180 с.

Меморіал Героям Базару, 2017 – Меморіал Героям Базару в Житомирській області реставрують не тільки підрядники, але й працівники РДА і школярі. *Житомир.info*. 2017. URL: https://www.zhitomir.info/news_170270.html?utm (дата звернення: 03.09.2025).

На Одещині, 2017 – На Одещині виконали закон про декомунізацію: знесли пам’ятник Котовському. *Українська правда*. 2017. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/06/11/7146628/> (дата звернення: 11.10.2025).

Нові адреси Калинівки, 2024 – Нові адреси Калинівки: замість найвідомішої вулиці – вулиця Юрія Тютюнника. *Калинівка City*. 2024. URL: <https://kalynivka.city/articles/337973/novi-adresi-kalynivki-zamist-najvidomishoi-vulici-vulicya-yuriya-tyutyunnika> (дата звернення: 15.09.2025).

Перелік вулиць, 2016 – Перелік вулиць, провулків, проспектів, площ міста Первомайська. *Первомайськ. Миколаївська область*. 2016. URL: http://www.pervomaisk.mk.ua/s/perelik-vulitsprovulkiv-prospektivplosch_mista_pervomayska (дата звернення: 11.09.2025).

Перелік нових вулиць, 2017 – Перелік нових вулиць м. Києва, які найменуються. *Хрещатик. Газета Київської міської ради*. 2017. 3 листопада. С. 6.

Постанова, 2016 – Постанова Верховної Ради України “Про перейменування деяких населених пунктів”. *Верховна Рада України*. 2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-VIII#Text> (дата звернення: 14.09.2025).

Рейд у Безсмертя, 2008 – “Рейд у безсмертя”. *YouTube*. 2008. URL: https://www.youtube.com/watch?v=RsQNCX7Z_OE (дата звернення: 11.09.2025).

Рішення міської ради, 2024 – Рішення міської ради від 20.05.2024 № 141 “Про перейменування вулиці Пестеля на вулицю Михайла Білінського у місті Запоріжжя”. *Запорізька міська рада*. 2024. URL: <https://zp.gov.ua/documents/150424-pro-pereimenuvannia-vulici-pestelia-na-vuliciu-mixaila-bilinskogo-u-misti-zaporizzia> (дата звернення: 19.09.2025).

Розпорядження, 2016 – Розпорядження голови обласної державної адміністрації від 20.05.2016 № 140 “Про перейменування топонімічних об’єктів та демонтаж пам’ятників та пам’ятних знаків у Житомирській області”. *Житомирська обласна державна адміністрація*. 2016. URL: <https://oda.zht.gov.ua/oda/2014-2017/za-2016-rik/rozporyadzhennya-140-vid-20-05-2016/> (дата звернення: 12.09.2025).

Розпорядження, 2024 – Розпорядження про перейменування об’єктів топонімії. *Вознесенськ. Інтернет-портал територіальної громади*. 2024. URL: <https://voz.gov.ua/6367-rozporyadzhennya-pro-pereimenuvannia-objektiv-toponimii.html> (дата звернення: 21.09.2025).

Список осіб, 2015 – Список осіб, які підпадають під декомунізацію. *Український інститут національної пам’яті*. 2015. URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu> (дата звернення: 10.09.2025).

Стельникович, 2016 – *Стельникович С.* Базарська трагедія 21 листопада 1921 р. в історичній пам’яті українського народу. *Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції “Проблеми дослідження українського визвольного руху XX століття (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого зимового походу)”*. Житомир: Полісся, 2016. С. 121–125.

Стеценко, 2016 – *Стеценко Т. У* Драбові відкрито меморіальну дошку Михайлу Білінському. *Новини Черкас*. 2016. URL: <https://cherkasy24.info/13077-u-drabov-vdkrito-memoralnu-doshku-mihaylu-blnskomu.html> (дата звернення: 17.09.2025).

Стопчак, 2022 – *Стопчак М.* Другий Зимовий похід Армії УНР: сучасна вітчизняна історіографія. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія*. Вінниця, 2022. Вип. 39. С. 97–108.

Сухомлин підписав розпорядження, 2016 – Сухомлин підписав розпорядження про перейменування: у Житомирі буде вулиця Степана Бандери. *Житомир.info*. 2016. URL: https://www.zhitomir.info/news_154756.html (дата звернення: 12.09.2025).

Сьогодні, 2024 – Сьогодні, 103 роки – пам’ять Героїв Базару. *Народницька селищна територіальна громада. Народницька селищна військова адміністрація*. 2024. URL: <https://narodycka-gromada.gov.ua/news/1732205350/> (дата звернення: 27.08.2025).

У Бердичеві, 2015 – У Бердичеві знесли Котовського. *Ріо Бердичів*. 2015. URL: <https://rio-berdychiv.info/novyny/polityka/uberdychevizneslykotovskoho> (дата звернення: 11.10.2025).

У Богуславі відкрили пам'ятник, 2010 – У Богуславі відкрили пам'ятник на честь земляків, які загинули під Базаром. *Народний оглядач*. 2010. URL: <https://www.ar25.org/article/u-boguslavi-vidkryly-pamyatnyk-na-chest-zemlyakiv-yaki-zagynuly-pid-bazarom.html> (дата звернення: 17.09.2025).

У Житомирі триває історичний диспут, 2018 – У Житомирі триває історичний диспут “Другий зимовий похід армії УНР – спроба відновлення Української державності”. *Народицька районна державна адміністрація Житомирської області*. 2018. URL: <https://nar-rda.gov.ua/novini/u-zhitomiri-trivae-istorichnij-disput-drugij-zimovij-pohid-armii-unr-sproba-vidnovlennya-ukrainskoi-derzhavnosti/> (дата звернення: 27.08.2025).

У селі Базар, 2021 – У селі Базар на Житомирщині відтворили події бою між армією УНР та більшовиками. *Суспільне Житомир*. 2021. URL: <https://suspilne.media/zhytomyr/182599-u-seli-bazar-na-zhitomirshyni-vidtvorili-podii-bou-miz-armieyu-unr-ta-bilshovikami/> (дата звернення: 03.10.2025).

Указ, 2019 – Указ Президента України № 495/2019. *Президент України*. 2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4952019-27941> (дата звернення: 02.09.2025).

Указ, 2021 – Указ Президента України № 411/2021. *Президент України*. 2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4112021-39869> (дата звернення: 02.09.2025).

Український національно-визвольний рух XX ст., 2011 – Український національно-визвольний рух XX ст.: ідейно-політичний, організаційний та військовий аспекти (до 90-річчя Другого зимового походу, 70-річчя похідних груп ОУН та 70-річчя Олевської республіки): матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир, 2011. 240 с.

Файзулін, Скальський, 2008 – *Файзулін Я., Скальський В.* Перелоги Української революції. Другий Зимовий похід Армії УНР. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. 41 с.

Фільм про Хвильового, 2009 – Фільм про Хвильового зняли на основі розсекречених матеріалів СБУ. *УНІАН*. 2009. URL: <https://www.unian.ua/culture/242323-film-pro-hvilovogo-znyali-na-osnovi-rozsekrechenih-materialiv-sbu.html> (дата звернення: 11.09.2025).

Філюк, 2017 – *Філюк К.* Мистецтво нагадувати: як у світі вишановують пам'ять про трагічні події минулого. *Українська правда*. 2017. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2017/03/13/223078/> (дата звернення: 11.05.2024).

Шляхами творення, 2006 – Шляхами творення української державності: матеріали регіональної науково-практичної конференції “Боротьба українського народу за державну незалежність в 1917–1921 рр. (до 85-річчя Другого зимового походу)”. Житомир, 2006. 168 с.

Assmann, 2006 – *Assmann A.* Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik. Verlag C.H. Beck, 2006. 320 s.

Lebow, Kansteiner, Fogu, 2006 – *Lebow R.N., Kansteiner W., Fogu C.* (eds.). The Politics of Memory in Postwar Europe. Duke University Press, Durham and London, 2006. 384 p.

Nora, 2011 – *Nora P.* Present, nation, memoir. Paris: Gallimard, 2011. 432 p.

References:

Babych, 2006 – *Babych, S.* (2006). Mohyly polehlykh u Druhomu zymovomu pokhodi – Bazar, Mali Mynky, Zvizdal [Graves of those killed in the Second Winter Campaign – Bazar, Mali Mynki, Zvizdal]. *Shliakhamy tvorennia ukrainskoi derzhavnosti: materialy rehionalnoi naukovo-praktychnoi konferentsii “Borotba ukrainskoho narodu za derzhavnu nezalezhnist v 1917–1921 rr. (do 85-richchia Druhoho zymovoho pokhodu)”*. Zhytomyr. S. 20–27. [in Ukrainian]

Bilynskoho M., 2025 – Bilynskoho M. [Bilinsky M.]. *Vulytsi Lvova*. 2025. URL: <https://streets.lvivcenter.org/uk/%D0%91%D1%96%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%9C/> [in Ukrainian]

Botushanskyi, 2014 – *Botushanskyi, V.* (2014). Toponimii i polityka v Ukraini [Toponymy and politics in Ukraine]. *Pytannia istorii Ukrainy*. S. 107–117. [in Ukrainian]

Buket, 2022 – *Buket, Ye.* (2022). Na Zhytomyrshchyni vshanuvaly heroichniy chyn Armii UNR [Heroic act of UNR Army honored in Zhytomyr region]. *Armiia Inform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/11/21/na-zhytomyrshchyni-vshanuvaly-geroyichnyj-chyn-armiyi-unr/> [in Ukrainian]

V Odeskii oblasti, 2016 – V Odeskii oblasti vyrishyly perenesty prakh Kotovskoho z mavzoleiu na kladovyshche [In Odessa region, they decided to transfer Kotovsky's ashes from the mausoleum to the cemetery]. *Dzerkalo tyzhnia*. 2016. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/v-odeskiy-oblasti-virishili-perenesti-prah-kotovskogo-z-mavzoleyu-na-kladovischi-220198_.html [in Ukrainian]

V Umani, 2015 – V Umani demontovano pamiatnyk H.I. Kotovskomu [A monument to G.I. Kotovsky was dismantled in Uman]. *Umanska miska rada*. 2015. URL: <https://uman-rada.gov.ua/index.php/novyny/item/2892-v-umani-demontovano-pamiatnyk-hi-kotovskomu> [in Ukrainian]

Heroi Bazaru, 2018 – Heroi Bazaru. Vseukrainskyi festyval – 2018 [Heroes of Bazar. All-Ukrainian Festival – 2018]. Kyiv, 2018. 27 s. [in Ukrainian]

Derzhavnyi reistr, 2025 – Derzhavnyi reistr nerukhomykh pamiatok Ukrainy [State Register of Immovable Monuments of Ukraine]. *Ministerstvo kultury ta stratehichnykh komunikatsii Ukrainy*. 2025. URL: <https://mesc.gov.ua/kulturna-spadshchyna/derzhavnyy-reistr-nerukhomykh-pam-iatok-ukrainy/> [in Ukrainian]

Druhyi zymovy pokhid Armii UNR. Bazar, 2019 – “Druhyi zymovy pokhid Armii UNR. Bazar” [“The Second Winter Campaign of the UNR Army. Bazar”]. *YouTube*. 2019. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rpnEwP2I4Uo> [in Ukrainian]

Zakon Ukrainy, 2015 – Zakon Ukrainy “Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystytskoho) totalitarnoho rezhymiv ta zaboronu propahandy yikhnoi symboliky” [Law of Ukraine “On the Condemnation of Communist and National Socialist (Nazi) Totalitarian Regimes and the Prohibition of Propaganda of Their Symbols”]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. 2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> [in Ukrainian]

Kasianov, 2018 – Kasianov, H. (2018). Past Continuous: istorychna polityka 1980-kh – 2000-kh. Ukraina ta susidy [Past Continuous: historical policy 1980–2000: Ukraine and its neighbours]. Kyiv: Laurus, Antropos-Lohos-Film. 420 s. [in Ukrainian]

Kyrydon, 2016 – Kyrydon, A. (2016). Heterotopii pamiaty: teoretyko-metodolohichni problemy studii pamiaty [Memory Heterotypes. Theoretical and Methodological Historical Memory Schools]. Kyiv: Nika-Tsentr. 320 s. [in Ukrainian]

Lukianchuk, 2017 – Lukianchuk, H. (2017). Festyval “Heroi Bazaru – Lytsari Ukrainy” [Festival “Heroes of the Bazar – Knights of Ukraine”]. *Slovo Prosvity. Vseukrainskyi kulturolohichni tyzhnevnyk*. 30 lystopada – 6 hrudnia. S. 5. [in Ukrainian]

Materialy, 2016 – Materialy IV Vseukrainskoi naukovo konferentsii “Problemy doslidzhennia ukrainskoho vyzvolnoho rukhu KhKh stolittia (do 75-richchia Poliskoi Sichi ta 95-richchia Druhoho zymovoho pokhodu)” [Materials of the IV All-Ukrainian Scientific Conference “Problems of Researching the Ukrainian Liberation Movement of the 20th Century (to the 75th Anniversary of the Polissya Sich and the 95th Anniversary of the Second Winter Campaign)”]. Zhytomyr: Polissia, 2016. 180 s. [in Ukrainian]

Memorial Heroiam Bazaru, 2017 – Memorial Heroiam Bazaru v Zhytomyrskii oblasti restavruvut ne tilky pidriadnyky, ale y pratsivnyky RDA i shkoliari [The Memorial to the Heroes of the Bazar in Zhytomyr region is being restored not only by contractors, but also by employees of the District State Administration and schoolchildren]. *Zhytomyr.info*. 2017. URL: https://www.zhitomir.info/news_170270.html?utm [in Ukrainian]

Na Odeshchyni, 2017 – Na Odeshchyni vykonaly zakon pro dekomunizatsiiu: znesly pamiatnyk Kotovskomu [The law on decommunization was implemented in the Odessa region: the monument to Kotovsky was demolished]. *Ukrainska pravda*. 2017. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/06/11/7146628/> [in Ukrainian]

Novi adresy Kalynivky, 2024 – Novi adresy Kalynivky: zamist naividomishoi vulytsi – vulytsia Yurii Tiutiunynka [New addresses in Kalynivka: instead of the most famous street, Yuriy Tyutyunnyk Street]. *Kalynivka City*. 2024. URL: <https://kalynivka.city/articles/337973/novi-adresi-kalinivki-zamist-najvidomishoi-vulici-vulicya-yuriya-tyutyunnika> [in Ukrainian]

Perelik vulyts, 2016 – Perelik vulyts, provulkiv, prospektiv, ploshch mista Pervomaiska [List of streets, alleys, avenues, squares of the city of Pervomaysk]. *Pervomaisk. Mykolaivska oblast*. 2016. URL: http://www.pervomaisk.mk.ua/s/perelik_vulitsprovulkiv_prospektivplosch_mista_pervomayska [in Ukrainian]

Perelik novykh vulyts, 2017 – Perelik novykh vulyts m. Kyieva, yaki naimenovuiutsia [List of new streets in Kyiv, which are named]. *Khreshchatyk. Hazeta Kyivskoi miskoi rady*. 2017. 3 lystopada. S. 6. [in Ukrainian]

Postanova, 2016 – Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy “Pro pereimenuvannia deiakykh naselenykh punktiv” [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine “On renaming some settlements”]. *Verkhovna Rada Ukrainy*. 2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-VIII#Text> [in Ukrainian]

Reid u Bezmertia, 2008 – “Reid u bezmertia” [“Raid into immortality”]. *YouTube*. 2008. URL: https://www.youtube.com/watch?v=RsQNCX7Z_OE [in Ukrainian]

Rishennia miskoi rady, 2024 – Rishennia miskoi rady vid 20.05.2024 № 141 “Pro pereimenuvannia vulytsi Pestelia na vulytsiu Mykhaila Bilynskoho u misti Zaporizhzhia” [City Council Decision of 05/20/2024 № 141 “On renaming Pestel Street to Mykhailo Bilynskyi Street in the city of Zaporizhzhia”]. *Zaporizka miska rada*. 2024. URL: <https://zp.gov.ua/documents/150424-pro-pereimenuvannia-vulici-pestelia-na-vuliciu-mixaila-bilinskogo-u-misti-zaporizzia> [in Ukrainian]

Rozporiadzhennia, 2016 – Rozporiadzhennia holovy oblasnoi derzhavnoi administratsii vid 20.05.2016 № 140 “Pro pereimenuvannia toponimichnykh obektiv ta demontazh pamiatnykiv ta pamiatnykh znakov u Zhytomyrskii oblasti” [Order of the Head of the Regional State Administration dated 05/20/2016 № 140 “On renaming toponymic objects and dismantling monuments and memorial signs in Zhytomyr region”]. *Zhytomyrska oblasna derzhavna administratsiia*. 2016. URL: <https://oda.zht.gov.ua/oda/2014-2017/za-2016-rik/rozporiadzhennya-140-vid-20-05-2016/> [in Ukrainian]

Rozporiadzhennia, 2024 – Rozporiadzhennia pro pereimenuvannia obektiv toponimii [Order on renaming toponymic objects]. *Voznesensk. Internet-portal terytorialnoi hromady*. 2024. URL: <https://voz.gov.ua/6367-rozporiadzhennya-pro-pereimenuvannia-obektiv-toponimii.html> [in Ukrainian]

Spysok osib, 2015 – Spysok osib, yaki pidpadaiut pid dekomunizatsiiu [List of persons subject to decommunization]. *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty*. 2015. URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiiu> [in Ukrainian]

Stelnykovych, 2016 – Stelnykovych, S. (2016). Bazarska trahediia 21 lystopada 1921 r. v istorichnii pamiaty ukrainskoho narodu [Tragedy in Bazar on November 21, 1921 in Historical Memory of the Ukrainian People]. *Materialy IV Vseukrainskoi naukovo konferentsii “Problemy doslidzhennia ukrainskoho vyzvolnoho rukhu XX stolittia (do 75-richchia Poliskoi Sichi ta 95-richchia Druhoho zymovoho pokhodu)”*. Zhytomyr: Polissia. S. 121–125. [in Ukrainian]

Stetsenko, 2016 – Stetsenko, T. (2016). U Drabovi vidkryto memorialnu doshku Mykhailu Bilinskomu [A memorial plaque to Mykhailo Bilinsky was unveiled in Drabov]. *Novyny Cherkas*. URL: <https://cherkasy24.info/13077-u-drabov-vdkryto-memoralnu-doshku-mihaylu-blnskmu.html> [in Ukrainian]

Stopchak, 2022 – *Stopchak, M.* (2022). Druhyi Zymovyi pokhid Armii UNR: suchasna vitchyzniana istoriografiiia [The Second Winter Campaign of the UNR Army: Modern Domestic Historiography]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriiia: istoriia*. Vinnytsia. Vyp. 39. S. 97–108. [in Ukrainian]

Sukhomlyn pidpysav rozporiadzhennia, 2016 – Sukhomlyn pidpysav rozporiadzhennia pro pereimenuvannia: u Zhytomyri bude vulytsia Stepana Bandery [Sukhomlyn signed an order to rename: Zhytomyr will have Stepan Bandera Street]. *Zhytomyr.info*. 2016. URL: https://www.zhitomir.info/news_154756.html [in Ukrainian]

Sohodni, 2024 – Sohodni, 103 roky – pamiat Heroiv Bazaru [Today, 103 years – the memory of the Heroes of the Bazar]. *Narodytska selyshchna terytorialna hromada. Narodytska selyshchna viiskova administratsiia*. 2024. URL: <https://narodyska-gromada.gov.ua/news/1732205350/> [in Ukrainian]

U Berdychevi, 2015 – U Berdychevi znesly Kotovskoho [Kotovskyy was dismantled in Berdychiv]. *Rio Berdychiv*. 2015. URL: <https://rio-berdychiv.info/novyny/polityka/uberdychevizneslykotovskoho> [in Ukrainian]

U Bohuslavi vidkryly pamiatnyk, 2010 – U Bohuslavi vidkryly pamiatnyk na chest zemliakiv, yaki zahynuly pid Bazarom [A monument was opened in Boguslav in honor of fellow countrymen who died near the Bazar]. *Narodnyi ohliadach*. 2010. URL: <https://www.ar25.org/article/u-boguslavi-vidkryly-pamyatnyk-na-chest-zemlyakiv-yaki-zagynuly-pid-bazarom.html> [in Ukrainian]

U Zhytomyri tryvaie istorychnyi dysput, 2018 – U Zhytomyri tryvaie istorychnyi dysput “Druhyi zymovyi pokhid armii UNR – sprobna vidnovlennia Ukrainiskoi derzhavnosti” [A historical debate is underway in Zhytomyr: “The Second Winter Campaign of the UNR Army – an Attempt to Restore Ukrainian Statehood”]. *Narodytska raionna derzhavna administratsiia Zhytomyrskoi oblasti*. 2018. URL: <https://nar-rda.gov.ua/novini/u-zhitomiri-trivae-istorichnyi-disput-drugij-zimovij-pokhid-armii-unr-sprobna-vidnovlennia-ukrainiskoi-derzhavnosti/> [in Ukrainian]

U seli Bazar, 2021 – U seli Bazar na Zhytomyrshchyni vidtvoryly podii boiu mizh armiiu UNR ta bilshovykamy [In the village of Bazar in the Zhytomyr region, the events of the battle between the UNR army and the Bolsheviks were recreated]. *Suspilne Zhytomyr*. 2021. URL: <https://suspilne.media/zhytomyr/182599-u-seli-bazar-na-zitomirskini-vidtvoryli-podii-bou-miz-armiieu-unr-ta-bilshovykami/> [in Ukrainian]

Ukaz, 2019 – Ukaz Prezydenta Ukrainy № 495/2019 [Decree of the President of Ukraine № 495/2019]. *Prezydent Ukrainy*. 2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4952019-27941> [in Ukrainian]

Ukaz, 2021 – Ukaz Prezydenta Ukrainy № 411/2021 [Decree of the President of Ukraine № 411/2021]. *Prezydent Ukrainy*. 2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4112021-39869> [in Ukrainian]

Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh XX st., 2011 – Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh KhKh st.: ideino-politychni, orhanizatsiini ta viiskovi aspekty (do 90-richchia Druhoho zymovoho pokhodu, 70-richchia pokhidnykh hrup OUN ta 70-richchia Olevskoi respubliki): materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii [Ukrainian National Liberation Movement of the 20th Century: Ideological, Political, Organizational, and Military Aspects (to the 90th Anniversary of the Second Winter Campaign, the 70th Anniversary of the OUN Marching Groups, and the 70th Anniversary of the Olev Republic): Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference]. *Zhytomyr*, 2011. 240 s. [in Ukrainian]

Faizulin, Skalskyi, 2008 – *Faizulin, Ya., Skalskyi, V.* (2008). Perelohy Ukrainiskoi revoliutsii. Druhyi Zymovyi pokhid Armii UNR [Transcripts of the Ukrainian Revolution. The Second Winter Campaign of the UNR Army]. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy. 41 c. [in Ukrainian]

Film pro Khvylovoho, 2009 – Film pro Khvylovoho znialy na osnovi rozsekrenchenykh materialiv SBU [The film about Khvylovy was made based on declassified SSU materials]. *UNIAN*. 2009. URL: <https://www.unian.ua/culture/242323-film-pro-hvilovogo-znyali-na-osnovi-rozsekrenchenih-materialiv-sbu.html> [in Ukrainian]

Filiuk, 2017 – *Filiuk, K.* (2017). Mystetstvo nahaduvaty: yak u sviti vshanovuiut pamiat pro trahichni podii mynuloho [The Art of Reminding: How the World Honors the Memory of the Tragic Events of the Past]. *Ukrainska pravda*. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2017/03/13/223078/> [in Ukrainian]

Shliakhamy tvorennia ukrainiskoi derzhavnosti: materialy rehionalnoi naukovo-praktychnoi konferentsii “Borotba ukrainskoho narodu za derzhavnu nezalezhnist v 1917–1921 rr. (do 85-richchia Druhoho zymovoho pokhodu)” [Ways of creating Ukrainian statehood: materials of the regional scientific and practical conference “The struggle of the Ukrainian people for state independence in 1917–1921 (to the 85th anniversary of the Second Winter Campaign)”]. *Zhytomyr*, 2006. 168 s. [in Ukrainian]

Assmann, 2006 – *Assmann A.* (2006). Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik. Verlag C.H. Beck. 320 s. [in German]

Lebow, Kansteiner, Fogu, 2006 – *Lebow R.N., Kansteiner W., Fogu C.* (eds.) (2006). The Politics of Memory in Postwar Europe. Duke University Press, Durham and London. 384 p.

Nora, 2011 – *Nora P.* (2011). Present, nation, memoire. Paris: Gallimard. 432 p. [in French]

Отримано 02.09.2025

Отримано в доопрацьованому вигляді 07.09.2025

Прийнято до друку 20.09.2025

Submitted 02.09.2025

Received in received form 07.09.2025

Accepted for publication 20.09.2025

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.50

SERHIIV.CHERNOLIKHOV

Zhytomyr Ivan Franko State University (Zhytomyr, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4151-2614>

PSYCHOSOCIAL ASPECTS OF INFANTICIDE IN RIGHT-BANK UKRAINE IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES (ON THE EXAMPLE OF COURT CASES OF ZHYTOMYR DISTRICT COURT)

Abstract. *The aim of the article is to analyse selected court cases involving women who killed their children, which were heard in Zhytomyr District Court in the late nineteenth and early twentieth centuries, in order to determine the psychosocial motives for the crime. The research methodology is based on general scientific and special historical methods, taking into account the basic principles of historical knowledge (analysis, historicism, objectivity). The methodological tools of social history, women's studies, case studies and microhistorical analysis are used to highlight the specific peculiarities of the issue. The scientific novelty is conditioned by the fact of studying psychosocial factors of infanticide using specific criminal cases as examples, based on previously unpublished archival sources from Zhytomyr District Court.*

As a result, the author concluded that infanticide was caused by the spread of extra-marital relationships and the violation of social and cultural norms through manifestations of sexual freedom, ignoring control by the family or community, which often concerned pregnant women, soldiers' wives, widows, and formally married women. The desire to hide extramarital pregnancies led women to destructive reactions: secret labor, deliberate refusal of help, lack of empathy to the child, which often resulted in the baby's death. Therefore, the main motives for infanticide were: condemnation by the community or relatives, shame for illegitimate child, resentment to the newborn, refusal to care for and raise an unwanted child. Most women who killed their children were unprepared for future motherhood, in particular due to possible financial difficulties, loss of marriage prospects, and lack of examples of maternal care and love. Psycho-emotional tension caused by social pressure and adherence to established social and cultural norms pushed women, regardless of social status, age, or wealth, to protect their usual way of life and fulfil their social roles.

Keywords: *Volyn province, public control, deviant behaviour, infanticide, Zhytomyr District Court, woman, extramarital relationships, Right-Bank Ukraine, psychosocial factors, social and cultural norms, judicial proceedings.*

Citation. Chernolikhov, S.V. (2025). Psychosocial aspects of infanticide in Right-bank Ukraine in the late XIX – early XX centuries (on the example of court cases of zhytomyr district court). *Sumy Historical and Archival Journal*. XLV, 50-65. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.50

© 2025 by the author(s)

This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) license

ЧЕРНОЛІХОВ С.В.

Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4151-2614>**ПСИХОСОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ДІТОЗГУБНИЦТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ
УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ
СУДОВИХ СПРАВ ЖИТОМИРСЬКОГО ОКРУЖНОГО СУДУ)**

Анотація. Метою дослідження є аналіз окремих судових справ жінок-дітозгубниць, що розглядалися у Житомирському окружному суду наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. для визначення психосоціальних мотивів злочину. Методологія дослідження базується на загальнонауковий та спеціально-історичних методів з урахуванням основних принципів історичного пізнання (аналізу, історизму, об'єктивності). Використано методологічний інструментарій соціальної історії, жіночих студій, методи “кейс-стаді” та мікроісторичного аналізу, що дозволяє висвітлити особливості проблематики. Наукова новизна полягає у дослідженні психосоціальних чинників дітозгубництва на прикладі конкретних кримінальних випадків, на основі раніше не опублікованих архівних джерел Житомирського окружного суду. У результаті автор дійшов висновку, що дітозгубництво було зумовлене поширенням позашлюбних стосунків та порушенням соціокультурних норм через прояви сексуальної свободи, ігнорування контролю з боку родини чи громади, що часто стосувалося покриток, солдаток, вдів, формально заміжніх жінок. Прагнення приховати позашлюбну вагітність спонукали жінок до деструктивних реакцій: таємні пологи, свідомо відмова від допомоги, відсутність емпатії до дитини, що часто ставало причиною смерті немовляти. Відтак, головними мотивами дітозгубництва були: осуд з боку громади чи рідних, сором за народження позашлюбної дитини, неприязнь до новонародженої дитини, відмова доглядати та виховувати небажану дитину. Більшість жінок-дітозгубниць були неготові до майбутнього материнства, зокрема через можливі матеріальні труднощі, втрати шлюбних перспектив, відсутності прикладу материнського виховання та любові. Психоемоційне напруження, спричинене суспільним тиском та дотриманням усталених соціокультурних норм, штовхало жінку, незалежно від соціального статусу, віку, майнових статків до захисту звичного способу життя та виконання соціальних ролей.

Ключові слова: Волинська губернія, громадський контроль, девіантна поведінка, дітозгубництво, Житомирський окружний суд, жінка, позашлюбні стосунки, Правобережна Україна, психосоціальні чинники, соціокультурні норми, судочинство.

Цитування. Черноліхов, С.В. (2025). Психосоціальні аспекти дітозгубництва на Правобережній Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі судових справ житомирського окружного суду). *Сумський історико-архівний журнал*. XLV, 50-65. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.50

В українському традиційному суспільстві другої половини ХІХ – початку ХХ ст. образ жінки-дітозгубниці формувався відповідно до соціокультурних норм щодо позашлюбних стосунків та незаконнароджених дітей. Страх перед суспільним осудом та небажання набути стигматизованої ролі були ключовими чинниками, які спонукали жінок до приховування вагітності, наслідком чого ставала смерть небажаної дитини. У модерний період дітозгубництво залишалося головним “жіночим” злочином. Джерела, що дають можливість досліджувати дану проблематику, представлені виключно судовими матеріалами. Вони розкривають причини смерті небажаної дитини, стратегії захисту жінок-дітозгубниць, способи та місце вчинення злочину, а також дають чітку картину конкретного кримінального випадку та формування образу жертви. Водночас

далеко не всі судові матеріали повністю відображають причини дітозгубництва; в них надміру простежується формалізм та ігнорування показів самих винуватиць. В окремих випадках дослідники можуть дізнатися про обставини особистого життя жінки, про її нещасливе подружнє життя, знущання з боку рідні чи обставини небажаного материнства. Тому для дослідження проблеми результативним є застосування методологічних підходів, характерних для мікроісторії та “кейс-стаді”, що дозволяє ретельно вивчити конкретні випадки дітозгубництва та відтворити зміст злочину, а не лише його зовнішні форми.

Проблема дітозгубництва другої половини XIX – початку XX ст. залишається мало висвітленою в сучасній українській історіографії. Першим ґрунтовним дослідженням явища дітозгубництва є праця В. Маслійчука, який дослідив цю проблему в контексті ранньомодерного суспільства Лівобережної України та Слобожанщини (Маслійчук, 2008). В контексті дослідження структури населення полкової Полтави другої половини XVIII ст. Ю. Волошин розглядає дітозгубництво як частину кримінальної злочинності міста (Волошин, 2016). Ставлення до позашлюбних дітей та дитячої смертності, зокрема в контексті поширення дітозгубництва, також вивчає дослідник історії дитинства ранньомодерного періоду Лівобережної України І. Сердюк. На основі судових справ Гетьманщини історик встановив, що діти часто ставали об'єктами злочину, зокрема внаслідок спроб приховати докази дошлюбних (позашлюбних) стосунків (Сердюк, 2018). Регіональні особливості дітозгубництва в модерний період на території Правобережної України досліджує О. Максимов. У своїх працях історик аналізує імперське законодавство у боротьбі з дітозгубництвом, власне, злочин як прояв девіантної жіночої поведінки, а смерть дитини як наслідок бездіяльності або активних дій під час або одразу після пологів, спричинений ставленням суспільства до позашлюбної вагітності (Maksymov, Hardzel, 2019; Максимов, 2023). Окремі аспекти проблеми дослідження висвітлені в контексті гендерних студій. Зокрема, суспільно-правове становище жінки, соціокультурні норми, позашлюбна поведінка та прояви жіночої сексуальності в традиційному українському суспільстві модерного періоду висвітлюється у працях К. Воробець (Воробець, 2003), О. Кісь (Кісь, 2012), О. Вигівської (Вигівська, 2013), І. Ігнатенко (Ігнатенко, 2023) та І. Карпенко (Карпенко, 2023).

Метою дослідження є аналіз окремих судових справ жінок-дітозгубниць, що розглядалися у Житомирському окружному суду наприкінці XIX – на початку XX ст. для визначення психосоціальних мотивів злочину.

Дітозгубництво як кримінально-правова категорія визначалася положеннями Уложення про покарання кримінальні та виправні 1885 р. (Уложення, 1886) Російської імперії. Дітозгубництво, на відміну від дітовбивства (використання активних дій для позбавлення життя новонародженої дитини), часто відбувалося несвідомо, без прямого умислу. Відповідно до ч. 1 ст. 1460 смерть незакононародженої дитини, залишеної без післяпологової допомоги під впливом “сорому та страху”, каралася позбавленням всіх прав за станом та засланням у Сибір, а ч. 2 визначала, що якщо жінка народжувала мертву позашлюбну дитину, але приховувала це від влади, підлягала ув'язненню на термін від 4 до 8 місяців (Уложення, 1886: 509). Судова реформа 1864 р. внесла корективи у розгляд справ про дітозгубництво, зокрема їх передали у компетенцію новостворених окружних судів, які, на думку низки науковців, виносили переважно менш суворі вирoki, порівняно з попередніми періодами, де злочин карався публічним покаяттям або смертною карою (Маслійчук, 2008; Максимов, 2023). Таким чином, аналіз правових норм того часу дозволяє припустити, що в основі покарання жінок лежав не лише осуд за смерть незакононародженої дитини, а й реакція держави на непокору, а саме спробу приховати факт народження та смерті дитини.

На основі збережених судових матеріалів можемо визначити, що дітозгубниця – це самотня жінка, яка намагалася приховати наслідки позашлюбних стосунків через страх суспільного осуду та матеріальних труднощів. До них належали молоді незаміжні дівчата, вдови, солдатки та формально заміжні, чоловіки яких довгий час не поверталися до родини (до прикладу, трудові мігранти або чоловіки, смерть яких неможливо довести). Позашлюбні новонароджені діти, що ставали об'єктом злочину, були небажаними як для матерів, так і для суспільства. Головними мотиви дітозгубництва ставали психосоціальні чинники: страх осуду з боку громади, сором перед родиною, ірраціональний страх і неприязнь до новонародженої дитини. Судові матеріали підкреслюють відсутність підтримки жінок під час вагітності та у момент пологів: батько дитини, як правило, відмовлявся від своїх обов'язків; родичі та громада у кращому випадку ігнорували проблему, у гіршому – посилювали тиск.

Матеріали допитів підсудних дозволяють реконструювати типові обставини пологів та дітозгубництва. Як правило, пологи відбувалися на самоті, у відокремлених місцях (це, зокрема, комори, підвали, господарські та санітарні приміщення), де ніхто б не побачив жінку. Власне, дітозгубництво відбувалося під час пологів або одразу після народження. Типовими були наступні обставини смерті дитини: коли жінка випадково наносила дитині травму, несумісну з життям під час пологів (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 15, Спр. 331, Арк. 2зв); народжувала стоячи – дитина падала та отримувала смертельні травми (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1921, Арк. 5зв); непритомніла від болю, а коли приходили до тями, – знаходила мертве немовля (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 15, Спр. 884, Арк. 2зв); залишала новонароджену дитину в небезпеці, без післяпологової допомоги та поверталася до своїх справ, щоб не викликати підозри тощо (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 15, Спр. 459, Арк. 2–2зв). За таких обставин уже мертву новонароджену дитину жінка вирішувала приховати, не повідомивши про це ні рідних, ні місцеві органи влади. Зрештою, про те, що трапилося, ставало відомо через повідомлення односельців, родичів, осіб з місця роботи, які бачили жінку вагітною, але припускали, що вона позбулася дитини, або ж випадково знаходили труп дитини. Зі своїми підозрами вони могли звертатися до сільського старости чи представника поліцейського управління.

Найчастіше дітозгубницями ставали молоді незаміжні жінки, які були фізично та психологічно неготові до пологів та наслідків позашлюбного материнства. Рішення приховати народження позашлюбної дитини іноді було імпульсивною реакцією під час пологів, а не спланованим кроком. Дослідники О. Максимов та К. Гардзель на основі аналізу судових справ Житомирського окружного суду встановили, що більшість обвинувачених жінок у дітовбивстві та дітозгубництві – молоді дівчата віком 18–25 років, зокрема вони становили 85% від усіх опрацьованих дослідниками справ. На думку істориків, молодий вік підсудних зумовлений недосвідченістю та браком життєвого досвіду. Крім того, вік обвинувачених говорить про те, що в більшості випадків вони народжували вперше (Maksymov, Hardzel, 2019: 37).

У переважній більшості матеріали судових справ демонструють нам, що жінка-дітозгубниця – це жінка з незаможної родини, яка займалась хатніми справами, сільськогосподарською роботою або наймитувала. Варто зауважити, що роль та місце жінки у структурі зайнятості визначалося уявленнями щодо гендерного розподілу обов'язків, за якими жінка мала реалізувати себе в межах домашнього простору. Як зазначає історик І. Карпенко, обмеження в свободі вибору зайнятості не означала, що жінка не мала додаткових можливостей заробляти. Так, селянки займалися продажем продукції домашнього виробництва на місцевому ринку чи ярмарку або наймитували. Питання тимчасової трудової зайнятості жінки поза межами дому в модерний період в результаті індустріалізації стало звичним явищем, якщо це не порушувало звичного укладу

родини і вирішувало базові питання фінансового забезпечення. Сільське середовище утримувало жінок в полі зору морально-етичних норм, відповідно до яких жінка поза домом ставила під сумнів свою моральну чистоту. У межах домашнього простору обов'язок контролювати жіночу поведінку покладался на батька або чоловіка. Він полягав у регламентації дошлюбної поведінки, обмеження довготривалого перебування поза домом або громадою. Якщо жінка йшла працювати на тривалий термін в інше село, місто чи губернію, де не було ні нагляду родини, ні громади, які б стежили за збереження її честі та репутації, вона могла легко їх зіпсувати (Карпенко, 2023: 173–174). Тогочасна суспільна мораль ставила під сумнів здатність жінок самостійно контролювати свою поведінку за межами дому. Опинившись на відстані, без постійного нагляду та контролю, жінки, ймовірно, відчували більше свободи у діях та дійсно могли вступати в позашлюбні стосунки, внаслідок яких вагітніли. Окрім тиску викриття та громадського осуду, жінки відчували матеріальні труднощі, оскільки самотнім матерям було важко поєднувати роботу з доглядом дитини.

Як відсутність контролю родини та проживання за межами дому впливали на моральне падіння яскраво відображає історія дівчини-покритки, звинуваченої у дітозгубництві на початку XX ст., Анни Невмержицької.

У серпні 1906 р. у с. Лучанки Покалівської волості Овруцького повіту Волинської губернії, що межувало з Мінською губернією, поширилися чутки, що Анна Невмержицька, яку бачили вагітною, позбулася своєї дитини. Підставою для початку досудового розслідування стало виявлення 20 серпня 1906 р. поліцейським десяцьким Миколою Невмержицьким поблизу кладовища тіла новонародженої дитини. Справу слухали в Житомирському окружному суді 2 квітня 1907 р. на судовій сесії в м. Овруч (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 527, Арк. 3).

Анна Невмержицька – 22-річна незаміжня міщанка м. Овруч, православного віросповідання, неписьменна. До 19 років дівчина проживала з батьком та мачухою, однак відносини в родині були напружені. Батько підсудної, Михайло Невмержицький, на допиті розповів, що три роки тому, коли Анна ще проживала в батьківському домі, вона народила позашлюбну дитину, але не проявила до неї материнських почуттів. Лише завдяки тому, що батько з мачухою сліdkували за Анною, вона годувала та доглядала за нею, однак все ж дитина померла через 6 місяців. Мачуха постійно сварилася з дівчиною, за словами батька, через те, що та “вела себе нечесно (любила хлопців)”. Тоді дівчина вирішила перенести всі свої речі до двоюрідної сестри Уляни, а сама пішла на службу в Мінську губернію (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 527, Арк. 40–40зв).

Народження позашлюбної дитини супроводжувалося набуттям статусу покритки – маргіналізованої категорії самотнього жіноцтва. Дівчата, що перейшли у стан жіноцтва “неправильно”, посідали особливе місце в соціальній структурі сільської громади, зазнаючи не лише ганьби, а й деяких обмежень у обрядах та спілкуванні. Покритка могла зазнавати морального та фізичного тиску: з нею переставали вітатися, публічно засуджували, а батьки могли вигнати з дому (Кісь, 2012: 197–198). Щоб формально зберегти статус “дівчини” та мати шанси на заміжжя, такі дівчата зважувалися на приховування своєї вагітності та різні способи позбутися небажаної дитини, серед яких аборт, дітовбивство та дітозгубництво. У випадку Анни Невмержицької – дівчина уже пройшла всі етапи суспільного осуду та неприємностей, пов'язаних з набуттям статусу покритки, тому продовжувала вести “аморальний” спосіб життя, не зважаючи на можливі наслідки. Проживання далеко від дому та сільської громади, робота у сусідній губернії сприяли тому, що її поведінка залишалася непоміченою, а ставлення суспільства і без вагітності набувало негативних конотацій, пов'язаних з низькою моральністю та розпущеністю.

Повернувшись зі служби, Анна оселилися в двоюрідної сестри й не планувала повертатися до батька. Як зауважила підсудна: “тепер живу і буду жити у сестри Уляни, тому що мачуха така сварлива, що зведе мене зі світу” (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 527, Арк. 43). Не намагався повернути доньку і сам батько: “все одно вона і мачуха не вживуться разом” (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 527, Арк. 40зв).

Проблему стосунків дорослих дітей та мачухи досліджував В. Маслійчук на прикладі Лівобережної та Слобідської України ранньомодерного періоду, констатувавши наявність конфлікту в даній дихотомії. Як зазначає дослідник, традиційно суперечки в родині не обговорювалися публічно, вихід конфліктних ситуацій за межі дому відбувався через важкі наслідки (убивство, втеча, отруєння тощо). Родинна конфліктність виникала з декількох причин: економічний аспект (розподіл майна, землекористування), пияцтво одного з членів сім’ї, входження нової особи у родину (невістки, зятя), а також проблема влади та нерівності у родині. Зокрема, у фольклорі широко відображалася владна перевага мачухи над пасербицею та вітчима над дітьми (Маслійчук, 2007: 246–247). Не виключенням стали стосунки Анни з мачухою, яка, вочевидь, зневажала та засуджувала дівчину за дошлюбні стосунки і незаконнароджену дитину. Спроби контролювати поведінку пасербиці, щоб та не змогла знову “осоромити” родину, провокували численні суперечки.

Повернувшись із сусідньої губернії до сестри, Анна Невмержицька наприкінці 1905 р. мала позашлюбні стосунки із землеміром Лохвицею, внаслідок яких і завагітніла вдруге (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 527, Арк. 43). Більше батько дитини не згадувався в справі; ймовірно, від одруження та батьківства він відмовився. У п’ятницю, 11 серпня 1906 р., сестра Уляна пішла на роботу, тому Анна залишилася вдома сама. Відчувши наближення пологів, дівчина відправилася народжувати до комори. Зі слів Анни, народивши, вона втратила свідомість від сильного болю і не пам’ятає, скільки часу була в такому стані, але коли отямилася побачила мертву дитину жіночої статі. Трохи зачекавши, вона завернула немовля в ганчірки, взяла заступ і попрямувала до місцевого кладовища, де і закопала свою дитину біля воріт. У своє виправдання дівчина зазначила, що “зробила це, тому що мені було соромно зізнатися, що я незаміжня і народила” (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 527, Арк. 42–43). Зауважимо, що нехрещених дітей не можна було ховати на кладовищі. Як зазначає Б. Солоп, на території історико-етнографічної Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. мертвонароджених, “страчених”, нехрещених немовлят ховали на могилах родичів, під огорожею кладовища, в куті кладовища, під деревом, у саду, на роздоріжжі чи межі церковного подвір’я (Солоп, 2023: 81–82). Можна припустити, що місце приховування мертвої дитини обране біля кладовища через те, що для Анни це була вже друга позашлюбна дитина, що померла, тому вона дотримувалася певної обрядовості. Для жінок-дітозгубниць емоційний зв’язок з дитиною був не характерним, тому і місце приховування злочину вони обирали керуючись не релігійними канонами, а надійністю схованки. Судові справи ж свідчать про те, що жінки приховували тіло мертвої новонародженої дитини близько до місць пологів, закопуючи тіло, найчастіше, в межах двору чи на городі; рідше, якщо пологи відбулися далеко від дому (в лісі чи полі тощо), приховували тіло там же.

Із матеріалів судової справи стає відомо, що Анна Невмержицька нікому не повідомила про смерть дитини, але жінки в селі підозрювали її у вагітності та повідомляли про це батька. Однак сама Анна не зізнавалася рідним, очевидно, окрім сестри, в якій мешкала. Знайдений труп дитини змусив поліцейського десяцького перевірити правдивість цих чуток та 29 серпня 1906 р. допитати дівчину. Обвинувачення ґрунтувалося на висновках судово-медичної експертизи, яка підтвердила, що дитина народилася живою, але померла внаслідок відсутності післяпологової допомоги. Допитана дівчина визнала, що саме її дитину було знайдено поблизу кладовища, однак

заперечила причину смерті, встановлену слідством (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 527, Арк. 3–3зв). Примітно, що у справі допитали лише поліцейського десяцького та батька підсудної, не було допитано двоюрідну сестру підсудної, яка б, можливо, надала більше свідчень про стан Анни під час вагітності, а також її мачухи, яка б мала підтвердити або спростувати свідчення батька Михайла, надані ніби то з її слів. Можна припустити, що у судовій практиці суб'єктивним переживанням та внутрішній мотивації жінки до вчинення злочину надавали другорядну роль у порівнянні з об'єктивними обставинами справи, а свідчення свідків-чоловіків були більш вагомими. На початок ХХ ст. досудове розслідування дітозгубництва набуло однотипних форм: мінімальна кількість свідків та висновки судово-медичної експертизи були достатніми підставами для передачі справи до суду, хоча не виключалося, що жінки-дітозгубниці могли очікували свого вироку декілька місяців чи років. Можна припускати, що ставлення до розслідування справ дітозгубництва формувалося загалом від позиції до самого злочину як незначного проступку, який може зачекати, адже особа, що вчинила злочин, не становила загрозу для суспільства.

Так, судове засідання у справі міщанки Анни Невмержицької обвинуваченої у ч. 2 ст. 1460 Уложення, відбулося 2 квітня 1907 р. без участі присяжних засідателів. У результаті розгляду судової справи члени суду Н. Дехтяров, М. Сементовський, В. Селецький дійшли висновку, що підсудна винна у дітозгубництві та має відбутися покарання – арешт на три тижні. З огляду на щиросердне зізнання і каяття підсудної Невмержицької, а також враховуючи “виявлене на суду її невігластво” суд визначив справедливим зменшити міру покарання відповідно до п. 2 і 4 ст. 134 і 135 Уложення на два ступені і визначити по 1 ступеню ст. 39. Згідно ст. 56 Уложення відбутися покарання дівчина мала у поліцейському відділку (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 527, Арк. 30).

Таким чином, модель поведінки жінок-дітозгубниць, що ілюструє кримінальна справа Анни Невмержицької, вказує на те, що маргінальний спосіб життя сприяв вибору девіантної стратегії поведінки з небажаною дитиною. Заперечення соціокультурних норм (інтимна свобода, розрив родинних зв'язків), що демонструвала поведінка жінок-дітозгубниць, призводила до стигматизації, звинуваченні в порушення морально-етичних норм та злочинності. За таких обставин дітозгубництво слугувало механізмом захисту свого непевного становища в суспільстві та способом без наслідків повернутися до минулого способу життя.

Коли про дітозгубництво ставало відомо, підозри падали не лише на молодих незаміжніх дівчат, а й на такі категорії самотнього жіноцтва, як вдови та солдатки, оскільки їх стан розглядали як девіацію відносно тогочасних соціокультурних норм. В. Маслійчук відзначає їх схильність до неунормованого статевого життя через відсутність чоловічої уваги протягом тривалого часу (Маслійчук, 2008: 37). Рекрутська повинність (з 1874 р. загальна військова повинність) сформувала нову соціальну категорію жіноцтва – солдатки. Дослідниця суспільно-правового ставища жінок на Волині наприкінці ХVIII–ХІХ ст. О. Вигівська зазначає, що більше третини заборонених у рекрути чоловіків були одружені, що свідчить про значну кількість жінок-солдаток у Волинській губернії. Життя солдатки складалося по-різному: одні залишалися на місці, сподіваючись на допомогу родини та громади, інші – користувалися можливістю вільно пересуватися, їхали за чоловіком або влаштовувалися на роботу в місті. Водночас солдаток вважали схильними до девіантної поведінки: багатошлюбності, народження позашлюбних дітей, проституції тощо (Вигівська, 2013: 14–15). У дослідженні проблеми дітозгубництва варто згадати справу, де фігуранткою була саме така категорія жінок.

10 грудня 1884 р. у с. Житинцях Новоград-Волинського повіту Волинської губернії солдатка Олександра Рабинова народила мертву позашлюбну дитину та, керуючись соромом та страхом, приховала її тіло, замість того, щоб належним чином повідомити про випадок.

Про це стало відомо 20 грудня 1884 р., розпочалось досудове розслідування по обвинуваченню в ч. 2 ст. 1460 Уложення (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 14, Спр. 396, Арк. 44). Із судових матеріал особливу цікавість становлять автобіографічні відомості, надані підсудною.

Олександра Рабинова (20 або 23 роки) вийшла заміж у 1883 р., однак подружнє життя тривало не довго, того ж року її чоловіка забрали в солдати, а вона залишилася жити зі свекрухою. Наступного 1884 р., на весні, Олександрю запідозрили у перелюбі та позашлюбній вагітності (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 14, Спр. 396, Арк. 22).

Як зазначає І. Ігнатенко, подружня зрада чоловіка була більш поширеним явищем, оскільки він був мобільнішим за жінку та на фізіологічному рівні довести його невірність було важче. Жінкам радили не звертати увагу на чоловічі зради і зважати на матеріальні переваги подружнього життя. Дослідниця вказує і на те, що одружені чоловіки часто зраджували з соціально незахищеними верствами жіноцтва: молодими вдовами, покритками чи солдатками (Ігнатенко, 2023: 158, 162–163). Толерування зради серед чоловіків не поширювалося на жінок, тому відповідальність за їх перелюб була суворішою, особливо якщо наслідки позашлюбних стосунків ставали помітними через вагітність. Таким чином, не всі дружини солдатів готові були чекати чоловіка тривалий час, тому позбавлені права на розлучення, господарської допомоги та чоловічої уваги вони наважувалися на нові стосунки. У випадку Олександри Рабинової пройшло не так багато часу з моменту від'їзду чоловіка, однак її поведінка вказує на схильність пошуку емоційної та тілесної близькості поза шлюбом.

Коли чутки дійшли до свекрухи Ірини Рабинової, та почала допитувати невістку про їх правдивість. Олександра все заперечувала, але визнала, що відчувала біль у грудях та давно не мала “брудов” (менструації), що пов'язувала з хворобою, а не вагітністю. У своїх свідченнях Олександра сказала, що “вірили вони мені чи ні, я не знаю” (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 14, Спр. 396, Арк. 263в). На допиті 14 лютого 1885 р. свекруха свідчила, що вказувала Олександрі на її збільшений живіт, але невістка сердилася на те, що їй про це нагадують (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 14, Спр. 396, Арк. 22–223в). Водночас Ірина Рабинова утрималася від висновків, що Олександра була вагітною і позбулася дитини; натомість дотримувалася версії, що нічого не знала. Виникає питання: чи дійсно дівчина могла приховувати вагітність до самих пологів?

У справі Кобищанської трагедії дітозгубництва Ю. Волишин зазначає, що приховування вагітності справді було можливим через обмотування тіла ганчірками, носіння широкого одягу й виїзд з місця проживання. На думку дослідника, показання свідків, особливо старших досвідчених жінок, що вони не підозрювали про вагітність, видаються сумнівними. Ю. Волошин припускає, що в таких випадках відіграє роль жіноча солідарність (Волошин, 2016: 274–275). Про існування жіночої солідарності у справах дітозгубництва зазначає й В. Маслійчук. Найчастіше жінка-дітозгубниця довіряла свою таємницю сестрі, матері чи найближчій родичці (Маслійчук, 2008: 53–54). Питання жіночої солідарності було відносно умовним, адже викриття позашлюбної вагітності, до прикладу, дочки ганьбило і саму матір, яка замовчувала її стан, оскільки не змогла пояснити дочці важливість дотримання соціокультурних і гендерних ролей.

Окрім свекрухи, Олександра Рабинова намагалася приховувала вагітність від своєї матері Фекли Ігнатової. Зі свідчень матері стало відомо, що дочка нечасто приходила до неї і ніколи не затримувалася надовго, тому та не здогадувалася про її стан. Однак за два тижні до Різдвяних свят (10 грудня) Олександра Рабинова прийшла до Фекли Ігнатової з роботи, заявивши, що відчуває сильний біль у животі, тому попросила сестру допрацювати замість неї, а сама залишилася у матері. Фекла згадувала, що дочка двічі виходила з хати у двір, а по поверненню говорила, що почувається значно краще. Як виявилось, в цей час біля хліва вона народжувала дитину (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 14, Спр.

396, Арк. 18–18зв). Народивши дитину, Олександра зрозуміла, що та мертва і закопала тіло в городі своєї матері. У своє виправдання жінка говорила: “мені було і соромно, і страшно: соромно було, що дитина була незаконною, а страшно за те, що скаже чоловік, коли повернеться зі служби” (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 14, Спр. 396, Арк. 27). Увечері того ж дня Олександра повернулася в хату свекрухи, зробивши вигляд, що нічого не сталося. До 20 грудня їй вдавалося приховувати народження та смерть позашлюбної дитини, однак по селу поширювались чутки, що вона позбулася немовляти. Зізналася у скоєному Олександра лише сусіду Якимі Неролу, який на допиті свідчив, що дізнався від жінки про смерть новонародженої дитини і, що та позбулася її у дворі, де він справді бачив сліди крові (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 14, Спр. 396, Арк. 44). На тлі суспільного осуду характерним було і співчуття до жінки-дітозгубниці. Попри те, що багато хто з найближчого оточення Олександри підозрював, що вона позбулася дитини, не поспішали повідомляти про можливий злочин представникам влади. Лише виявлення тіла або публічні розмови односельчан про інцидент могли ініціювати початок розслідування.

Обвинувальний акт, складений прокурором 3-ї дільниці Новоград-Волинського повіту С. Громачевським, містив детальні висновки судово-медичної експертизи розтину тіла немовляти чоловічої статі. Експерт встановив, що дитина народилася на 9-му місяці вагітності живою, але одразу після народження померла від апоплексії мозку (розрив кровоносних судин у мозку), зумовленої порушенням кровопостачання під час тривалого перебування голови в малому тазу, а також ненаданням післяпологової допомоги і впливу холоду. Із протоколу судового огляду також відомо, що “баба” (в значенні повитуха) здійснювала огляд Олександри та засвідчила, що та недавно народжувала і досі “знаходить в пологовому стані” (ймовірно, йдеться про зовнішні ознаки, такі як лактація) (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 14, Спр. 396, Арк. 44).

Висновки судово-медичної експертизи суттєво впливали на результати розгляду справи у суді. Досліджуючи імперську політику в боротьбі з дітозгубництвом у XIX ст., О. Максимов зазначає, що лікарі залучені до судово-медичної експертизи, мали відповісти на два питання: чи була смерть новонародженої дитини випадковістю, яка не залежала від жінки; чи вчинено злочин у свідомому стані, чи у стані “пологового божевілля”. Патолого-анатомічний розтин тіл мав на меті виявлення насильницьких ознак смерті, однак не всі фахівці могли надати однозначні висновки для тлумачення судом щодо причин смерті. Лише деякі могли стверджувати, що насильницькі ознаки смерті дитини були доказом дітовбивства (Максимов, 2023: 78). Крім того, якщо судово-медична експертиза не виявила беззаперечних ознак вбивства дитини, то справа передавалася на розгляд суду без участі присяжних засідателів. У випадках, коли причина смерті позашлюбної дитини викликала сумніви щодо можливого мертвонародження, винуватість обвинуваченої жінки вирішували присяжні засідателі. Наприкінці XIX ст. майже всі справи у дітозгубництві розглядалися судом присяжних засідателів, однак на початок XX ст. у їх компетенції залишилися лише справи дітовбивства.

До Житомирського окружного суду справа Олександри Рабиної потрапила в червні 1885 р. та розглядалася без участі присяжних засідателів. У результаті слухань матеріалів справи суд дійшов висновку, що Олександра винна у скоєнні злочину передбаченого ч. 2 ст. 1460 Уложення та підлягає арешту в поліцейському відділку на три тижні (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 14, Спр. 396, Арк. 56). Таким чином, відсутність чоловіка була суттєвою підставою позашлюбних стосунків та, як наслідок, дітозгубництва. У свідомості суспільства репутація солдатки була визначена наперед (як до розпусниці та порушниця моралі). У суді не приділяли особливої уваги подробицям перелюбу, залишивши покарання за подружню зраду в церковній компетенції, однак влада мала реагувати на вчинені злочини, пов’язані з позашлюбними дітьми.

Дітозгубництво не було винятково окреслене соціальним статусом та маргінальним становищем жінки в суспільстві. Досить часто позашлюбна дитина з'являлася у жінок із порядних, освічених селянських родин. Зазвичай, вони намагалися підвищити свої шанси на одруження, вірили обіцянкам чоловіка одружитися, тому не наважувалися відмовити у інтимних стосунках. Подальша доля цих стосунків складалася типово для випадків дітозгубництва – чоловік відмовлявся одружуватися та не визнавав свого батьківства. Подібний сценарій продемонстрований в наступній судовій справі.

Події судової справи чеської дівчини Пауліни Кноблех розгорнулися наприкінці 1909 р. у с. Крошня Житомирського повіту Волинської губернії. Про випадок дітозгубництва стало відомо соцькому Іосифу Голану та сільському старості Едуарду Альбрехту. Справу розглядали у Житомирському окружному суді 12 липня 1910 р. без участі присяжних засідателів (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 2). За матеріали судової справи вдається відтворити день, коли стався злочин та його обставини.

23-річна Пауліна Кноблех проживала разом з батьком та братом, була письменною та займалася домашньою роботою. На початку лютого 1909 р. Пауліна завагітніла від хлопця, з яким мала позашлюбні інтимні стосунки. Оскільки в справі жодної згадки про можливого батька дитини немає, очевидно, свого батьківства він не визнавав (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 15). Серед можливих причин позашлюбних стосунків дівчат її віку можна виділити бажання підвищити шанси на одруження. Як зазначає О. Кісь: “одруження було засадничою передумовою успішності жінки”, її можливості повноцінно реалізувати гендерну програму, виконуючи головні соціальні ролі дружини, господині та матері. Безшлюбність розглядалася як соціальна девіація, що відкидала дівчину на невизначені, маргінальні позиції, оскільки її матеріальні права були обмежені, а виконання соціальних чи ритуальних ролей були частково або повністю заборонені. У другій половині XIX ст. в українських селах середній шлюбний вік для дівчат становив 16-18 років, тоді як в 20 років дочку вважали “старою дівою” (Кісь, 2012: 123–124). Незаміжня дівчина не мала переваг на спадкування, особливо, якщо в родині був син; тоді їй загрожувала роль робітниці на утриманні рідні. Здебільшого, у виборі шлюбного партнера дівчина займала пасивну, очікувальну роль, тому в прагненні підвищити свої шанси на одруження погоджувалася на інтимні стосунки. Не винятком стала Пауліна, яка попри зразкову репутацію в селі досі залишалася незаміжньою.

Пауліна Кноблех приховувала свою вагітність, намагаючись уникнути осуду односельчан за незакононароджену дитину. Водночас родина підсудної знала про її стан та не чинила тиску на вагітну дівчину, навіть намагалися їй допомогти (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 2).

Як зазначалося вище, родина Пауліни складалася з батька та брата, матері у неї не було. Тому в цій справі, як і у справі Анни Невмержицької, ключовою проблемою дошлюбних статевих стосунків могла бути відсутність материнського виховання. Як зазначає американська історикиня К. Воробець, матері змалечку навчали дівчат моральних цінностей, які дотримувалися в громаді, аби захистити честь родини та зберегти незайманість своїх дочок до шлюбу. Одним зі способів стримувати сексуальність дівчат було тримати їх у невіданні щодо свого тіла та статевого життя загалом. З етнографічних розвідок відомо, що дівчата вступили у статеві стосунки, не усвідомлюючи, що таким чином наражали свою честь на небезпеку (Воробець, 2003: 68). У судових справах часто зустрічаються жінки-дітозгубниці, що були напівсиротами або сиротами, проживали у своїх родичів, позбавлені прикладу матері.

1 листопада 1909 р. Пауліна відчула перейми, що стало для неї несподіванкою, вона не готувалася до пологів, була вкрай розгублена та вирішила народжувати в неопалюваній холодній кімнаті. Як визначило слідство, температура повітря в кімнаті

становила нижче 0°C. Дівчина сподівалася на допомогу, тому відправила свого брата Ярослава за повитухою. У с. Крошня акушерську допомогу надавали дві повитухи – Марія Дубська та Марія Моля. Ярослав спочатку відправився до Марії Дубської, однак та поїхала з села у справах на декілька днів. Не заставши її вдома, хлопець пішов до Марії Моля. Друга повитуха також не змогла прийти, оскільки хворіла (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 12).

Відсутність допомоги під час пологів та ненадання післяпологової допомоги були основними причинами смерті дитини. Післяпологова допомога та підтримка породіллі були вкрай важливими для підтримки її психологічного стану та своєчасне виявлення фізичних ускладнень. Бажання приховати народження позашлюбної дитини ставило під загрозу як життя матері, так і новонародженої дитини. Однак не всі жінки наважувалися звернутися за допомогою до повитухи, адже це означало прийняти наслідки позашлюбної вагітності та можливий розголос. У багатьох випадках відмова від допомоги була свідомим рішенням, вмотивованим не лише можливістю після пологів таємно позбутися дитини, а й матеріальними труднощами оплати послуг повитухи. У справі Пауліни дійсно можна говорити про випадкову смерть дитини, оскільки сім'я могла запросити на пологи повитуху.

Пауліні Кноблех довелося народжувати самотійно. Ймовірно, вдома також нікого не виявилось, щоб надати дитині післяпологову допомогу, поки вона перебувала без свідомості. Так, від болю дівчина втратила свідомість, а опритомнівши побачила мертву дитину. Як пояснювала сама підсудна, смерть дитини була для неї важким потрясінням: “Я дівчина, дитину повернути я все одно не могла, а сором перед односельчанами та страх ганьби змусили мене приховати тіло моєї померлої дитини”. Спершу Пауліна сховала тіло немовляти в скрині, але через два дні закопала дитину на подвір'ї. Про те, що сталося, Пауліна не повідомляла нікому, включно з батьком, який знав про вагітність дочки, але не розпитував про дитину (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 12). Вочевидь, сім'я вирішила й надалі тримати в таємниці те, що трапилося з Пауліною і її дитиною, сподіваючись, що чутки не дійдуть до місцевих органів влади.

Не всі жінки-дітозгубниці отримували подібну підтримку родини. Більшість не могла сподіватися на підтримку, оскільки народження позашлюбної дитини супроводжувалося неприйняттям та зневагою. Тоді психологічний тиск на породіллю лише зростав, що посилювало її вразливість та ймовірність деструктивних реакцій.

Можливо, про приховування смерті позашлюбної новонародженої дитини Пауліни Кноблех так ніхто б і не дізнався, якби не анонімне повідомлення, залишене 10 листопада на воротах поліцейського наглядача Іосифа Голана, де вказувалося, що дівчина народила дитину та приховала її. Із цим повідомленням соцький відправився до сільського старости Едуарда Альберхта, з яким вони разом відправилися до будинку Кноблехів допитати дівчину. Згідно свідчень сільського старости, того дня дівчина відмовилася відповідати на їх питання, тому вони пішли опитувати можливих свідків, зокрема повитух, які підтвердили, що Ярослав Кноблех звертався до них з проханням допомогти сестрі (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 12).

Таким чином, у виявленні дітозгубництва велику роль відігравав чинник громадського контролю. Як зазначає Л. Боса, морально-звичаєві норми, традиції і духовність виступали консолідуючим фактором сільської громади, тому громадська думка виступала регулятором суспільних відносин. До компетенцій громадського контролю входило регулювання шлюбно-сімейних та міжособистісних стосунків, охорона честі сім'ї, спільноти в межах села, соціального захисту вразливих категорій населення тощо (Боса, 2007: 64–65). У більшості, саме на чутках, повідомленнях односельців, сусідів будувалися підозри у вчиненні дітозгубництва.

Зібраних доказів було б достатньо, щоб звинуватити Пауліну в приховуванні народження дитини та призначити медичну експертизу, яка остаточно підтвердила б нещодавні пологи. Однак через 2 дні, 12 листопада 1909 р., Пауліна сама прийшла до старости та повідомила, що більше тижня тому народила хлопчика, але, перебуваючи без свідомості після пологів, не змогла надати йому допомогу і той замерз у холодній кімнаті (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 15зв–16). Невідомо, що насправді підштовхнуло дівчину зізнатися у приховуванні мертвої новонародженої дитини, чи дійсно вона відчула докори сумління, що про її “сором” дізналися, чи рішення було вмотивоване страхом за можливе обвинувачення у більш серйозному злочині – дітовбивстві.

На допиті батько Пауліни, Емануїл Кноблех, стверджував, що не знав, коли його дочка народжувала. Лише 12 листопада вона зізналася, що дитина померла під час пологів. “Все сталося при нещасних для Пауліни обставинах”, – так Емануїл Кноблех описав причину вчинення злочину донькою (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 14). Зі свідчень батька багато дізнаємося про ставлення до дочки та загальної атмосфери, що панувала в родині. Позашлюбна вагітність Пауліни не стала проблемою. Дівчину намагалися підтримати, допомогти та не звинувачували в тому, що трапилося. Добре відгукувалися про підсудну й інші свідки. Зокрема, сільський староста Альберхт згадував її як скромну дівчину, “хороших нравів”, яка не здатна на свідомий злочин. А повитухи Дубська та Моль назвали Пауліну чесною та скромною дівчиною, яку вони знали лише з кращого боку (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 12зв, 13зв, 14зв). “Неправильна” дошлюбна поведінка, яка нібито мала бути показником морального занепаду та характеризувати жінку як розпусну, схильну до девіантної поведінки, є скоріше соціокультурним конструктом, ніж об’єктивним інструментом для оцінки індивідуальних якостей чи узагальнення патернів поведінки.

Слова Пауліни Кноблех не викликали недовіри у слідства. Крім того, судово-медична експертиза в результаті розтину підтвердила, що дитина народилася на 9 місяці вагітності живою, однак невдовзі померла від переохолодження (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 2). Вислухавши усіх свідків та ознайомившись з матеріалами справи, члени Житомирського окружного суду визнали вину та міру покарання селянці Пауліні Кноблех в обвинуваченні за ч. 2 ст. 1460 Уложення. Суд дійшов висновку, що з огляду на щиросердне каяття, згідно ст. 134 і 135 Уложення, справедливим є зменшити покарання на 2 ступені і визначити по 1 ступеню ст. 39, а саме Пауліна Кноблех підлягала, відповідно до селянського стану, арешту в поліцейському відділку на три тижні. Вирок вступив у дію 9 серпня 1910 р. (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1169, Арк. 8–9). Відтак, історія Пауліни Кноблех демонструє бажання дівчини одружитися і виконати гендерно нормативні установки, але такі спроби, як показала практика, призводили до негативних наслідків у спробах реалізації шлюбної стратегії. Дітозгубництво знаходилося в площині, де страх ганьби щодо позашлюбної вагітності створювали небезпечний психосоціальний тиск на жінку. Наступні кроки породіллі, посилені емоційним потрясінням від пологів, відображали її вразливість і не завжди були спланованим наміром таємно позбутися дитини.

Ще одна категорія жінок-дітозгубниць – неповнолітні. Вони були неосвіченими в питаннях власної фізіології, часто не усвідомлювали свій стан на ранній або навіть на пізніх термінах вагітності. Зазвичай, це був їх перший невдалий досвід стосунків з чоловіком, який схилив їх до інтимних стосунків обіцянками одружитися. Схожий досвід отримала 17-річна Акулина Лисунцова, звинувачена у дітозгубництві у 1910 р.

10 вересня 1909 р. в с. Райках Кустовецької волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії селянин Прокофій Яцик став свідком жахливої події: собака доїдав вирите із землі тіло дитини. Приблизно о 17 год., повертаючись після роботи з городу, Яцик помітив, що на сусідньому городі Василя Рокомана собака щось їв; підійшовши

ближче, чоловік розгледів тіло новонародженої дитини. На крики чоловіка почали сходитися односельці. Одна з селянок, Марія Колесникова, побачивши натовп, з цікавості також пішла на город Рокомана і побачила, що люди оточили невелику частинку тіла немовляти. Визначити стать дитини було неможливо, оскільки залишилися лише верхня частина тіла. Жінка замотала в ганчірки тіло знайденої дитини і поклала в ту ж яму, з якої собака її викопав (ДАЖО, Ф. 24, Оп.16, Спр. 1069, Арк. 18–18зв). Власник городу, де було знайдено понівечене тіло дитини, був не менш здивований, але не мав припущень кому належала дитина.

Вражені видовищем селяни, намагалися встановити особу матері цієї дитини і швидко дійшли висновку, що це 17-річна селянка Акулина Лисунцова (Галимака), яку раніше вони бачили вагітною. Акулина – незакононароджена дочка Текли Галимаки (шлюбне прізвище – Шкурєнкова), православного віросповідання, неписьменна, не мала визначеного роду занять та майна. Після нового одруження матері Акулина не проживала разом з нею та відчитом, а перейшла жити до двоюрідної тітки Дарії Рокоман (дружини Василя Рокомана, в городі якого виявили тіло дитини) (ДАЖО, Ф. 24, Оп.16, Спр. 1069, Арк. 36). З матеріалів справи не вдалося встановити, чи було це пов'язано з напруженими стосунками в родині дівчини, чи це було її особистим бажанням.

Як бачимо, знову на перший план виходить проблема відсутності материнського виховання та прикладу виконання гендерної програми, дотримання правильної шлюбної поведінки. Попри те, що мати Акулини була живою, на відміну від попередніх історій, однак не займалася вихованням доньки, яку і сама народила поза шлюбом. Матері Акулини вдалося одруженням виправити свій соціально неповноцінний статус покритки, тому її увага змістилася на нову сім'ю, а доньку відправила під опіку родичів. Сучасні психологічні дослідження проблеми девіантного материнства стверджують, що для формування стійкого емоційного зв'язку матері з дитиною ключовим є "образ матері", оскільки нестача материнської любові та виховання не дає породіллі реалізуватися в новій ролі. Відмова від дитини, аборт є наслідком перебування жінки в тривожно-депресивному стані, викликаному небажаною вагітністю. У настроях таких жінок переважають страх та напруга, які зростають з наближенням пологів; тоді відмова від дитини стає своєрідною "розрядкою" (Колечко, 2013: 180–181). Якщо перекласти сучасні уявлення девіантного материнства на українське традиційне суспільство XIX ст., то дітозгубництво і виступало своєрідним методом "відмови" від дитини, небажання піклуватися та виховувати її, прийнявши усі наслідки позашлюбного материнства.

Як і багато молодих дівчат її віку, Акулина повірила обіцянкам односельчанина Филімона Яцика (ймовірно, сина сусіда Прокофія Яцика) одружитися, тому почала жити з ним статевим життям до шлюбу. Можна припустити, що їхні стосунки тривали недовго, адже дівчина чітко пам'ятала дату, коли завагітніла – це сталося на Різдвяні свята (ДАЖО, Ф. 24, Оп.16, Спр. 1069, Арк. 36зв). Враховуючи дату ймовірного зачаття, дівчина могла завагітніти на вечорницях. Дівувати розпочинали у віці 14-18 років, що означало перехід до нової соціально-вікової категорії, готової до одруження.

Основним інструментом соціалізації дівчат та виконання шлюбної стратегії було відвідування вечорниць – зібрань неодруженої молоді. Період вечорниць починався зі свята Покрови (1 жовтня) або Святого Миколая (6 грудня) та тривав до початку Великоднього посту (лютий-березень) (Кісь, 2012: 108–109). Вечорниці були і сприятливим місцем пошуку шлюбного партнера. Дослідниця інтимних стосунків в українських традиціях І. Ігнатенко зазначає, що найчастіше саме на вечорницях дівчата набували першого сексуального досвіду. Отримані дослідниками дані свідчать, що дівчата, які ходили на вечорниці, у 45% практикували дошлюбні статеві стосунки (Ігнатенко, 2023: 13). Водночас О. Кісь зауважила, що в традиційній українській родині було відсутнє

статеве виховання. Табування інтимних тем була вмотивована бажанням стримати інтерес до протилежної статі (Кісь, 2012: 110). Відсутність належних знань про сексуальне життя й власну фізіологію спричиняло негативні наслідки для дівчат, яких хлопці схилили до спільного спання, часто практикуючи дошлюбні інтимні стосунки. Із судових справ стає відомо, що дошлюбні стосунки були зумовлені низкою чинників: обман з боку хлопця (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 15, Спр. 607, Арк. 46зв), спроби підвищити шанси на одруження (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 15, Спр. 418, Арк. 30зв), примус (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 15, Спр. 337, Арк. 11) тощо. У суспільстві зберігався певний рівень толерування зібрань молоді та проявів дошлюбної інтимності, однак до моменту поки дівчина не вагітніла. Відповідальність за позашлюбну дитину повністю покладалася на дівчину, але досить рання вагітність для незрілого фізіологічно та психологічно організму створювали ризики для життя й здоров'я як майбутньої матері, так і дитини.

На допиті Акулина Лисунцова не стала заперечувала, що 2 вересня вона народила позашлюбну дитину. Напередодні пологів, коли тітка Дар'я приймала в своєму домі гостей, Акулина відчула сильний біль і вийшла у двір, аби не привертати зайву увагу до себе. У дворі вона народила дитину, яка не дихала і була вкрита "якоюсь пилиною". Зачекавши деякий час, дівчина не побачила жодних ознак життя у немовляти, тому під впливом сорому та страху закопала мертву дитину в городі. Судово-медична експертиза встановила, що дитина народилася передчасно на 8 місяці вагітності, однак причину смерті через стан тіла не вдалося визначити (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1069, Арк. 3, 36зв). Ризики ускладнень пологів у неповнолітніх породіль були значно вищими, ніж у жінок старшого репродуктивного віку. Окрім психологічної неготовності до небажаного материнства, існували цілком фізіологічні ризики: "слабкий розвиток породіллі, зумовлений її малолітством" (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 15, Спр. 822, Арк. 18зв), тазове передлежання плоду (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 15, Спр. 1866, Арк. 4), асфіксія (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 15, Спр. 459, Арк. 2зв), кровотеча, втрата свідомості породіллею тощо. Малоімовірно, що тітка та дядько Акулини не знали про її вагітність, враховуючи що на неї вказали всі допитані у справі сусіди. Для жінок-дітозгубниць спільним було виправдання, що вони керувалися "соромом та страхом" у приховуванні тіла дитини. У дійсності судові матеріали у дітозгубництві не дають змогу чітко провести межу, де смерть дитини настала внаслідок свідомого наміру її позбутися чи випадковості.

Засідання Житомирського окружного суду в м. Старокостянтинів відбулося 4 лютого 1910 р. без участі присяжних засідателів. Винуватість дівчини у вченні злочину за ч. 2 ст. 1460 визначали члени суду М. Сементовський та В. Селецький в присутності прокурора А. Буговського. Відповідно до матеріалів справи та обставин злочину підсудну Акулину Лисунцову визнали винною та покарали до арешту на 7 днів з відбування покарання при поліцейському відділку. Вирок вступив у законну дію 11 березня 1910 р. (ДАЖО, Ф. 24, Оп. 16, Спр. 1069, Арк. 11–11зв).

На визначення міри покарання впливали вік обвинуваченої, обставини справи та чи здійснювала вона злочини раніше. Покарання за дітозгубництво в судовій практиці було відносно поблажливим та менш суворим, ніж того вимагало законодавство, що лише підкреслює виховну функції суду. Правопорушення радше сприймалася як проступок, а жінка не розглядалася як небезпечна злочинниця.

Отже, дітозгубництво як головний "жіночий" злочин модерного періоду було зумовлене поширенням позашлюбних стосунків серед різних категорій самотнього жіноцтва, які нерідко займали маргінальні позиції. Порушення соціокультурних норм через прояви сексуальної свободи, ігнорування контролю з боку родини чи громади часто стосувалося покриток, солдаток, вдів, формально заміжніх жінок. Незалежно від мотивації вступити в інтимні стосунки поза шлюбом, жінки однаково ризикували завагітніти і

залишитися наодинці зі своєю проблемою. Прагнення приховати позашлюбну вагітність спонукали жінок до деструктивних реакцій: таємні пологи, свідомо відмова від допомоги, відсутність емпатії до дитини, що часто ставало причиною смерті немовляти. Відтак, головними мотивами дітозгубництва були: осуд з боку громади чи рідних, сором за народження позашлюбної дитини, неприязнь до новонародженої дитини, відмова доглядати та виховувати небажану дитину.

Типова дітозгубниця, – зазвичай, незаміжня або самотня (вдова, солдатка) жінка 18-25 років з бідних верст населення. Більшість з них були неготові до майбутнього материнства, зокрема через можливі матеріальні труднощі, втрати шлюбних перспектив, відсутності прикладу материнського виховання та любові. Саме ця категорія жіноцтва залишалася найбільш “мовчазною”, і лише потрапивши до суду могла заявити про складнощі свого соціального становище, родинних стосунків чи позашлюбних зв’язків. Репрезентація жінок-дітозгубниць у судових справах характеризувалася підкресленням безпорадності, складності життєвих обставин, відсутності підтримки і підпорядкування суспільним нормам. Психоемоційне напруження, спричинене суспільним тиском та дотриманням усталених соціокультурних норм, штовхало жінку, незалежно від соціального статусу, віку, майнових статків до захисту звичного для конкретної жінки способу життя та виконання соціальних ролей. Саме фактор дітозгубництва дає можливість поглянути на всю складність дотримання моральних, етичних, соціальних, сімейних норм.

Література:

- ДАЖО – Державний архів Житомирської області.
Боса, 2018 – *Боса Л.* Соціалізація української молоді кінця XIX – початку XXI століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 2007. 188 с.
Вигівська, 2013 – *Вигівська О.* Суспільно-правове становище жінок податних станів на Волині наприкінці XVIII – у 70-х рр. XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2013. 24 с.
Волошин, 2016 – *Волошин Ю.* Козаки і посполиті. Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. 356 с.
Воробець, 2003 – *Воробець К.* Спокусниця чи цнотлива? Непевне статеве становище жінок у пореформеній українській селянській громаді. *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство*. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003, С. 62–73.
Ігнатенко, 2023 – *Ігнатенко І.* Тіло, секс, шлюб: Історія інтимних стосунків в українських традиціях. Київ: Віхола, 2023. 256 с.
Карпенко, 2032 – *Карпенко І.* Цукровий завод у пореформеній Київській губернії як простір жіночої трудової активності (1880-ті – поч. XX століття). *Жіночі виміри минулого: уявлення, досвіди, репрезентація*. Львів: Центр міської історії, 2023. С. 168–187.
Кісь, 2012 – *Кісь О.* Жінка в традиційній українській культурі другої половини XIX – початку XX ст. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012. 267 с.
Колечко, 2013 – *Колечко О.* Соціально-психологічний феномен девіантного материнства. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2013. №5. С. 179–190.
Максимов, 2023 – *Максимов О.* Імперська політика XIX ст. у боротьбі з дітозгубництвом (на прикладі Волинської губернії). *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2023. Вип. 13. С. 67–84.
Маслійчук, 2007 – *Маслійчук В.* Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007. Вип. 7. С. 243–263.
Маслійчук, 2008 – *Маслійчук В.* Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. 128 с.
Сердюк, 2018 – *Сердюк І.* Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2018. 456 с.
Солоп, 2023 – *Солоп Б.* Традиції поховання та поминання неохрещених дітей на теренах історико-етнографічної Волині. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2023. Вип. 36. С. 80–93.
Уложение, 1886 – Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1886. 714 с.
Maksymov, Hardzel, 2019 – *Maksymov O., Hardzel K.* Infanticide as a manifestation of women's deviant behavior in the right-bank Ukraine in the late 19th – early 20th centuries (on the materials of the Zhytomyr county court). *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2019. Вип. 6. С. 31–48.

References:

- Bosa, 2018 – Bosa, L. (2007). Sotsializatsiia ukrainskoi molodi kintsia XIX – pochatku XXI stolittia [Socialization of Ukrainian youth in the late 19th – early 21st centuries]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.05. Kyiv. 188 s. [in Ukrainian]
- DAZhO – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region].
- Ihnatenko, 2023 – Ihnatenko, I. (2023). Tilo, seks, shliub: Istoriia intymnykh stosunkiv v ukrainskykh tradytsiakh [Body, Sex, Marriage: The History of Intimate Relationships in Ukrainian Traditions]. Kyiv: Vikhola. 256 s. [in Ukrainian]
- Karpenko, 2032 – Karpenko, I. (2023). Tsukrovyi zavod u poreformenii Kyivskii hubernii yak prostir zhinochoi trudovoi aktyvnosti (1880-ti – poch. XX stolittia) [Sugar Factory in the Post-Reform Kyiv Province as a Space for Women's Labor Activity (1880s – Early 20th Century)]. *Zhinochi vymiry mynuloho: uivlennia, dosvidy, reprezentatsiia*. Lviv: Tsentr miskoi istorii. S. 168–187. [in Ukrainian]
- Kis, 2012 – Kis, O. (2012). Zhinka v tradytsiinii ukrainskii kulturi druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Woman in traditional Ukrainian culture of the second half of the 19th – early 20th centuries]. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy. 267 s. [in Ukrainian]
- Kolechko, 2013 – Kolechko, O. (2013). Sotsialno-psykholohichniy fenomen deviantnoho materynstva [The socio-psychological phenomenon of deviant motherhood]. *Pedahohika i psykholohiia profesiinoi osvity*. №5. S. 179–190. [in Ukrainian]
- Maksymov, Hardzel, 2019 – Maksymov, O., Hardzel, K. (2019). Infanticide as a manifestation of women's deviant behavior in the right-bank Ukraine in the late 19th – early 20th centuries (on the materials of the Zhytomyr county court). *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*. Vyp. 6. S. 31–48.
- Maksymov, 2023 – Maksymov, O. (2023). Imperska polityka XIX st. u borotbi z ditozghubnytstvom (na prykladi Volynskoi hubernii) [Imperial policy of the 19th century in the fight against infanticide (using the example of the Volyn province)]. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*. Vyp. 13. S. 67–84. [in Ukrainian]
- Masliichuk, 2007 – Masliichuk, V. (2007). Nasylstvo v rodyni na Livoberezhnii ta Slobidskii Ukraini u druhoi polovyni XVIII st. [Domestic violence in Left-Bank and Sloboda Ukraine in the second half of the 18th century]. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*. Vyp. 7. S. 243–263. [in Ukrainian]
- Masliichuk, 2008 – Masliichuk, V. (2008). Ditozghubnytstvo na Livoberezhnii ta Slobidskii Ukraini u druhoi polovyni XVIII st. [Infanticide in Left-Bank and Sloboda Ukraine in the second half of the 18th century]. Kharkiv: Kharkivskiy pryvatnyi muzei miskoi sadyby. 128 s. [in Ukrainian]
- Serdiuk, 2018 – Serdiuk, I. (2018). Malenkyi doroslyi: Dytna y dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st. [Little Adult: Child and Childhood in the Hetmanate of the 18th Century]. Kyiv: K.I.S. 456 s. [in Ukrainian]
- Solop, 2023 – Solop, B. (2023). Tradytsii pokhovannia ta pomynannia neokhreshchenykh ditei na terenakh istoryko-etnografichnoi Volyni [Traditions of burial and commemoration of unbaptized children in the territories of historical and ethnographic Volyn]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*. Vyp. 36. S. 80–93. [in Ukrainian]
- Ulozheniye, 1886 – Ulozheniye o nakazaniyakh ugodovnykh i ispravitel'nykh 1885 goda [Code of Criminal and Correctional Punishments of 1885]. Sankt-Peterburg: Tipografiya M.M. Stasyulevicha, 1886. 714 s. [in Russian]
- Vyhivska, 2013 – Vyhivska, O. (2013). Suspilno-pravove stanovyshche zhinok podatnykh staniv na Volyni naprykintsi XVIII – u 70-kh rr. XIX st. [The social and legal situation of women of the taxable estates in Volyn at the end of the 18th – 70s of the 19th century]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv. 24 s. [in Ukrainian]
- Voloshyn, 2016 – Voloshyn, Yu. (2016). Kozaky i pospolyti. Miska spilnota Poltavy druhoi polovyny XVIII st. [Cossacks and Peasants. The Urban Community of Poltava in the Second Half of the 18th Century]. Kyiv: K.I.S. 356 s. [in Ukrainian]
- Vorobets, 2003 – Vorobets, K. (2003). Spokusnytsia chy tsnotlyva? Nepevne stateve stanovyshche zhinok u poreformenii ukrainskii selianskii hromadi [Temptress or Chaste? The Uncertain Sexual Position of Women in the Post-Reform Ukrainian Peasant Community]. *Gendernyi pidkhid: istoriia, kultura, suspilstvo*. Lviv: VNTL-Klasyka, 2003, S. 62–73. [in Ukrainian]

Отримано 15.09.2025

Отримано в доопрацьованому вигляді 27.10.2025

Прийнято до друку 10.12.2025

Submitted 15.09.2025

Received in received form 27.10.2025

Accepted for publication 10.12.2025

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.66

VICTORIA O. VENHERSKA¹, JULIA I. MAHAS-DEMYDAS²

^{1,2}Zhytomyr Ivan Franko State University (Zhytomyr, Ukraine)

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8936-8893>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6113-8527>

THE FIRST WORLD WAR, WOMEN, AND EVERYDAY LIFE IN UKRAINE'S FRONT-LINE CITIES

Abstract. *The aim of the article is to analyze the life of Ukraine's frontline cities during the First World War. The authors also focus on examining the relationship between the authorities and society, specific aspects of women's wartime experiences, and the growing public role of women. Additionally, the article explores new phenomena in the everyday life of the wartime period, particularly in the spheres of public life, culture, politics, sanitary and epidemiological conditions, and the provision of medical care to wounded soldiers and officers. The novelty of the study lies in its attempt to combine urban history under wartime conditions with elements of women's history against the backdrop of war. The research reflects a broader trend toward the "anthropologization" and "everydayization" of history, as an effort to recognize women as historical agents.*

Conclusions. *The city and its inhabitants during the First World War experienced periods of initial "adaptation" and subsequent "accustoming" throughout the following years of the war. They were compelled to respond to emerging challenges, which manifested in the emergence of new institutions and practices (charitable and civic organizations, the intensification of trade unions, the figure of the "public intellectual"), the adaptation of production, and the reorientation of institutional activities (manufacturing equipment for the front and combating infectious diseases; transforming educational establishments into hospitals). At the same time, pre-war practices characteristic of urban life beyond wartime continued to persist. The First World War had a significant impact on women, some of whom were forced to assume new roles, acquire new experiences, and adopt new practices, which gradually contributed to changes in women's position within society*

Keywords: *First World War, front-line city, professional movement, professional movement, nursing sisters, women, women's history, cultural life.*

Citation. Venherska, V.O., Mahas-Demydas, J.I. (2025). The First World War, women, and everyday life in Ukraine's front-line cities. *Sumy Historical and Archival Journal*. XLV, 66-79. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.66

© 2025 by the author(s)

This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) license

ВЕНГЕРСЬКА В.О.¹, МАГАСЬ-ДЕМИДАС Ю.І.²^{1,2}Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир, Україна)¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8936-8893>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6113-8527>

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА, ЖІНКИ ТА ПОВСЯКДЕННЯ ПРИФРОНТОВИХ МІСТ УКРАЇНИ

Анотація. Метою статті є аналіз життя прифронтових міст України у часи Першої світової війни. Автори зосереджуються також на вивченні взаємовідносин влади і суспільства, окремих сюжетів жіночих досвідів війни та посиленні суспільної ролі жінки. Додатково аналізуються нові явища повсякденного життя воєнного періоду, зокрема у сфері громадського життя, культури, політики, санітарно-епідеміологічного стану та надання медичної допомоги пораненим солдатам та офіцерам. Новизна роботи полягає у спробі поєднати історію міста в умовах війни та елементів жіночої історії на тлі війни. Дослідження відображає загальну тенденцію до “антропологізації” та “оповсякденювання” історії, як прагнення зробити жінку історичним дієвцем. Висновки. Місто та його мешканці в умовах Першої світової проходили періоди “адаптації” початкового періоду та “звикання” протягом наступних років війни. Вони змушені були реагувати на виклики, що проявлялось у появі нових інституцій та явищ (благодійні, громадські організації, активізація профспілок; постать “публічного інтелектуала”), адаптації виробництва та перепрофілювання діяльності закладів (обладнання для фронту та боротьби із інфекційними хворобами; перетворення навчальних закладів на шпиталі). Але при цьому, зберігались довоєнні практики, властиві для життя міста поза війною. Перша світова мала помітний вплив на жінок, частина з яких змушена була “примірювати” на себе нові ролі, здобувати новий досвід та засвоювати нові практики, що поступово призводило до зміни становища жінок у суспільстві.

Ключові слова: Перша світова війна, прифронтове місто, професійний рух, сестри-жалібниці, жінки, жіноча історія, культурне життя.

Цитування. Венгерська В.О., Магась-Демидас Ю.І. (2025). Перша світова війна, жінки та повсякдення прифронтових міст України. *Сумський історико-архівний журнал*. XLV, 66-79. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.66

Перша світова започаткувала епоху світових воєн XX ст., які кардинально змінили геополітичну конфігурацію світу та, перш за все, Європи. Однією із ключових її ознак стала масовість як у сенсі залучення країн, армій, так і кількості жертв у різних іпостасях: від поранених, хворих офіцерів та солдат, до переселенців, вигнанців та інших категорій людей, яких вона торкнулась. Значно активніше, у порівнянні з війнами попереднього століття, у війні були задіяні і жінки, хоча й переважно в ролі медичного персоналу.

Метою дослідження є аналіз життя прифронтових міст у часи Першої світової війни, зокрема взаємовідносин влади і суспільства, окремих сюжетів жіночих досвідів війни та посилення суспільної ролі жінки, інших нових явищ повсякденного життя воєнного періоду у сфері культури, політики, санітарно-епідеміологічного стану.

Тематика Першої світової війни у радянський період окреслювалась як “імперіалістична”, що суперечило суті більшовицької держави, тому перебувала поза увагою дослідників. Цей статус посилювався пріоритетністю вивчення більшовицької революції та громадянської війни. В умовах незалежної України успадкована від

“попередників” традиція наголошення на “актуальності” тривалий час підводила під цю категорію інші теми. Лише сторіччя початку/завершення війни певною мірою змінило ситуацію. Сучасна російсько-українська війна стала ще одним фактором, який посилює інтерес дослідників війнами минулих століть. Разом з іншими змінами відбувається й трансформація об’єктів досліджень. Фокус уваги науковців все частіше концентрується на проблемах повсякдення в умовах війни, сюжетах жіночої історії, епідемій, хвороб та інших аспектах, які тривалий час залишались на маргінесі досліджень.

Історіографія загальної проблематики Першої світової війни є значною. Починаючи з праць, присвячених аналізу як загального економічного, міжнародного, суспільного й культурного тла розвитку імперій та причин війни, так і ролі кожної зі сторін конфлікту в загостренні ситуації та неспроможності подолати розбіжності дипломатичним шляхом (Clark, 2012); до робіт, автори яких наголошують на важливості здійснення “антропологічного повороту”, перенесення дослідницької уваги до світу “людської суб’єктності”, військового повсякдення та ментальностей (Keiger, 2013).

До сторіччя від початку та завершення війни проходили міжнародні наукові конференції, вийшла друком помітна кількість оглядових та аналітичних матеріалів (Добржанський, 2024; Добржанський, Христан, 2025; Кудряченко та ін., 2015; Ресент, 2015; Смолій та ін., 2015), реферативних оглядів, у яких представлено детальний аналіз наукових досягнень у цій сфері. В Україні в останні роки з’явилися окремі публікації, дисертаційні дослідження, присвячені не лише загальнополітичним аспектам світового протистояння, а й проблемам з історії повсякдення (Бетлій, 2016; Герасимов, 2018; Джумига, 2015), а також жінкам у світлі повсякденних практик (Байдак, 2018; Торгалю, Гарбузова, 2013), що відображає тенденцію до “антропологізації” та “оповсякденювання” історії вказаного періоду. Важливим джерелом для написання статті стали спогади учасників/учасниць війни (Суровцова, 1996), публікації у періодичних виданнях та справи Державного архіву Житомирської області.

Суспільство і влада. Перша світова війна призвела до появи цілком нових явищ та практик, вплинула на зміни умов життя та співіснування нових і “старих” сусідів. Волинь, як регіон, що від початку війни отримав статус прифронтового, відчувала на собі всі проблеми та складнощі цього періоду. Офіційно, з 1804 р. до 1925 р. включно, Житомир залишався губернським центром. Вже 27 липня 1914 р. в офіційних виданнях та у місцевій пресі було опубліковано царський маніфест про перехід на воєнний стан. Волинська губернія перебувала під юрисдикцією командування Київського військового округу.

За більше ніж сто років імперська риторика фактично не змінилась. Росія, в особі її імператора, вступаючи у війну, заявляла про власну історичну місію, яка нібито полягала у захисті “єдиних по крові та вірі” слов’ян (Волинские губернские ведомости, 1914d: 1). У цьому ж номері газети розміщувався наказ Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту М. Іванова (його було призначено наказом від 19 липня). В документі йшлося про переведення з 23 липня на воєнний стан Київської, Волинської, Подільської губерній. На весь період війни життя міст підпорядковувалося військовому керівництву.

Слід зазначити, що у відповідності із міською та земськими реформами, міста наділялись широкими правами. До органів міського управління належали: виборчі збори, міська дума та міська управа. Міська дума підпорядковувалась губернатору, який був наділений правом скасування окремих рішень думи. Губернське правління опікувалося розглядом скарг та скасуванням рішень інших установ. Міська влада та земські органи вирішували проблеми медичної, ветеринарної та будівельної сфери, землевпорядкувальні комісії виконували закріплені за ними обов’язки.

Нові практики управління безпосередньо зумовлювалися першими бойовими зіткненнями. Вже 2 серпня 1914 р. відбулися збройні сутички між російськими та австро-

угорськими військами у прикордонних селах окремих повітів губернії. Волинський губернський землевпорядкувальний комітет одразу заявив про необхідність надання підтримки й допомогу постраждалим від війни (ДАЖО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 539: 3).

15 серпня 1914 р. Волинський губернатор направив міським головам та міським старостам циркуляр, в якому висловлював впевненість, що міські думи і збори підуть назустріч потребам родин мобілізованих “у справі опалення та освітлення помешкань учасників війни, забезпечення одягом членів їхніх сімей, збереження їхнього майна від знищення, догляду за пораненими та надання їм медичної допомоги” (Дем’янюк, 2013).

У жовтні 1914 р. було прийнято рішення про надання постраждалим найбіднішим мешканцям, а також родинам осіб, призваних до діючої армії, матеріалів для відновлення житлових приміщень та призначення матеріальної допомоги. 10 грудня Волинським земством були перераховані 10 тис. руб. для облаштування дворів у місцевостях, які постраждали від воєнних дій (ДАЖО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 539: 3).

Волинське земство отримало безвідсоткову позику у розмірі 25 тис. руб. із коштів Головного управління землевпорядкування та землеробства. Вона мала цільове призначення: на облаштування “показових будівель” (чиновники не намагались навіть приховувати цього факту) у місцевостях, які постраждали від воєнних дій. Термін повернення позики відтерміновувався на 15 років. Спостереження та контроль покладались на Особливу нараду при Волинській губернській землевпорядній комісії (ДАЖО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 539: 52).

Від початку війни кардинально змінюється ситуація із продовольством, що було традиційним наслідком перерозподілу продовольчих ресурсів для потреб армії, спекулятивних дій, та звісно (куди ж без неї?), корупції. Ефект від названих явищ традиційно посилювався поширенням панічних настроїв серед населення, що в комплексі призводило до швидкого та значного зростання цін на товари та речі першої необхідності. У наказі командувача Київського військового округу генерала-ад’ютанта М. Іванова йшлося і про заборону штучного й недобросовісного підняття цін на всі предмети споживання. Всім, хто порушував наказ, загрожувало позбавлення волі до трьох місяців або ж штраф до 3 тис. руб. Відповідальність за виконання наказу була покладена на губернатора. Зі створенням 1 серпня 1914 р. російського південно-західного фронту, його керівництво тісно співпрацювало в цьому сенсі із комітетами Земського союзу. В процесі війни встановлювались норми споживання, одноденних пайків для населення. На початок 1918 р. останній складався із: 1/4 фунта крупи, 1/2 фунта риби, 1/10 фунта олії, 6 золотників (1 золотник – приблизно 4,2 гр.) цукру, 3/4 фунта борошна, 1 лота (12,7 гр.) солі, 1/8 фунта сала, 1 фунта хліба, чай – 2 лота на місяць, риба та олія видавалась у разі відсутності сала (Бюллетень, 1917: 2).

Війна вимагала уваги до таких стратегічних об’єктів, як залізниці. У Житомирі лише у рік початку війни вузьку колію залізниці було замінено на широку, й у 1915 р. збудовано приміщення нового, кам’яного вокзалу. На його території в роки війни було відкрито так званий “чайно-харчовий” пункт.

В умовах погіршення матеріального становища людей зросла потреба в економічній самоорганізації населення, зокрема в формі громадських об’єднань (кооперативів, професійних спілок). Однак, з перших днів війни тиск органів влади на них посилювався. Вже в перший тиждень серпня начальник штабу Верховного Головнокомандувача повідомляв Головнокомандувачу арміями Південно-Західного фронту та начальника поліції, про те, що, з огляду на планування страйків, зокрема соціал-демократичними партіями, необхідно здійснювати безжальну боротьбу зі страйковим рухом, запобігати навіть одиничним виступам. Наголошувалось, що дестабілізація в тилу може негативно позначитися на успіхах воєнних операцій (ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 347: 82-82 зв.).

Від початку війни було посилено нагляд за діячами профспілкового руху. Так, було висунуто звинувачення членам, профспілки шевських і кравецьких майстерень м. Бердичева (ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3325: 4), здійснювалася перевірка щодо політичної благонадійності активістів м. Рівного (ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1713: 454).

Внаслідок боротьби з робітничим рухом було репресовано багатьох профспілкових діячів. Крім того, військова мобілізація відірвала від спілок багатьох активних працівників. Таким чином значна кількість об'єднань розпалась (Айнзафт, 1928: 281), як сталося, наприклад, із профспілкою столярних підмайстрів м. Житомира. Вона була створена взимку 1913 р. нелегально (оскільки влада ставилася до профспілок вкрай недовірливо, зареєструвати офіційно таку організацію було практично неможливо). За спільною згодою було створено касу, до якої при вступі члени спілки вносили по 1 руб., і потім щоп'ятниці по 1% від тижневого заробітку. Кошти планувалося використовувати для надання допомоги членам спілки, зокрема, під час страйків. На чолі спілки стояв комітет у складі найактивніших учасників. За короткий період організація настільки зміцніла, що почала диктувати умови власникам майстерень. У червні-липні 1914 р. спілка провела тритижневий страйк із вимогами підвищення заробітної плати і скорочення робочого часу. Він охопив усі майстерні міста. Активісти профспілки були заарештовані й, відповідно до постанови від 25 серпня 1914 р., їх було вислано в Тобольську губернію на весь період воєнного стану. З огляду на неможливість продовжувати роботу, організація остаточно розпалась (ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1638: 50; ЦДІАК України. Ф. 1599. Оп. 1. Спр. 120: 4; ЦДІАК України. Ф. 1599. Оп. 1. Спр. 1768: 8; ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 243: 178; Айнзафт, 1928: 283).

Варто відзначити, що війна суттєво вдарила по деревообробній промисловості. На відміну від ряду інших галузей (металургійна, гірничодобувна), вона майже не отримувала воєнних замовлень і була зосереджена на виробництві предметів побуту, а житлове будівництво, як і попит населення на меблі, в роки війни значно знизилась (Айнзафт, 1928: 273). Це призвело до падіння виробництва, зниження заробітної плати на фоні зростання цін на продукти й товари широкого вжитку. Мобілізація значної кількості кваліфікованих і напівкваліфікованих робітників, погіршення матеріального становища населення посилювало притік жіночої й дитячої праці в різні галузі, зокрема й деревообробну. Оскільки умови праці в ній були традиційно важкими навіть для чоловіків, жінок тут працювало не багато, однак приріст у роки війни був доволі значним: якщо в довоєнні роки кількість жінок у вказаній галузі становив 10%, то в 1915 р. було вже 14% (Айнзафт, 1928: 275).

Воєнні обставини спонукали владу ширше залучати жінок до трудової діяльності. Наприклад, 9 жовтня 1916 р. міністр шляхів сполучення видав наказ допускати їх на посади дорожніх робітників, двірників, посильних, лампівників та сигнальників (Вільшанська, 2004: 59).

“Жіночі” аспекти війни. Тема безпосередньої участі жінок у Першій світовій війні (переважно як сестер милосердя) вивчена фрагментарно. Це пов'язується як із браком джерел, так і з перебуванням цієї теми на маргінесі досліджень. Винятком є дисертація М. Байдак (Байдак, 2017), яка присвячена жіночому повсякденню в умовах війни підавстрійської Галичини. Наша ж стаття зосереджена на проблемах міст та жінок на українських підросійських теренах.

Відмінності у рівні свобод, тривалості формування культури участі у двох імперіях відобразились і на особливостях залученості жінок до військової служби. На відміну від галичанок, які хоча й не масово, але були представлені у лавах австрійської армії, українки, що мали російське підданство, приміряли на себе лише ролі сестер-жалібниць. Завдяки

існуванню незначної кількості его-джерел, авторами яких є жінки (Суровцова, 1996), маємо унікальну нагоду довідатись та дослідити ті аспекти, які не потрапляли на сторінки офіційних видань, не відображались в архівних документах. Надія Суровцова, пояснюючи власні мотиви долучення до лав сестер-жалібниць, наголошувала, що її рішення не пов'язувалось із проявами "квасного патріотизму", адже "від самого початку вона була послідовно проти війни". Її рішення пов'язувалось із потребою заглушити особистий біль, спровокований розставанням із коханою людиною, та "безмежною шкодою людей" (Суровцова, 1996: 48).

У контексті нашої статті інститут медсестринства/сестер-жалібниць викликає зацікавлення і як явище, з яким в умовах Першої світової пов'язувалось певне «стирання» межі між представницями вищого соціального прошарку та вихідцями із робітничо-селянського середовища. Це стосується як певних моделей поведінки сестер-жалібниць, так і формування культури взаємостосунків на рівні хворий (пацієнт) – лікар, медичний персонал. Селяни та робітники до моменту поранення чи набуття захворювань на війні, переважно не мали досвіду відвідування лікарів, проходження будь-яких медичних процедур. Новим досвідом, або новою практикою, яку здобували учасники війни, стало і двостороннє подолання сорому, пов'язане із належністю не лише до різних соціальних станів, а перш за все, до різних статей, що часто посилювалось різницею у віці. Справа у тому, що більшість мобілізованих до російської армії представляли середню вікову групу, про що знаходимо інформацію у доступних спогадах та публікаціях періодичних видань, а медичні сестри були юними дівчатами. Водночас можемо говорити й про вплив нових/тимчасових професійних ролей солдата/медика на моделі поведінки в умовах війни як для більшості чоловіків, так і жінок (останні добровільно та часто на безоплатній основі ставали медсестрами).

У своїх спогадах Надія Суровцова так описувала ситуацію: "Солдати дуже стидалися нас, молодих дівчат. І було дуже важко вмовити їх що ми сестри, а не дівчата. То і самим нам спочатку було дуже ніяково. Але сила роботи та людське страждання дуже швидко привчили нас не звертати ні на що уваги" (Суровцова, 1996: 47).

Про психічні розлади в умовах Першої світової війни, як і про загальний психологічний стан юних солдат, чи не вперше публічно заговорив, вже за декілька років після її завершення, Еріх Марія Ремарк у своєму, на сьогодні хрестоматійному, творі "На західному фронті без змін". Більшість спогадів, які використовувались у нашому дослідженні, також вийшли за декілька років, навіть десятиліть, після її завершення. Н. Суровцова, згадуючи свої чергування у відділенні для воїнів із психічними відхиленнями та їх вплив на неї, наголошувала, що під кінець чергування вже складно було визначити, хто саме: вона, чи солдати були божевільними (Суровцова, 1996: 48).

Переважна більшість волонтерських рухів, громадських організацій, члени яких в умовах війни долучались до надання допомоги всім категоріям постраждалих, пов'язувалась із діяльністю представників дворянського стану, частково – інтелігенції. Як правило, серед активних учасниць таких організацій були жінки, доньки/дружини губернських чиновників, генералів. Більшість подібних організацій від початку війни перебували під патронатом представників царської родини, відомих сановників, що мало служити відображенням їх "включеності" до розв'язання воєнних проблем.

Доволі часто така активність ставала даниною тогочасної салонної моди, яка, до того ж, дозволяла уникнути мобілізації представникам "золотої молоді". Особливо на початковому етапі війни, який характеризувався максимальним патріотичним піднесенням та прагненням "служити отечеству". Зокрема, Надія Суровцова у своїх спогадах зазначала, що від початку війни прокотилась хвиля відкриття приватних лазаретів для поранених (Суровцова, 1996: 48). Згадувала вона й про факт демонстрації

імперської лояльності українською петербурзькою громадськістю (пов'язаною з діяльністю Старої громади), в особі “дам-патронес”, які і стали засновницями українського лазарету. Серед імен зазначені прізвища дружин професорів, які викладали у Петербурзі: Туган-Барановського, Вовка, Забіли, Ющенко-Караскевича.

У Житомирі свою патріотичну позицію також демонстрували представниці вищих соціальних прошарків, найвпливовіших імперських родин. Так, Наталія Оржевська, одна із засновниць та активних учасниць численних організацій, які виникли на початку війни в Житомирі, або ж активізували свою діяльність, була онукою одного із декабристів Ф. Шаховського та донькою Д. Шаховського, командира 11 армійського корпусу, штаб якого від 1892 р. розміщувався у Житомирі. Її чоловіком був товариш міністра внутрішніх справ, керівник жандармського корпусу імперії, генерал-лейтенанта, пізніше сенатор, П.В.Оржевський. У місті функціонували: місцевий комітет Червоного Хреста, яке від 1911 р. очолювала Н. Оржевська, опікунська рада Житомирської Маріїнської громади сестер милосердя (підпорядкований комітету Червоного Хреста), Волинське відділення товариства загальної допомоги постраждалим на війні солдатам та їхнім родинам (під патронатом імператора), Бюро з пошуку місць та Комітет зі збору пожертвувань та посиленню засобів для біженців, Волинське відділення особливої комісії комітету допомоги російським військовополоненим, які перебувають у ворожих країнах (під патронатом імператриці Олександри Федорівни), Волинське відділення комітету великої княгині Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнного лихоліття, Патронат імені генерал-ад'ютанта Іванова, заснований на кошти дійсного статського радника Харі для поранених (скалічених) воїнів, відділення Волинського Товариства боротьби із дитячою смертністю (Памятная книжка, 1915). На жаль, перелік організацій, без додаткової інформації, не дозволяє скласти повне уявлення як про зміст, так і ефективність і дієвість всіх згаданих структур. Відсутність архівних джерел, присвячених діяльності більшості із названих організацій (у державному архіві Житомирської області зберігаються лише документи регіонального відділення Червоного Хреста), може свідчити і про відсутність їх реальної діяльності, окрім як фіксації на папері.

Хвороби, епідемії та боротьба з ними. Війна розпочалась влітку. Ця пора року несла із собою традиційні небезпеки, пов'язані із різноманітними епідеміями, які в екстремальних умовах мали «звичку» поширюватись. Значну загрозу для армії та населення складала холера. Не випадковим стало розміщення на одній, до того ж, центральній шпальті газети, поруч із суто ідеологічно-шпигуноманськими розпорядженнями, обов'язкової санітарної постанови Волинської губернської санітарно-виконавчої комісії про вжиття заходів щодо призупинення холери. Під категоричну заборону потрапляли: торгівля вживаним одягом, влаштування поминок за тими, хто помер від холери чи схожими на неї хворобами; спуск до річок та ставків будь-яких нечистот, відпрацьованих вод фабрик, заводів; прання білизни поблизу колодязів. У цьому ж переліку – заборона торгівлі кавунами та динями у розрізаному вигляді.

Особливо ретельно опікувались станом води у річці Тетерів, яка забезпечувала місто водою. Заборонялось купання коней та будь-яких тварин, прання білизни вище сосуна Житомирського міського водопроводу до греблі біля млина. Остання в наказі заборона об'єднує частину “публіки” і XX й XXI ст. – йшлося про неприпустимість плювання на підлогу вагонів місцевого трамваю (Волынские губернские ведомости, 1914с: 1).

Житомир поступово наповнювався біженцями, вигнанцями, пораненими солдатами, які розміщувались у місцевих шпиталях. Житомирським осередком Союзу міст здійснювався процес облаштування хірургічного лазарету на 200 ліжок, у ході якого зіткнулися з рядом проблем. Однією з них була нестача коштів: отримали тільки 15 тис. руб. замість запланованих 24 тис. Закупівля обладнання, медикаментів, переносного

рентгенівського апарату справді вимагала значних сум. На утримання одного пацієнта потрібно було виділяти не менше 40 руб. на місяць. Для забезпечення 200 пацієнтів, а також медичного персоналу треба було закупити продукти (враховуючи проблеми з продовольством) і заготувати паливо на 3-4 місяці заздалегідь (ДАЖО. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 14: 54).

Проблемним також було питання щодо місця розташування лазарету. Необхідно було розмістити 200 ліжок, і єдиним придатним для такої кількості поранених та хворих було приміщення ремісничої школи, оскільки, вона ще й розташовувалась на трамвайній лінії, і це полегшувало транспортування поранених із вокзалу до шпиталю. Спочатку пропонувалося виділити для цього лише другий поверх навчального закладу, проте згодом ідею довелося відкинути: по-перше, шум від занять на нижньому поверсі міг заважати пацієнтам, а по-друге, площі одного поверху було не достатньо. Тому необхідно було передати лазарету все приміщення школи та, щоб не припиняти навчальний процес, орендувати для неї інше (ДАЖО. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 14: 53).

Недоїдання, перенаселеність та відсутність гігієнічних умов стали ідеальним підґрунтям для поширення висипного тифу. Як зазначають дослідники хвороб, у листопаді 1914 р. висипний тиф уперше з'явився серед біженців і полонених, а потім швидко поширився серед військових. Ця хвороба в латентному вигляді була поширена у росії до початку Першої світової війни. Під час війни смертність від тифу зросла від 0,13 на 1000 осіб у мирний час до 2,33 на 1000 у 1915 р. (Drali et al, 2014).

Підтвердженням складності ситуації із поширенням інфекційних хвороб вже у перші місяці війни був лист до житомирського міського голови від уповноваженого з евакуації поранених. У зв'язку з тим, що Союз міст опікувався організацією бараків для інфекційних хворих, у листі висловлювалося прохання поінформувати про середню кількість поранених, які проїжджали на потягах упродовж доби через місто, та наскільки швидко місто спроможне розгорнути й обладнати такі бараки (за рахунок Союзу міст) (ДАЖО. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 1: 50).

Житомирська міська управа долучалась до виготовлення та відправки на фронт обладнання для боротьби із вошами, як і були розповсюджувачами тифу та інших інфекцій. Йшлося про так звані похідні парові дезінфекційні камери. У документах Житомирської міської управи знаходимо комерційні пропозиції від місцевих виробників таких пристроїв. Вартість виготовлення камери на колісному ходу становила 500 руб. (оцинкована всередині була на 50 руб. дорожча). За добу пристрій міг продезінфікувати верхнього одягу та нижньої білизни з 250 осіб. Окрім свого прямого призначення, за твердження виробника, він легко міг перетворитися на ванну "для панів офіцерів" (ДАЖО. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 14: 14).

Не меншу загрозу в умовах війни становили венеричні хвороби. Про рівень небезпеки цього характеру свідчить статистика, яку використовували навіть на військових плакатах, зокрема французьких (World War I Posters). Хоча серед захворювань, які мали найбільше поширення під час війни, першість зберігав туберкульоз, друге місце посідав сифіліс. Поширення венеричних хвороб є невід'ємним супутником більшості воєн. Це зумовлюється як поведінкою завойовників, так і так званим "історичним правом" на "трофеї" сексуального характеру, а також поширенням відповідних послуг на окупованих територіях. Інший момент, який традиційно менше розглядається дослідниками, оскільки фактично не має достатньої кількості джерел для вивчення – поширення гомосексуальних стосунків в більшості армій.

Нові елементи міської політичної культури та національні громади. Перша світова, як війна модерного часу, стала й першим світовим протистоянням із активним використанням пропаганди та агітації. Розвиток і збільшення тиражів друкованих засобів

масової інформації, використання нових прийомів впливу та переконання вивели пропаганду під час війни на новий, небачений до цього часу рівень. Від самого її початку політики та військові усвідомлювали можливості й загрози, які несла із собою ця зброя нової епохи. Свідченням чого стали перші розпорядження-заборони командувача військами Київського військового округу. Вони стосувались брехливих та перебільшених повідомлень і чуток, пов'язаних із тогочасним політичним та військовим становищем; оприлюднення або публічного розповсюдження будь-яких статей чи повідомлень, які могли підбурювати вороже ставлення до уряду чи армії; оприлюднення або публічне розповсюдження брехливих свідчень про діяльність урядових установ, посадових осіб чи війська; поширення заборонених друкованих творів. За порушення вказаних заборон передбачалось "ув'язнення терміном до трьох місяців, або ж штраф до 3 тис. руб." (Волынские губернские ведомости, 1914a: 1).

Близькість фронту змушувала російського імператора відвідувати Волинь та "надихати" війська на "війну до переможного кінця". Житомирські видання не могли обійти увагою подібні візити. Микола II перебував у Житомирі, Рівному (місто в той час входило до складу Волинської губернії), декілька раз протягом війни: у вересні та жовтні 1914 р., у січні та жовтні 1915 р. (Волынские губернские ведомости, 1914b: 1). Імператор відвідував і Бердичів, у якому розміщувався штаб Південно-Західного фронту. Новим словом тогочасної військової техніки стали аероплани, пілоти яких супроводжували та охороняли перебування царя в безпосередній близькості від фронту: "Наші аероплани весь час літали над нами" (Російський імператор).

До цілком нових практик міського життя в умовах війни належали й лекції політиків та істориків. Ще одна ознака часу й життя міст (столичних, губернських, та особливо, прифронтових) – зародження феномену "публічного історика", які віднині перебирали на себе функцію провідника "вчительки життя" ("magistra vitae"). Так, на неділю 8 лютого 1915 р. в Житомирі анонсувалась лекція колишнього депутата Першої державної думи від Харкова, члена кадетської партії, професора І. А. Гредескула "Насилля над світом. Світова війна. Роль у ній Росії" (Наша Волинь, 1915b: 1). Починались такі заходи доволі пізно, о 20.30, що відображало ще довоєнну звичку освіченої та заможної публіки до пізніх виїздів "у світ" у вихідні дні. За тиждень, в неділю, 15 лютого 1915 р., планувалась лекція історика, приват-доцента П.С. Когана на тему "Війна народів" (матеріальна та моральна основа світової війни)". Білети коштували від 40 коп. до 1 руб. 75 коп. та продавались в аптечному складі "Старовина та розкіш" (вул. Бердичівська, 3).

Українська компонента, перш за все, культурна, все більше заявляла про себе, й війна не стала цьому на заваді. Ще на початку 1914 р., після заборони П. Столипіним діяльності української "Просвіти", українська громада Житомира нагадала про себе напередодні річниці народження та смерті Тараса Шевченка. Міська управа так і не надала офіційного дозволу на проведення урочистостей. Однак, завдяки візитам української театральної трупи із легендарними М. Заньковецькою та П. Саксаганським, місто не втрачало українського звучання. Так, 12 лютого 1915 р. на сцені міського театру актори української трупи Ф.М. Светлова виступали з комедією М. Старицького "Крути та не перекручуй". У цій виставі П. Саксаганський грав Печерицю. У п'ятницю, 13 лютого, на цій самій сцені трупа презентувала драму І. Карпенка-Карого "Наймичка". М. Заньковецька грала Харитину, П. Саксаганський – Цокуля. В оголошенні повідомлялось що білети можна придбати у касі театру, ціни "звичайні, драматичні" (Наша Волинь, 1915c: 1).

Найбільшою за чисельністю міською громадою лишалася єврейська (42, 2%), що було характерною ознакою міст межі осілості та відображало загальні риси часу й посилення модернізаційних процесів. По-перше, міста потребували все більшої кількості

освічених фахівців у всіх галузях, а євреї традиційно мали вищий рівень освіти. По-друге, історична відірваність євреїв від землі, та відповідно й від села, перетворювала їх на міських мешканців. Серед євреїв був високий відсоток ремісників, які з появою та розвитком нових промислових підприємств перекваліфіковувалися на промислових робітників. Серед фахівців з інженерною освітою також спостерігався вищий відсоток євреїв. На місцевих промислових підприємствах, які, звісно ж, не могли зрівнятися із гігантами промисловості південно-східного регіону, й серед інженерних працівників, як і серед робітників, переважали євреї. Євреї були і власниками частини місцевих підприємств. Так, на житомирських чавуноливарному заводі Ш. Вайнштейна та котельно-механічному братів Лінників працівниками всіх ланок в переважній більшості були євреї (Костриця, Кондратюк, 2007: 209-210). Ці підприємства активно долучались до розробки та виготовлення різноманітних приладів та обладнання, які використовувались для потреб армії та госпіталів у тилі міст, про що вже згадували раніше.

В умовах війни активізувалась антисемітська риторика представників правомонархічних організацій. Звичні для радянського антивоєнного антисемітизму звинувачення євреїв у тому, що вони не брали безпосередньої участі у війні, а відсиджувались у тилі, беруть свій початок у часи Першої світової війни. На сторінках однієї з місцевих газет було опубліковано есе “Виразка”, присвячене проявам антисемітизму в періодичних виданнях. Про його специфіку свідчив промовистий епіграф житомирської знаменитості, Саші Чорного: “Так, це прищ на сидінні російської громадськості, напевно кораловий прищ”. “Борзописці анти-суспільних газет є тією виразкою, злоякісною пухлиною, яка продовжує отруювати організм здорової громадськості. Потрібно викрити цю виразку. Тоді повітря стане чистішим й буде вільно дихатись”, – продовжував він (Наша Волянь, 1915а: 2).

Єврейська громада міста в умовах війни підтримувала губернську казну. Так, равин 2-ї ділянки Житомира І.М. Болухер передав міському голові колективне рішення членів духовних правлінь про асигнування у розпорядження Волинської губернії 3 тис. руб. із залишків коробочної суми попередніх років (Наша Волянь, 1915а: 3).

Попри війну культурне життя в Житомирі тривало. Функціонували навчальні заклади, театри, кінотеатри, кав’ярні та ресторани. Оголошення, розміщені в місцевих газетах, відображали всі аспекти тогочасного життя міста. Наприклад, у залі Товариства взаємного кредиту під час війни проводились різноманітні заходи. Продовжувала функціонувати народна бібліотека, яка розташовувалась на вулиці М. Вільській; користування її фондами для читачів було безкоштовним. Як повідомляв кореспондент місцевої газети, з настанням зимового періоду справи бібліотеки пожвавились. Її відвідували в середньому 22 читача щоденно, загалом до 500 осіб на місяць. “Збільшувалась кількість передплатників під заставу. Найбільше читають щоденні газети, в переважній більшості, київські та одеські. Не вистачає петербурзьких газет. Додому беруть белетристику”, – йшлося у виданні (Наша Волянь, 1915b: 4).

Життя прифронтового Житомира практично не відрізнялось від сучасного міста, яке в умовах російсько-української війни має статус “тилового”. Окрім театрів, в умовах Першої світової, тут функціонували ресторани, в яких виступали музичні колективи. В одному з оголошень читаємо: “В ресторані Міселля з 24 лютого буде грати щоденно під час обіду та вечері Угорський салонний концертний квартет під керівництвом відомого скрипаля, соліста, улюбленця київської публіки Жоржа Адамовича” (Волянское слово, 1914: 3). В умовах війни не припинялись новорічні бали, які організовувались для учнів гімназій, училищ та інститутів міста. В такий спосіб влада міста намагалась підтримувати нормальний психологічний стан підлітків та молоді.

Висновки. Війни традиційно призводять до суттєвих зсувів не лише на макрорівні, – кардинально змінюється й життя пересічних громадян: короткотривале патріотичне піднесення її початкового етапу швидко змінюється розчаруванням, страхом та втомою, які спричиняються масовою мобілізацією, катастрофічним зростанням цін, погіршенням матеріального становища, й як наслідок – поширенням інфекційних захворювань, а також невдоволенням владою. В умовах воєнного стану здійснювалося посилення поліцейського режиму, боротьба з об'єднаннями громадян, зокрема економічними та професійними, за допомогою яких люди намагалися покращити свій добробут на умови праці. Новим явищем в умовах Першої світової війни стала певна зміна становища у суспільстві жінок, зокрема, ширше залучення їх до праці та благодійної діяльності, до служби у війську (хоча тільки в ролі медиків). Це посилювало суспільний вплив жіноцтва, закріплювало за жінками роль активних громадян.

У статті ми спробували поєднати елементи міської історії з окремими сюжетами жіночої історії на тлі війни. Остання внесла свої корективи як в особливості функціонування міст, так і побут їх мешканців. Цілком нові явища або витісняли довоєнні елементи життя, або ж наповнювали їх новими сенсами. Не менший вплив вона мала і на жінок, частина з яких змушена була “примірювати” на себе нові ролі, здобувати новий досвід та засвоювати нові практики.

Традиційні небезпеки, пов'язані з розповсюдженням інфекційних та інших захворювань, посилились у воєнних умовах. Поширення тифу, холери, венеричних хвороб, примушувало владу вдаватися до заходів, спрямованих на запобігання захворюваності. Додатковим завданням стало облаштування у тилу лазаретів для лікування поранених. Новими елементами громадсько-політичного життя стали активне використання засобів масової інформації з метою поширення пропаганди, що поєднувалося з розповсюдженням чуток та шпигуноманією, поява “публічних істориків”, лекції яких користувалися популярністю серед городян. Попри всі хвилюючі події, містяни намагалися жити звичним життям: відвідувати бібліотеки й концерти, організовувати святкові заходи для дітей.

Звісно, що запропонований матеріал не може вмістити всіх аспектів, які характеризували життя будь-якого прифронтового міста, охопити всі нюанси жіночої емансипації в умовах війни, діяльності громадських об'єднань, функціонування національних громад тощо. Дослідник міста та життя його мешканців в окреслений період, як і фахівець із історії жіноцтва в умовах війни, стикається з рядом проблем, зокрема, з недостатньою кількістю его-документів “низинного” рівня, відсутністю достатньої кількості архівних документів періоду Першої світової війни в цілому, та зокрема, в українських архівах. Проблематика міста, міська історія в умовах війни, є, безумовно, перспективним напрямком досліджень, а сучасні війна для історика є додатковим спонукальним моментом для проведення порівняльних досліджень, а також нового прочитання окремих сюжетів історії повсякдення, громадських рухів та жіночої історії.

Література:

Айнзафт, 1928. – *Айнзафт С.* История рабочего и профессионального движения деревообделочников до революции 1917 года. [Под ред. Ю. Милонова]. Москва: Издание ЦК деревообделочников СССР, 1928. 320 с.

Байдак, 2017 – *Байдак М.С.* Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914-1921 рр): дис. ... канд. істор. наук. Львівський національний університет ім. І. Франка, Львів, 2017. URL: https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/aref_baidak.pdf

Бетлій, 2016 – *Бетлій О.* Чи можливий міський поворот? Або, Чого нас може навчити західна історіографія Першої світової війни та місто Київ, 2016. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/beab1751-62f0-4a6f-a8a3-6e53041c5ece>

- Бюллетень, 1917 – Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. 1917. № 60.
- Вільшанська, 2004 – *Вільшанська О.Л.* Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 56-70.
- Волынские губернские ведомости, 1914a – Волынские губернские ведомости. 1914. № 75. 20 июля.
- Волынские губернские ведомости, 1914b – Волынские губернские ведомости. 1914. № 77. 21 июля.
- Волынские губернские ведомости, 1914c – Волынские губернские ведомости. 1914. № 79. 26 июля.
- Волынские губернские ведомости, 1914d – Волынские губернские ведомости. 1914. № 80. 23 июля.
- Волынское слово, 1914 – Волынское слово. 1914. № 320. 22 февраля.
- Герасимов, 2018 – *Герасимов Т.* Повсякденне життя міського населення правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 р.): дис. ... докт. істор. наук. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, 2018. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Herasymov_Tymofii/Povsiakdenne_zhyttia_miskoho_naselennia_pravoberezhnoi_Ukrainy_v_roky_Pershoi_svitovoi_viiny_1914-_l/
- ДАЖО – Державний архів Житомирської області.
- Дем'янюк, 2018 – *Дем'янюк О.* Західноволинські повіти на початковому етапі Першої світової війни. *Краєзнавство*. 2018. № 4. С. 25. URL: http://resource.history.org.ua/publ/kraeznavstvo_2018_4_4
- Джумига, 2015 – *Джумига Є.В.* Вплив Першої світової на повсякденне життя мешканців Одеси (1914 – лютий 1917 р.): дис. ... канд. істор. наук. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса, 2015. 243 с.
- Добржанський, 2024 (Ред.) – На перетині епох. Перша світова війна: феноменологія, геополітичні та гуманітарні наслідки, історична пам'ять. Міжнародна наукова конференція, присвячена 110-й річниці початку Великої війни 1914-1918 рр., Чернівці, 27-28 вересня 2024 р. Матеріали і тези доповідей [Наук. ред. О. В. Добржанський]. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2024. 160 с.
- Добржанський, Христан, 2025 – *Добржанський О., Христан Н.* Міжнародна наукова конференція “На перетині епох. Перша світова війна: феноменологія, геополітичні та гуманітарні наслідки, історична пам'ять”. *Український історичний журнал*. 2025. № 1. С. 270. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2025_1_19
- Костриця, Кондратюк, 2007 – *Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю.* Житомир: підручна книга з краєзнавства. Житомир: Косенко, 2007. 464 с.
- Кривошея, Якименко, 2014 – *Кривошея І.І., Якименко Л.Н.* Гендерний аспект мілітарного дискурсу в еґодокументах: компаративний аналіз мемуарів “Уманського періоду” Надії Суровцової та Петра Курінного (1914-1917). *Гілея. Збірник наукових праць*. Київ. 2014. Вип. 90 (11).
- Кудряченко та ін., 2015 (Ред.) – Перша світова війна: історичні долі держав і народів (до 100-річчя від початку Першої світової війни): збірник наукових праць. [Ред. кол.: Кудряченко А.І. (заг. ред.), Солошенко В.В. (відп. ред., упорядн.), Врадій О.С. (ред.), Ілюк Т.В. (ред.)]. Київ: ДУ “Інститут всесвітньої історії НАН України”, 2015. 352 с.
- Наша Волянь, 1915a – Наша Волянь. 1915. № 31. 1 февраля.
- Наша Волянь, 1915b – Наша Волянь. 1915. № 35. 5 февраля.
- Наша Волянь, 1915c – Наша Волянь. 1915. № 42. 12 февраля.
- Памятная книжка, 1915 – *Памятная книжка Волынской губернии 1914 г.* Житомир, 1915.
- Рент, 2015 (Упор.) – Перша світова війна 1914 1918 рр. і Україна. Українські землі у центрі цивілізаційної кризи. К.: ТОВ “Видавництво “Кліо”, 2015. 64 с.
- Російський імператор – Російський імператор Микола II у Рівному. URL: <https://rivnehistoricalwalk.rv.ua/>
- Смолій та ін., 2015 (Ред.) – Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, Київ–Черкаси, 25–26 вересня 2014 р. [Ред.: В.А. Смолій, (відп. ред.), О.П. Рент (заст. відп. ред.), О.В. Черевко, О.М. Филь, О.О. Драч, Л.І. Синявська (відп. секр.), В. В. Шевченко]. НАН України. Інститут історії України. 2014. 151 с.
- Суровцова, 1996 – *Суровцова Н.* Спогади. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 432 с.
- Торгало, Гарбузова, 2013 (Ред.) – Умань і уманчани очима П.Ф. Курінного (з особистих щоденників за 1918–1929 рр.). [За ред. Ю.В. Торґала, Л.Д. Гарбузової]. Умань: ВПЦ “Візаві”, 2013. 344 с.
- ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- Clark, 2012 – *Clark Ch.* The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914. London, 2012.
- Drali et al, 2014 – *Drali Rezak, Brouqui Philippe & Raoult Didier* (2014). Typhus in World War I. *Microbiology Today*. May 2014. № 41. URL: <https://microbiologysociety.org/publication/past-issues/world-war-i/article/typhus-in-world-war-i.html>
- Keiger, 2013 – *Keiger J.F.V.* The Fischer Controversy, the War Origins Debate and France: a Non-History. *Journal of Contemporary History*. 2013. Vol. 48, № 2. Pp. 363-375.
- World War I Posters – World War I Posters (SC23360) – France. URL: <https://www.nysl.nysed.gov/msscfa/sc23360-france>

References:

- Ainzaft, 1928. – *Ainzaft, S.* (1928). Istoriya rabochego i professionalnogo dvizheniya derevoobdelochnikov do revolyutsii 1917 goda. [The history of the workers' and professional movement of woodworkers up to the 1917 revolution] Moskva: Izdanie TsK derevoobdelochnikov SSSR. 320 s. [in Russian]

- Baidak, 2017 – *Baidak, M.S.* (2017). Zhinka v umovakh viiny u svitli povsiakdennykh praktyk (na materialakh Halychyny 1914-1921 rr). [A woman of war in the light of everyday practices (based on materials of Galicia, 1914–1921 years)]. Dys. ... kand. istor. nauk. Lvivskiy natsionalnyi universytet im. I. Franka, Lviv, 2017. URL: https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/aref_baidak.pdf [in Ukrainian]
- Betlii, 2016 – *Betlii, O.* (2016). Chy mozhylyvnyi miskiy povorot? Abo, Choho nas mozhe navchyty zakhidna istoriografiia Pershoi svitovoi viiny ta misto Kyiv. [The Possibility for an ‘Urban Turn’ in Ukrainian Historiography, or What Can We Learn from the Western Historiography of World War I and the History of Kyiv]. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/beab1751-62f0-4a6f-a8a3-6e53041c5ece> [in Ukrainian]
- Byulleten, 1917 – Byulleten Komiteta Yugo-Zapadnogo fronta. 1917. № 60. . [Bulletin of the Committee of the South-Western Front]. [in Russian]
- Vilshanska, 2004 – *Vilshanska, O.L.* (2004) Povsiakdenne zhyttia naseleennia Ukrainy pid chas Pershoi svitovoi viiny. [Everyday Life of the Population of Ukraine during the First World War]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4. S. 56-70. [in Ukrainian]
- Volinskie gubernskie vedomosti, 1914a – Volinskie gubernskie vedomosti. 1914. № 75. 20 iyulya. [Volyn Provincial News]. [in Russian]
- Volinskie gubernskie vedomosti, 1914b – Volinskie gubernskie vedomosti. 1914. № 77. 21 iyulya. [Volyn Provincial News]. [in Russian]
- Volinskie gubernskie vedomosti, 1914c – Volinskie gubernskie vedomosti. 1914. № 79. 26 iyulya. [Volyn Provincial News]. [in Russian]
- Volinskie gubernskie vedomosti, 1914d – Volinskie gubernskie vedomosti. 1914. № 80. 23 iyulya. [Volyn Provincial News]. [in Russian]
- Volinskie slovo, 1914 – Volinskie slovo. 1914. № 320. 22 fevralya. [Volyn Word]. [in Russian]
- Herasymov, 2018 – *Herasymov, T.* (2018). Povsiakdenne zhyttia miskoho naseleennia pravoberezhnoi Ukrainy v roky Pershoi svitovoi viiny (1914 – liutyi 1917 r.). [Everyday life of the urban residents of Right-bank Ukraine during the First World War (1914 – February 1917)]. Dys. ... dokt. istor. nauk. Vinnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Mykhaila Kotsiubynskoho, Vinnytsia. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Herasymov_Tymofii/Povsiakdenne_zhyttia_miskoho_naseleennia_pravoberezhnoi_Ukrainy_v_roky_Pershoi_svitovoi_viiny_1914-_1/ [in Ukrainian]
- DAZhO – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti. [State Archives of Zhytomyr Oblast].
- Demianiuk, 2018 – *Demianiuk, O.* (2018). Zakhidnovolynski povity na pochatkovomu etapi Pershoi svitovoi viiny. [Western Volyn Counties at the Initial Stage of the First World War]. *Kraieznavstvo*. № 4. S. 25. URL: http://resource.history.org.ua/publ/kraieznavstvo_2018_4_4 [in Ukrainian]
- Dzhumyha, 2015 – *Dzhumyha, Ye.V.* (2015). Vplyv Pershoi svitovoi na povsiakdenne zhyttia meshkantsiv Odesy (1914 – liutyi 1917 r.). [The Impact of the First World War on the Everyday Life of Odesa Residents (1914 – February 1917)]. Dys. ... kand. istor. nauk. Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I. Mechnykova, Odesa. 243 s. [in Ukrainian]
- Dobrzhanskyi, 2024 (Red.) – Na peretyni epokh. Persha svitova viina: fenomenolohiia, heopolitychni ta humanitarni naslidky, istorychna pamiat. [At the Crossroads of Eras. The First World War: Phenomenology, Geopolitical and Humanitarian Consequences, Historical Memory]. *Mizhnarodna naukova konferentsiia, prysviachena 110-y richnytsi pochatku Velykoi viiny 1914-1918 rr.*, Chernivtsi, 27-28 veresnia 2024 r. Materialy i tezy dopovidei [Nauk. red. O.V. Dobrzhanskyi]. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t, 2024. 160 s. [in Ukrainian]
- Dobrzhanskyi, Khrystan, 2025 – *Dobrzhanskyi, O., Khrystan, N.* (2025). Mizhnarodna naukova konferentsiia “Na peretyni epokh. Persha svitova viina: fenomenolohiia, heopolitychni ta humanitarni naslidky, istorychna pamiat”. [International Scientific Conference “At the Crossroads of Eras. The First World War: Phenomenology, Geopolitical and Humanitarian Consequences, Historical Memory”]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 1. S. 270. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UII_2025_1_19 [in Ukrainian]
- Kostrysia, Kondratiuk, 2007 – *Kostrysia, M.Yu., Kondratiuk, R.Yu.* (2007). Zhytomyr: pidruchna knyha z kraieznavstva. [Zhytomyr: A Local History Handbook]. Zhytomyr: Kosenko. 464 s. [in Ukrainian]
- Krivosheia, Yakymenko, 2014 – *Krivosheia, I.I., Yakymenko, L.N.* (2014). Hendernyi aspekt militarneho diskursu v ehodokumentakh: komparatyvnyi analiz memuariv “Umanskoho periodu” Nadii Surovtsovoi ta Petra Kurinnoho (1914-1917). [Gender aspect militaristic discourse egodokumentah: comparative analysis of memoirs “Umanskyi period” Nadiya Surovtseva and Petro Kurinnyi (1914–1917)]. *Gileia. Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv. Vyp. 90 (11). [in Ukrainian]
- Kudriachenko ta in., 2015 (Red.) – Persha svitova viina: istorychni doli derzhav i narodiv (do 100-richchia vid pochatku Pershoi svitovoi viiny) [The First World War: Historical Fates of States and Peoples (To the 100th Anniversary of the Beginning of the First World War)]: zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: DU «Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy», 2015. 352 s. [in Ukrainian]
- Nasha Volin, 1915a – Nasha Volin. 1915. № 31. 1 fevralya. [Our Volyn]. [in Russian]
- Nasha Volin, 1915b – Nasha Volin. 1915. № 35. 5 fevralya. [Our Volyn]. [in Russian]
- Nasha Volin, 1915c – Nasha Volin. 1915. № 42. 12 fevralya. [Our Volyn]. [in Russian]
- Pamyatnaya knizhka, 1915 – Pamyatnaya knizhka Volinskoi gubernii 1914 g. [Memorial Book of Volyn Province 1914]. Zhitomir, 1915. [in Russian]

Reient, 2015 (Upor.) – Persha svitova viina 1914 1918 pp. i Ukraina. Ukrainski zemli u tsentri tsyvilizatsiinoi kryzy. [The First World War 1914–1918 and Ukraine. Ukrainian Lands at the Center of the Civilizational Crisis]. Kyiv: TOV “Vydavnytstvo “Klio”, 2015. 64 s. [in Ukrainian]

Rosiiskyi imperator – Rosiiskyi imperator Mykola II u Rivnomu. [Russian Emperor Nicholas II in Rivne]. URL: <https://rivnehistoricalwalk.rv.ua/> [in Ukrainian]

Smolii ta in., 2015 (Red.) – Persha svitova viina y Ukraina (do 100-richchia pochatku Velykoi viiny): tezy dopovidei Vseukrainskoi naukovoï konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu, Kyiv–Cherkasy, 25–26 veresnia 2014 r. [The First World War and Ukraine (To the 100th Anniversary of the Beginning of the Great War): Abstracts of Reports of the All-Ukrainian Scientific Conference with International Participation, Kyiv–Cherkasy, September 25–26, 2014]. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy, 2014. 151 s. [in Ukrainian]

Surovtsova, 1996 – Surovtsova, N. (1996). Spohady. [Memoirs]. Kyiv: Vydavnytstvo im. Oleny Telihiy. 432 s. [in Ukrainian]

Torhalo, Harbuzova, 2013 (Red.) – Uman i umanchany ochyma P.F. Kurinnoho (z osobystykh shchodennykiv za 1918–1929 rr.). [Uman and Uman Residents Through the Eyes of P.F. Kurinnyi (From Personal Diaries for 1918–1929)]. Uman: VPTs “Vizavi”, 2013. 344 s. [in Ukrainian]

TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. [Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv].

Clark, 2012 – Clark Ch. The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914. London, 2012.

Drali et al, 2014. Drali Rezak, Brouqui Philippe & Raoult Didier (2014). Typhus in World War I. *Microbiology Today*. May 2014. № 41. URL: <https://microbiologysociety.org/publication/past-issues/world-war-i/article/typhus-in-world-war-i.html>

Keiger, 2013 – Keiger J.F.V. (2013). The Fischer Controversy, the War Origins Debate and France: a Non-History. *Journal of Contemporary History*, V. 48, № 2, 363–375.

World War I Posters – *World War I Posters (SC23360) – France*. URL: <https://www.nysl.nysed.gov/msscfa/sc23360-france>

Отримано 06.10.2025

Отримано в доопрацьованому вигляді 12.11.2025

Прийнято до друку 10.12.2025

Submitted 06.10.2025

Received in received form 12.11.2025

Accepted for publication 10.12.2025

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.80

SVIATOSLAV M. NIKOLAIEV

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0043-0122>

VOLODYMYR HORBOVY'S PUBLIC AND POLITICAL ACTIVITIES IN 1939–1941

Abstract. *The article presents the results of a study of Volodymyr Horbovy's public and political activities at the initial stage of World War II (September 1939 – June 1941). The research methodology is based on the principles of scientificity, authorial objectivity, verification, systematicity, biographical and prosopographic approaches, as well as general scientific (analysis, synthesis, classification) and special historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic, criticism of historical sources) methods. The scientific novelty lies in the fact that for the first time in Ukrainian historiography, the activities of V. Horbovy at the initial stage of World War II have been revealed on the basis of archival and narrative sources. As a result of the research, it was found that in October 1939, V. Horbovy left Galicia, occupied by Soviet troops, and moved to the territory controlled by the Germans. He was able to continue his legal practice, working at the Court of Appeal in Krakow, and at the same time remain an active member of the OUN. At the initiative of the nationalist underground, he headed the Krakow Ukrainian Committee for Refugees. V. Horbovy, as the head of the Ukrainian Committee for Assistance to Prisoners and Refugees, managed to establish contacts with the occupying German leadership, which gave him the opportunity to implement the charitable tasks of the organization. At the same time, he tried to convey to representatives of the German authorities the idea of the possibility of political cooperation with Ukrainians. After the formation of the Ukrainian National Association, which was to become a single all-Ukrainian organization, representatives of the authorities who had a decisive voice in such matters, gave preference to V. Kubyovych. Instead, V. Horbovy was actively involved in the work of the OUN leadership during its ideological split. He was a consistent supporter of S. Bandera and was a member of the OUN Revolutionary Wire and an organized commission of lawyers, which was supposed to help neutralize conflicts within the organization. At the same time, representatives of the OUN A. Melnyk tried to undermine his reputation.*

Keywords: *Volodymyr Horbovy, Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Central Committee, World War II.*

Citation. Nikolaiev, S.M. (2025). Volodymyr Horbovy's public and political activities in 1939–1941. *Sumy Historical and Archival Journal*. XLV, 80-89. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.80

© 2025 by the author(s)

This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) license

НІКОЛАЄВ С.М.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (Дрогобич, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0043-0122>**ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ГОРБОВОГО У 1939–1941 РР.**

Анотація. У статті представлено результати дослідження громадсько-політичної діяльності Володимира Горбового на початковому етапі Другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.). Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, авторської об'єктивності, верифікації, системності, біографічний та просопографічний підходи, а також на загальнонаукові (аналіз, синтез, класифікація) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний, критики історичних джерел) методи. Наукова новизна полягає у тому, що вперше в українській історіографії на основі архівних і наративних джерел розкрито діяльність В. Горбового на початковому етапі Другої світової війни. У результаті дослідження з'ясовано, що у жовтні 1939 р. В. Горбовий виїхав із Галичини, окупованої радянськими військами, та переїхав на підконтрольну німцям територію. Він зміг продовжити свою юридичну практику, працюючи в Апеляційному Суді у м. Кракові, та водночас надалі залишатися активним членом ОУН. З ініціативи націоналістичного підпілля очолив краківський Український Комітет у справі біженців. В. Горбовий у ролі очільника Українського комітету допомоги полоненим і біженцям зумів налагодити контакти з окупаційною німецькою верхівкою, що давало йому можливість реалізовувати благодійні завдання організації. Водночас він намагався донести до представників німецьких властей ідею про можливість політичної співпраці з українцями. Після формування Українського Національного Об'єднання, яке мало стати єдиною загальноукраїнською організацією, представники влади, що мали вирішальний голос у таких питаннях, надали перевагу В. Кубійовичу. Натомість В. Горбовий був активно залучений до роботи керівних структур ОУН у часі її ідейного розколу. Він був послідовним прихильником С. Бандери і входив до Революційного Проводу ОУН та організованої комісії із правників, яка мала допомогти нейтралізувати конфлікти всередині організації. Водночас його репутацію намагалися підірвати представники ОУН А. Мельника.

Ключові слова: Володимир Горбович, Організація українських націоналістів, Український центральний комітет, Друга світова війна.

Цитування. Ніколаєв, С.М. (2025). Громадсько-політична діяльність Володимира Горбового у 1939–1941 рр. *Сумський історико-архівний журнал*. XLV, 80-89. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.80

Дослідження суспільно-політичних процесів у Східній Галичині першої половини ХХ ст. вимагають детального висвітлення життєписів багатьох українських діячів та активістів. Після Першої світової війни значна частина з них перейнялася ідеями українського націоналізму й активно долучилася до визвольного руху. Серед таких постатей вирізняється Володимир Горбовий – юрист, політичний діяч, член Української військової організації та Організації українських націоналістів. Його життєвий шлях і досі недостатньо досліджений у науковій літературі, що робить актуальним глибше вивчення його біографії в контексті епохи. Найменш дослідженою на сьогодні залишається діяльність В. Горбового на початковому етапі Другої світової війни.

Аналіз історіографії засвідчує відсутність спеціальних досліджень, присвячених життєвому шляху та громадсько-політичній діяльності В. Горбового. Лише у студіях, які торкаються різних аспектів суспільно-політичного, культурного життя західноукраїнських земель, знаходимо певні вказівки, рефлексії, нотатки про цього діяча. Ім'я В. Горбового

неодноразово згадується у працях з історії УВО та ОУН, авторами яких були А. Бедрій, П. Мірчук, З. Книш, М. Посівнич, П. Потічний, В. Рог та ін. Історіографічні аспекти зазначеної проблеми висвітлено у працях М. Литвина, В. Фугали, І. Соляра, І. Патера тощо. Низку праць про В. Горбового опублікували А. Бедрій (Бедрій, 1995), О. Павлів (Павлів, 2019), П. Арсенич та М. Олійник (Арсенич, Олійник, 1998).

Мета статті – представити результати дослідження діяльності Володимира Горбового на початковому етапі Другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.).

З початком Другої світової війни Володимир Горбовий залишив м. Долину, де мешкав тривалий час, та переїхав до Кракова з сім'єю, влаштувавшись на роботу в міському Апеляційному Суді (ГДА СБУ. Ф. 6. Спрє 70138. Т. 2). У своїх мемуарах діяч пригадував, що не був здивований початком війни та напередодні неї вночі переховувався від польської поліції, тому одразу переїхав на Захід. Йому пропанували посаду старости у кількох містах, але він вирушив до Кракова, адже тут уже було чимало біженців-українців (Архів ЦДВР. Ф. 12. Т. 5: 47–48).

З початком радянської окупації західноукраїнських земель чимало українських діячів переїхало до німецької зони окупації – Генерального Губернаторства. Згідно з твердженнями польського дослідника Ришарда Тожецького, майже 20 тисяч українців втекло до окупованих Німеччиною теренів (Torzecki, 1972: 193). Водночас після становлення німецько-радянських кордонів розпочалося становлення українського організованого життя у вигляді низки українських комітетів, які згодом сформували мережу для об'єднаної організації – Українського Центрального Комітету (Кубійович, 1975: 45–46). Як пригадував Володимир Кубійович першим завданням комітетів був захист інтересів української громади перед новою німецькою владою, особливо актуальним з огляду на вплив “втікачів” та “полонених”. За його підрахунками, наприкінці 1939 р. їх кількість сягала близько 30 тисяч. Зважаючи на першочергові потреби, створювалися їдальні, табори для тимчасового перебування, надавалася допомога у пошуку роботи (Кубійович, 1975: 47).

Українські комітети поставали від жовтня-листопада 1939 р. здебільшого у великих містах, повітових осередках. Найбільші з них з'явилися у Ряшеві, Кракові, Люблині та Варшаві. Серед перелічених найбільш вагому роль відігравав комітет у Кракові – Український Комітет у справі біженців. Це пов'язано не лише з адміністративною роллю Кракова як центру Генерал-Губернаторства, а й великим впливом української, головно політичної еміграції. Спершу його очолював місцевий священник о. Павло Хрущ, однак фактично управлінські функції у виконував політичний діяч та адвокат з Перемишля Володимир Загайкевич. Від жовтня 1939 р. керівником Краківського комітету став Володимир Горбовий (Кубійович, 1975: 54–55). Громадсько-політичний діяч, член ОУН Микола Климишин згадував, що після приїзду до Кракова звернувся до комітету, який діяв з ініціативи ентузіастів, що допомагали українським втікачам у Кракові. У цей період було заплановане засідання працівників комітету для його організаційного оформлення: “Загальні збори відбулися, як на той час, у дуже короткому часі після тієї наради і на них вибрано Комітет, який очолив др. Володимир Горбовий, а секретарем став Я. Старух. Заступником був адвокат В. Загайкевич, а я дістав пост культурно-освітнього референта”. Також до Комітету входили Микола Бігун та Ярослав Кальба (Климишин, 1987: 240–241).

Це перше засідання Комітету у справах біженців та військовополонених відбулося 15 жовтня 1939 р. Після оголошення загального звіту-підсумку був обраний провід Комітету на чолі з В. Горбовим. Відтак він виголосив промову, в якій окреслив план дій, відзначивши, що “наша керівна праця... приведе нас туди, звідки ми втекли: на нашу рідну землю, готовими до великих завдань – побудови незалежної Української Держави”

(Markiewicz, 2018: 69–70). Варто зауважити, що сам адвокат В. Горбовий у спогадах наголошував, що як очільник Українського комітету допомоги полоненим і біженцям мав зустріч із представниками нацистської влади. Він зустрівся із представником вермахту майором Демелем, який наголосив: зараз триває війни, тому українці повинні займатись головним чином господарськими справами, у цій ділянці допомагати німцям. Німецький офіцер не бажав вести розмову на політичні теми. “Очевидно, він лише передавав мені керівні вказівки, які армія дістала з політичного центра” (Архів ЦДВР. Ф. 12. Т. 5: 48), – згадував пізніше В. Горбовий. Також він зустрівся із доктором Гансом Кохом, який у свій час “служив в генеральнім штабі УГА”. З ним розмова перейшла й на суспільно-політичні теми, зокрема українсько-німецькі відносини, але, зрештою, він зауважив обірвав бесіду, зазначивши: “де звенить зброя, музи мовчать” (Архів ЦДВР. Ф. 12. Т. 5: 48–49).

Потрібно наголосити про значимість згаданих установчих зборів, адже фактично після формування Український комітет у справі біженців та полонених у Кракові зумів швидко налагодити контакт із владною верхівкою, у результаті співпраці з якою було надано допомогу близько 2,5 тисячам українських військовополонених у тимчасових таборах, близько 500 біженцям у транзитних таборах (Markiewicz, 2018: 69–70). Польський дослідник Павел Маркевич навіть висунув твердження, що наплив колишніх військовополонених, значна частина яких були діячами ОУН, вплинув на обрання керівником саме В. Горбового – діяча ОУН (Markiewicz, 2018: 69). Український дослідник А. Бедрій наголошував, що схожі комітети створювались повсюдно в німецькій зоні окупації, а головну роль в них відгравала ОУН (Бедрій, 1995: 24).

Відзначимо, що посилення позицій ОУН у Генеральному Губернаторстві та в околицях Кракова пов’язано також із перебування тут значної кількості провідних діячів ОУН, зокрема Ярослава Старуха, Романа Сушка, Степана Бандери. Як відзначав В.Кубійович, “на терені ГГ найбільш впливовою і властиво єдино активною політичною групою було ОУН. Вона опанувала ряд комітетів, зокрема краківський, який виконував у деякій мірі функції централі, і від проводу ОУН вийшла концепція створити єдину суспільно-громадську організацію всіх українців ГГ”. Її завданням мала стати координація культурно-освітньої та господарської роботи, а також представлення інтересів українців перед німецькою окупаційною владою. Передбачалось, як пригадував В. Кубійович, що вона мала називатись за зразком схожої організації в Німеччині мала також мати назву – Українське Національне Об’єднання (Кубійович, 1975: 58–59). Однак доволі помітними вже тоді стають розбіжності всередині організації: частина осіб орієнтувалися на Андрія Мельника та схилилися до більш пронимецької орієнтації, зокрема полковник Роман Сушко.

У середині листопада 1939 р. відбулася зустріч представників українських комітетів з генерал-губернатором Гансом Франком. Українські представники погодились об’єднати свої запити в один щодо створення “єдиної загальноукраїнської організації в Генерал-Губернаторстві під назвою Українське Національне Об’єднання” (Кубійович, 1975: 59–60). Тож, по-суті, це мала бути єдина організація, яка відповідала за представлення українців у Генеральному-губернаторстві, вирішувати проблеми “з ділянки культури, господарства та суспільної опіки” (Кубійович, 1975: 60).

У своїх спогадах В. Кубійович наголошував, що найбільш підходящою кандидатурою на пост очільника виявився полковник Роман Сушко, адже він був “представником найсильнішого угруповання”. Проте через домовленості між нацистським та радянським режимом його кандидатура виглядала б не благонадійною та створювала враження про порушення попередніх домовленостей, тому сам Р. Сушко пропонував замість своєї кандидатури на цей пост В. Горбового

(Кубійович, 1975: 65–66). Польський дослідник П. Маркевич зауважував, що “це повоєнне пояснення відвернуло увагу від прямої ролі Німеччини в питанні організації українського життя в ГГ, оскільки в розвідувальному звіті прямо наголошувалося, що будь-який представницький центр має очолюватися автохтонними українцями, тобто ендемічними для території ГГ, а не емігрантами чи біженцями, імпортованими з Рейху чи Східної Галичини”. Тому, на його думку, Альфреда Бізанц (діяч Абверу) висував на цей пост свого давнього приятеля Дмитра Палієва, але його не підтримувало ОУН. Тому було висунуто кандидатура В. Горбового та Михайла Хронов’ята. Я. Старух підтримував В. Горбового, але щоб задовольнити німецькі вимоги, було обрано В. Кубійовича, котрий спирався на підтримку Р. Сушка (Markiewicz, 2018: 87–88).

Це твердження про керівну роль німців у процесі творення єдиної української організації і ставки на Р.Сушка частково підтверджує й В. Горбовий у своїх спогадах. “Десь в 1940 приїхали в Краків німецькі урядовці високого рангу. Були два з Берліна, та один з Відня. Той останній це д-р Сушко Микола з походження українець, австрійський громадянин, знавець українських справ. Як раз ці справи були предметом їх зацікавлення. Вони хотіли зустрітися з представниками нашого громадянства. На зустріч з німцями прийшли з нашої сторони і полковник Сушко Роман, Шухевич Роман і я. Німецькою сухою урядовою поставою з позиції сили я не був довірливий і свого невдоволення не скривав. На другий день зранку довідався я, що німці замітили мое холодне відношення до них. Як потім німці організували Український Центральний Комітет, а українська сторона висунула мою кандидатуру на голову, то німці рішуче тому спротивлялися. Згодом вони затвердили на тій посаді доцента на Ягайлооському університеті д-ра Володимира Кубійовича. Він був шкільним референтом на в моім комітеті. Пропоновано мені місце заступника голови, я не прийняв” (Архів ЦДВР. Ф. 12. Т. 5: 49), – згадував В. Горбовий.

Дослідник А. Бедрій зауважував, що на межі 1939–1940-х років німці почали виступати проти легального оформлення Українського Національного Об’єднання, а погоджувались лише на створення “громадської надбудови, що була б під їхньою контролею” (Бедрій, 1995: 25). Однак, як наголошував М. Климишин у своїй мемуарній розвідці, Допомоговий Комітет у Кракові настільки розрісся, що, по-суті, став головним для всіх інших комітетів. Я. Старух пропонував, щоб Комітет у Кракові перетворити на центральний та висунути очільником В. Горбового. Проте Р. Сушко, який тоді “мав зв’язок з німцями, переконав німецьку владу, що головою комітету повинен стати інж. Хронов’ят. Виник спір...Тоді запропоновано проф. Вол. Кубійовича” (Климишин, 1987: 284).

Після трагічної загибелі Євгена Коновальця у Роттердамі постало питання правонаступника Проводу українських націоналістів. Представники Крайової ексекутиви наполягали на проведенні Надзвичайного Великого Збору ОУН, щоб вирішити проблему обрання нового лідера проводу. Однак не було проведено Великого Збору ОУН, а натомість 11 жовтня 1938 р. представниками Центрального проводу ОУН призначено Андрія Мельника головою Проводу українських націоналістів (ПУН). Таке рішення Центрального проводу ОУН загострили наявні протиріччя між ПУН та Крайовою ексекутивою. 27 серпня 1939 р. у Римі проведено Другий Надзвичайний Збір ОУН, але на ньому були присутніми лише 20 делегатів. У результаті цього Збору ОУН А. Мельника офіційно проголошено керівником організації. Водночас внесено важливі зміни до статуту ОУН, за якими провідник організації в особі А. Мельника отримував необмежену владу, адже повноваження ПУН зведено, по-суті, до дорадчих (Ленартович, 2015: 73–74).

На думку О. Ленартовича, після початку Другої світової війни і зайняття західних земель України СРСР, утверджувався тоталітарний режим, а відтак посилено репресивні заходи супроти інакодумців, відбулося суттєве скорочення особового складу ОУН. Тому, як відзначав дослідник, “відповідальність за таке становище низове членство покладало на А. Мельника. Зміна керівництва розглядалася, як єдино можливий спосіб виходу з внутрішньопартійної кризи” (Ленартович, 2015: 74). Дослідник І. Андрухів зауважував, що з приходом радянських військ на західноукраїнські терени розпочалося формування революційного проводу ОУН на чолі з Степаном Бандерою. Зважаючи на обставини війни, найголовнішим питанням став вибір стратегії та тактики боротьби за державність та самостійність України. Діячі Крайової екзекутиви ОУН Західноукраїнських земель, які перебували в Кракові, відкрито дискутували із ПУН на чолі з А. Мельником. С. Бандера та діячі КЕ ОУН наполягали, що через малу підтримку радянської влади в західноукраїнських теренах слід проводити повстання, яке, на їхню думку, мали б підтримати невдоволені в лавах Червоної армії, яка там дислокувалася. А. Мельник та його соратники вважали таке повстання безперспективним та марним (Андрухів, 2001: 84–85). Голова ПУН вважав, що остаточне вирішення українського питання залежить від гіпотетичної перемоги Німеччини у війні. Однак через можливий розкол ПУН А. Мельник підтримав ідею підготовки збройного повстання, тому в листопаді 1939 р. на територію Львівської, Станіславівської та Тернопільської області було направлено діячів ОУН. Проте працівники НКВС швидко їх викрили та провели ряд масових арештів – було схоплено керівників обласних і повітових осередків (Андрухів, 2001: 85). Тому, як наголошував І. Андрухів, ці масштабні арешти змусили ПУН на початку січня 1940 р. випустити директиву, у якій наголошувалося, що з метою зменшення втрат доцільніше втриматись від активних дій на території західних областей Української РСР, а щодо підготовки майбутнього повстання, то його треба провести безпосередньо перед вторгненням Німеччини до СРСР. Натомість діячі КЕ ОУН не погоджувалися з такими пропозиціями А. Мельника, що, по-суті, стало безпосередньою причиною остаточного розколу ОУН (Андрухів, 2001: 84).

Натомість А. Бедрій зауважував, що “більшість провідного активу ОУН не була задоволена автономістичним ставленням, що оформлене в меморіалі з листопада 1939 р. до німецьких урядових чинників, речниками якого були полк. Р. Сушко і проф. В.Кубійович. Генерал-губернатор прихильно сприйняв цей меморіал” (Бедрій, 1995: 25).

Історія розколу в ОУН достатньо вивчена, тому слід підкреслити лише окремі важливі аспекти, які впливали на висвітлення цієї події. Дослідник Тарас Гривул слушно підмітив, що питання конфлікту в ОУН є одним із найважчих для дослідників історії націоналізму в ХХ ст. Об’єктивному висвітленню тогочасних подій перешкоджає низка причин. По-перше, заангажованість авторів, які вивчали це питання, а відтак заполітизованість теми. Багато відомих дослідників самі були учасниками визвольного руху і належали до ОУН(р) або до ОУН Андрія Мельника (П.Мірчук, М.Климишин, З.Книш). Частина сучасних істориків вступила до цих організацій після відновлення їх діяльності в Україні у 90-х роках ХХ ст. (Гривул, 2004: 160).

У Кракові 10 лютого 1940 р. було проведено конференцію симпатиків С. Бандери та утворено новий, альтернативний ПУН під його керівництвом. Розбіжності досягли свого піку, коли 7 квітня 1940 р. А. Мельник повідомив С. Бандеру, що його справу передано до головного революційного трибуналу ОУН у зв’язку з узурпацією влади. Натомість Революційний Провід заявив, що такі звинувачення безпідставні, адже А.Мельник уже не є керівником Проводу ОУН (Ленартович, 2015: 73).

Провідні діячі ОУН заради злагодження конфліктів всередині організації прийняли рішення про формування окремої комісії, яка схилялася до виключення Ярослава Барановського з ПУН. Я. Барановський входив до “Вужчого Проводу”, був одним із головних ідеологів орієнтації на Німеччину. Весною 1940 р., за спогадами М. Климишина, щойно сформований Революційний Провід ОУН скликав комісію, куди входили високопрофесійні правники та “виготовлено правно формальний документ із тих паперів, які були знайдені в Краю, а які стверджували співпрацю Я. Барановського з польською поліцією. Між іншим, полк. А. Мельник твердив, що ці папери неправдиві. Свої переконання він обґрунтовував твердженням, що мовляв, йому ніколи не показано оригіналів тих документів, а тільки фотокопії. Отож, згадані документи передано для верифікації спеціальній комісії, до якої, якщо не помиляюсь, входили три адвокати: д-р Степан Шухевич, д-р Володимир Горбовий і д-р Володимир Загайкевич. Адвокати оформили ті папери як правовий документ, ствердили його власноручними підписами в присутності нотаря, вказуючи, що вони вважають документи автентичними” (Климишин, 1987: 283). На підставі цієї роботи правничої комісії та Внутрішньо-Організаційної Комісії ОУН підготовлено рішення про вихід Барановського (Макара), Сеника (Грибівського) та Чучмана (Степаняка) та зарахування їх до складу членів революційного проводу, однак А. Мельник відкинув такі пропозиції (Ленартович, 2015: 97; Бедрій, 1995: 27).

Далі ситуація набула ще більш критичного характеру. Як відзначив дослідник В. Косик, у червні 1940 р. А. Мельник як голова ПУН звернувся до С. Бандери, щоби той визнав рішення II Великого збору ОУН і розпустив свій Революційний Провід ОУН. Також існують свідчення інших діячів ОУН, які стверджували що З. Книш (тоді секретар ПУН) переконав А. Мельника у непотрібності компромісу, а натомість підготував захоплення центрального приміщення у Кракові, де розміщувався Революційний провід (включно з документами, архівом та технікою) (Косик, 2002: 11). Розгортання конфлікту всередині ОУН також безпосередньо негативно вплинуло на В. Горбового. Проти нього поширювали різні чутки близькі прихильники А. Мельника, наполягаючи на його усуненні від роботи УДК. Так, З. Книш наголошував, що В. Горбовий начебто “був перетягнутий на большевицьку службу” (Книш, 1960: 385).

З. Книш вважав, що В. Горбового “перетягнув на большевицьку сторону” його рідний брат Ярослав. Характеризуючи Я. Горбового, З. Книш наголошував, що “це приятель і земляк Степана Бандери, рідний брат його оборонця в варшавському процесі, ... Ярослав, – але добровільно, без побоїв і тортур пішов на співпрацю з НКВД” (Книш, 1960: 385–386). Однак варто відзначити, що такі звинувачення З. Книша щодо Я. Горбового і, відповідно, В. Горбового є перебільшеними та безпідставними. Український дослідник О. Кучерук на підставі виявлених матеріалів, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України реконструював діяльність Я. Горбового. Ярослав, як і його брат Володимир активно підтримували С. Бандеру та брав участь у підписанні 10 лютого документу про утворення Революційного Проводу ОУН (ОУН-Р). Після II Великого збору українських націоналістів і обрання С. Бандери головою ОУН(р) 10 березня 1940 р. у Кракові при Революційному штабі сформовано так званий повстанський штаб: “Д. Грицай (“Сірко”) – керівник, О. Гасин (“Тур”) – заступник, керівник оперативного відділу, В. Гринів (“Суп”), Л. Харкевич (“Цабей”) – помічник В. Гриніва, М. Лебедь (“Чорт”) – розвідка, О. Карачевський (“Свобода”) – військова підготовка, Р. Шухевич (“Щука”) – зв’язок, його помічники Ю. Гошовський та Л. Зацний (“Вік”), П. Клим – керівник відділу постачання; а також В. Кук (“Медвідь”), В. Врецьона (“Волянський”) і Я. Горбовий (“Граб”)” (Кучерук, 2017: 110–112).

Головним завданням цього революційного штабу було, як зауважував сам Я. Горбовий у своїх свідченнях (віднайдені в архіві ГДА СБУ у Києві) була “підготовка і в найкоротший термін пересилання на територію УРСР своїх керівних оунівських кадрів з метою створити у Львові штаб з підготовки збройного повстання”, а “підготовку до збройного повстання на території західної України УРСР закінчити протягом двох місяців, тобто до половини травня 1940 р.” (Кучерук, 2017: 112). У складі однієї з таких груп 18 березня 1940 р. Я. Горбовий перейшов Сян, опинившись у радянській зоні, після чого потягом прибув до Львова. Тут вже 24 березня 1940 р., коли проводились вибори до Верховної Ради УРСР і СРСР, на конспіративній квартирі зоорганізовано нараду із провідних членів ОУН (серед них був і Я. Горбовий), яка, по-суті, відновила склад КЕ, а її новим очільником обрано О. Грицака, зібрано крайовий повстанський штаб, у якому Я. Горбовий зайняв місце керівника вишкільного відділу. Однак 29 березня 1940 р. Я. Горбового, який вирушив на зустріч із організаційним референтом краківського повстанського штабу ОУН Володимиром Гринівим, було заарештовано на конспіративній квартирі. Опісля арештанта доправили до обласного відділу НКВС у Львові та, після перших допитів, у тюрму НКВС № 2, що розміщувалась вул. Замарстинівській (Кучерук, 2017: 113–114). Після серії допитів Я. Горбовий “зізнався і дав розгорнуті покази про склад і плани закордонного центру ОУН, а також назвав відомих йому учасників організації на території Радянської України. На допиті Горбовий видав низку конспіративних квартир у Львові” (Кучерук, 2017: 114). Згодом його етапували до Києва та Москви, де влаштували показову екскурсію, аби показати переваги життя в СРСР. Опісля НКВС вирішило його “повернути” до Кракова аби він знову увійшов як завербований агент в оунівське середовище (Кучерук, 2017: 116).

Після повернення до Кракова Я. Горбовий мав встановити контакти з провідними діячами ОУН, у тому числі й С. Бандерою. Про це пригадував сам В. Горбовий: “У 1940 або на початку 1941 року до Кракова повернувся з Радянського Союзу мій кузен і клієнт Горбовий Ярослав, який зізнався мені, що має від імені вищих урядових кіл у Москві місію встановлення контакту з Бандерою, але побоюється, що за самостійну поїздку в Москву він буде притягнутий до відповідальності ОУН. Він просив мене перевірити настрої Бандери з цього питання. Мені з великою трудностю вдалося зустрітися з Бандерою. Він, вислухавши моє повідомлення, побажав, щоб Ярослав Горбовий особисто прибув до нього. Передати бажання Бандери Горбовому Ярославу мені не вдалося” (Кучерук, 2017: 117).

Отож віднайдені О. Кучеруком архівні матеріали про Я. Горбового, дають змогу стверджувати, що гіпотетична “зрада” В. Горбового зводилася до контактів із двоюрідним братом Я. Горбовим, який був завербований НКВС, але відкрився своєму родичу. Проте прихильники А. Мельника активно намагалися усунути В. Горбового від роботи в українському суспільному житті, зокрема УДК. З. Книш у своїй розвідці сам зауважував, що було необхідним усунути бандерівців від роботи у краківському УДК. Тому від “1 вересня 1940 року почав у Кракові діяти новий “Український Допомоговий Комітет”, потверджений в УЦК в ось такому складі: д-р Загайкевич Володимир – голова, інж. Дачишин Юрко – організаційний референт і Заступник Голови... В складі комітету... бандерівця ні одного” (Книш, 1960: 406–407).

Отже, на початку Другої світової війни В. Горбовий, як і багато інших громадсько-політичних діячів виїхав із Галичини, окупованої радянськими військами, та переїхав до Кракова. Він зміг продовжити свою юридичну праткику, працюючи в Апеляційному Суді у м. Кракові, та водночас надалі залишатися активним членом ОУН. З ініціативи націоналістичного підпілля очолив краківський Український

Комітет у справі біженців. В. Горбовий у ролі очільник Українського комітету допомоги полоненим і біженцям зумів налагодити контакти з окупаційною німецькою верхівкою, що давало йому можливість реалізовувати харитативні завдання організації. Водночас він намагався донести до представників німецьких властей ідею про можливість політичної співпраці з українцями. Після формування Українського Національного Об'єднання, яке мало стати єдиною загальноукраїнською організацією, розгорнулись дискусії щодо його очільника. Серед претендентів на цей пост розглядали й В. Горбового, якого активно підтримував Я. Старух. Однак представники влади, які мали вирішальний голос у таких питаннях, надали перевагу В. Кубійовичу, який пізніше очолив об'єднану легальну громадську організацію – Український Центральний Комітет. Натомість В. Горбовий був активно залучений до роботи керівних структур ОУН у часі його ідейного розколу. Він був послідовним прихильником С. Бандери і входив до Револьюційного Проводу ОУН та організованої комісії із правників, яка мала допомогти нейтралізувати конфлікти всередині організації, винести вердикт у справі Ярослава Барановського, якого підозрювали у співпраці з польськими спецслужбами. Водночас його репутацію намагалися підірвати представники ОУН А. Мельника.

Література:

- Андрухів, 2001 – *Андрухів І.* Спроби збройного повстання ОУН на Західноукраїнських землях (грудень 1939 – грудень 1940). *Галичина*. 2001. №7. С. 84–85.
- Арсенич, Олійник, 1998 – *Арсенич П., Олійник М.* Захисник Степана Бандери. *Галичина*. 1998. 31 січня. С. 3.
- Архів ЦДВР – *Архів Центру Дослідження Визвольного Руху.*
- Бедрій, 1995 – *Бедрій А.* Борець і мученик за Україну – д-р Володимир Горбовий. Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1995.
- ГДА СБУ – *Галузевий Державний Архів Служби Безпеки України.*
- Гривул, 2004 – *Гривул Т.* До питання конфлікту в ОУН 1940–1941рр. *Український визвольний рух*. 2004. 36. 3 С. 160–171.
- Климишин, 1987 – *Климишин М.* В поході до волі. Спомини. Т. 1. Детройт: Українська книгарня, 1975.
- Книш, 1960 – *Книш З.* Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках. Торонто: Срібна Сурма, 1960.
- Косик, 2002 – *Косик В.* Розкол в ОУН у світлі документів. Київ: Альтернатива, 2002.
- Кубійович, 1975 – *Кубійович В.* Українці в Генеральній Губернії 1939–1941: Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975.
- Кучерук, 2017 – *Кучерук О.* Ярослав Горбовий – нові документи старої справи. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. Вип. 53. С. 109–121.
- Ленартович, 2015 – *Ленартович О.* Діяльність А. Мельника та ОУН (м) в роки Другої світової війни. *Гілея: науковий вісник*. 2015. № 101. С. 72–76.
- Павлів, 2019 – *Павлів О.* В пошуках нащадків д-ра Володимира Горбового. *Нація і Держава*. 2019. Ч. 4 (671). С. 7–9.
- Паньківський, 1965 – *Паньківський К.* Роки німецької окупації. Нью-Арк, Торонто: Видавництво Ключі, 1965.
- Markiewicz, 2018 – *Markiewicz P.* The Ukrainian Central Committee, 1940–1945: A Case of Collaboration in Nazi-Occupied. *Praca doktorska*. Kraków. Uniwersytet Jagielloński, Wydział Historyczny, 2018.
- Torzecki, 1972 – *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy, 1933–1945. Warszawa: Książka i Wiedza, 1972.

References:

- Andrukhiv, 2001 – *Andrukhiv, I.* (2001). Spruby zbroinoho povstannia OUN na Zakhidnoukrainskykh zemliakh (hruden 1939 – hruden 1940) [Attempts at an armed uprising of the OUN in the Western Ukrainian lands (December 1939 – December 1940)]. *Halychyna*. №7. S. 84–85. [in Ukrainian]
- Arsenych, Oliynyk, 1998 – *Arsenych, P., Oliynyk, M.* (1998). Zakhysnyk Stepana Bandery [Stepan Bandera's lawyer]. *Halychyna*. 31 sichnia. S. 3. [in Ukrainian]
- Arkhiv TsDVR – *Arkhiv Tsentru Doslidzhennia Vyzvolnoho Rukhu* [Archive of the Center for the Study of the Liberation Movement].
- Bedrii, 1995 – *Bedrii, A.* (1995). Borets i muchenyk za Ukrainu – d-r Volodymyr Horbovyi [Fighter and martyr for Ukraine – Dr. Volodymyr Horbovyi]. Drohobych: Vydavnycha firma “Vidrodzhennia”. [in Ukrainian]

- HDASBU – Haluzevyi Derzhavnyi Arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrainy [Branch State Archives of the Security Service of Ukraine]
- Hryvul, 2004 – *Hryvul, T.* (2004). Do pytannia konfliktu v OUN 1940–1941rr. [On the issue of the conflict in the OUN in 1940–1941]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. Zb. 3. S. 160–171. [in Ukrainian]
- Klymyshyn, 1987 – *Klymyshyn, M.* (1975). V pokhodi do voli. Spomyny. T. 1 [On the march to freedom. Memories. Vol. 1]. Detroit: Ukrainska knyhnarnia. [in Ukrainian]
- Knysh, 1960 – *Knysh, Z.* (1960). Rozbrat. Spohady y materiialy do rozkolu OUN u 1940–1941 rokakh [Discord. Memories and materials to the split in the OUN in 1940–1941]. Toronto: Sribna Surma. [in Ukrainian]
- Kosyk, 2002 – *Kosyk, V.* (2002). Rozkol v OUN u svitli dokumentiv [Split in the OUN in the light of documents]. Kyiv: Alternatyva. [in Ukrainian]
- Kubiiiovych, 1975 – *Kubiiiovych, V.* (1975). Ukraintsi v Heneralnii Hubernii 1939–1941: Istoriiia Ukrainskoho Tsentralnoho Komitetu [Ukrainians in the General Governorate 1939–1941: History of the Ukrainian Central Committee]. Chykhoh: Vydavnytstvo Mykoly Denysiuka. [in Ukrainian]
- Kucheruk, 2017 – *Kucheruk, O.* (2017). Yaroslav Horbovyi – novi dokumenty staroi spravy [Yaroslav Gorbovy – new documents of an old case]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*. Vyp. 53. S. 109–121. [in Ukrainian]
- Lenartovych, 2015 – *Lenartovych, O.* (2015). Diialnist A. Melnyka ta OUN (m) v roky Druhoi svitovoi viiny [Activities of A. Melnyk and the OUN (M) during the World War II]. *Hileia: naukovyi visnyk*. № 101. S. 72–76. [in Ukrainian]
- Pavliv, 2019 – *Pavliv, O.* (2019). V poshukakh nashchadkiv d-ra Volodymyra Horbovoho [In search of the descendants of Dr. Volodymyr Gorbovy]. *Natsiia i Derzhava*. Ch. 4 (671). S. 7–9. [in Ukrainian]
- Pankivskyi, 1965 – *Pankivskyi, K.* (1965). Roky nimetskoi okupatsii [Years of the German occupation]. New York, Toronto: Vydavnytstvo Kliuchi. [in Ukrainian]
- Markiewicz, 2018 – *Markiewicz, R.* (2018). The Ukrainian Central Committee, 1940–1945: A Case of Collaboration in Nazi-Occupied. Praca doktorska. Kraków. Uniwersytet Jagielloński, Wydział Historyczny.
- Torzecki, 1972 – *Torzecki, R.* (1972). Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy, 1933–1945 [The Ukrainian Question in the Politics of the Third Reich, 1933–1945]. Warszawa: Książka i Wiedza. [in Polish]

Отримано 02.09.2025

Отримано в доопрацьованому вигляді 17.10.2025

Прийнято до друку 08.12.2025

Submitted 02.09.2025

Received in received form 17.10.2025

Accepted for publication 08.12.2025

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.90

VIACHESLAV O. OLITSKYI

Sumy State Pedagogical University (Sumy, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

AGENCY-OPERATIONAL ACTIVITIES OF SOVIET SPECIAL SERVICES IN THE ENVIRONMENT OF THE ORTHODOX CLERGY OF UKRAINE (1953–1964)

Abstract. *The purpose of the article is a comprehensive analysis of the stages, forms, methods and consequences of the agent-operational activity of the Soviet state security bodies among the Orthodox clergy of the Ukrainian SSR in 1953–1964. The scientific novelty lies in the fact that, for the first time, the agent-operational activity of the Soviet special services among the Orthodox clergy of Ukraine during the Khrushchev era of social transformations has become the object of a separate scientific study. The research methodology uses the principles of historicism, scientific objectivity, critical analysis of sources, and a comprehensive approach. Special methods of historical research were used: archival and source studies, content analysis, critical-interpretative, prosopographic, institutional, and geohistorical. Conclusions. From 1953 to 1964, the agent-operational work of the Soviet state security bodies among the Orthodox clergy in the Ukrainian SSR acquired new scales and forms. Soviet special services gradually transitioned from mass repressions to spot-on operational work. The priority was expanding the agent network among the clergy, particularly in dioceses, monasteries and parishes. Active identification of influential clergymen, particularly with “contacts abroad”, was carried out. During 1956–1959, there was a sharp increase in the attempts to recruit agents from among believers who would infiltrate religious structures. The emphasis shifted to the search for agents among active priests, monastery residents, bishops, and active parishioners capable of influencing other clergy. Starting in 1960, with the new directives of the Central Committee of the CPSU, the KGB bodies were to create a qualitatively new type of agent apparatus – narrow in number but maximally effective and implemented in the leading church structures. The agent’s main goal was to collect information and actively counteract “reactionary elements” within the Ukrainian Exarchate: stopping opposition sentiments, discrediting the clergy, preventing attempts at uncontrolled communication with international religious centers and organizations.*

Keywords: *Orthodox clergy, monasticism, monasteries, Ukrainian Exarchate, church policy, Soviet special services, agents, KGB.*

Citation. Olitskyi, V.O. (2025). Agency-operational activities of Soviet special services in the environment of the Orthodox clergy of Ukraine (1953–1964). *Sumy Historical and Archival Journal*. XLV, 90-99. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.90

© 2025 by the author(s)

This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) license

ОЛІЦЬКИЙ В.О.

Сумський державний педагогічний університет (Суми, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>**АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ У СЕРЕДОВИЩІ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА УКРАЇНИ (1953–1964)**

Анотація. Метою статті є комплексний аналіз етапів, форм, методів та наслідків агентурно-оперативної діяльності радянських органів держбезпеки у середовищі православного духовенства УРСР у 1953–1964 рр. Наукова новизна полягає в тому, що вперше агентурно-оперативна діяльність радянських спецслужб у середовищі православного духовенства України епохи хрущовських соціальних перетворень стала об'єктом окремого наукового дослідження. Методологія дослідження – принципи історизму, наукової об'єктивності, критичного аналізу джерел та комплексний підхід. Використано спеціальні методи історичного дослідження: архівно-джерелознавчий, контент-аналізу, критико-інтерпретативний, просопографічний, інституційний, геоісторичний. Висновки. У період з 1953 р. по 1964 р. агентурно-оперативна робота радянських органів держбезпеки в середовищі православного духовенства в УРСР набула нових масштабів і форм. Радянські спецслужби почали поступовий перехід від масових репресій до точкової оперативної роботи. Пріоритетом стало розширення агентурної мережі серед духовенства, зокрема в єпархіях, монастирях і парафіях. Проводилася активна ідентифікація впливових священнослужителів, зокрема з «контактами за кордоном». Протягом 1956–1959 рр. спостерігається різке зростання кількості спроб вербування агентури саме з середовища віруючих, які мали б інфільтрувати релігійні структури. Акцент зміщується на пошук агентів серед активних священників, насельників монастирів, єпископів і парафіяльного активу, здатних впливати на інше духовенство. Починаючи із 1960 р. відповідно до нових директив ЦК КПРС, органи КДБ мали створити якісно новий тип агентурного апарату – вузький за чисельністю, але максимально ефективний і впроваджений у керівні церковні структури. Основна мета агентурної діяльності полягала не лише у зборі інформації, а в активній протидії “реакційним елементам” у середині Українського екзархату: припиненню опозиційних настроїв, дискредитації духовенства, недопущенні спроб неконтрольованої комунікації з міжнародними релігійними центрами та організаціями.

Ключові слова: православне духовенство, чернецтво, монастирі, Український екзархат, церковна політика, радянські спецслужби, агентура, КДБ.

Цитування. Оліцький, В.О. (2025). Агентурно-оперативна діяльність радянських спецслужб у середовищі православного духовенства України (1953–1964). Сумський історико-архівний журнал. XLV, 90-99. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.90

Дослідження агентурно-оперативної діяльності радянських спецслужб у середовищі православного духовенства України у 1953–1964 рр. є важливим не лише в контексті релігієзнавчих чи політичних студій, але й як частина переосмислення особистої та колективної історичної травми. У післясталінський період релігійне середовище перетворювалося на простір глибоких етичних конфліктів, особистісних виборів і професійних компромісів. Служіння в умовах постійного нагляду, під тиском агентурних провокацій і можливих репресій, створювало ситуацію, коли навіть внутрішнє духовне життя набувало політичного значення. Особливої уваги потребує вивчення феномену «особистої трагедії» духовної особи в тоталітарному контексті – від свідомої участі в агентурі до опору, що межував із самопожертвою. Актуальність дослідження посилюється і сучасною потребою осмислення радянської спадщини в

церковному житті, рефлексії над колективною відповідальністю й розумінням механізмів контролю через особистісне підпорядкування.

Стаття базується на комплексі розсекречених документів радянських спецслужб, які зберігаються у різних фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Дослідження радянської релігійної політики представлено у працях В. Войналовича (Войналович, 2005), П. Бондарчука, В. Даниленка (Бондарчук, Даниленко, 2012; Даниленко, 2015; Бондарчук, 2019; Даниленко, 2022), В. Пашенка (Пашенко, 2005), Н. Шліхти (Шліхта, 2011), які аналізують адміністративний тиск, правові обмеження та загальні тенденції антирелігійної кампанії, розвиток державно-церковних відносин, релігійне життя населення. Значний внесок у вивчення агентурної діяльності, зосереджуючи увагу на формуванні та функціонуванні агентури в середовищі українського єпископату здійснив Р. Скакун (Скакун, 2025). Окремі аспекти агентурної роботи в середовищі українських архієреїв в умовах хрущовської антирелігійної кампанії та духовних навчальних закладах зачіпав В. Оліцький (Оліцький, 2022; Оліцький, 2025). Однак в темі агентурно-оперативної роботи КДБ серед православних священників Українського екзархату спостерігається суттєвий лакунарний простір, вона залишається малодослідженою.

Метою статті є комплексний аналіз етапів, форм, методів та наслідків агентурно-оперативної діяльності радянських органів держбезпеки у середовищі православного духовенства УРСР у 1953–1964 рр.

Протягом другої половини 1950-х років відбулося суттєве скорочення штатів МДБ-МВС-КДБ, зокрема це стосувалося відділів, які займалися релігійними організаціями. Штат 6-го відділу 4-го управління МВС нараховував 19 оперативників, зокрема 5 із них належали до 1-го відділку, який займався легальними структурами РПЦ, православним підпіллям та православними сектами. Роботу по лінії православного духовенства курував начальник 6-го відділу полковник В. Сухонін, який тримав на зв'язку і екзарха України митрополита Івана (Соколова). Рутинною роботою по РПЦ в Києві займалися старший оперуповноважений майор Максимчук і оперуповноважений капітан Кондратьєв. Перший маючи на зв'язку 9 агентів, вів роботу по церковно-монархічних формуваннях, контролював і надавав практичну допомогу УКДБ Київської області в роботі серед насельників монастирів та віруючих, які концентрувалися навколо них, а також курував роботу по іноземних туристах, які відвідували монастирі Києва. Другий, маючи на зв'язку 6 агентів, зокрема керуючого справами Українського екзархату, мав організовувати роботу серед працівників екзархату, священників Володимирського собору, викладачів та студентів Київської духовної семінарії, а також забезпечувати роботу серед іноземних делегацій, які їх відвідували. Ще троє оперативників 1-го відділку координували роботу по православній лінії в обласних управліннях (Скакун, 2025: 208–209).

У середині 1950-х років, у порівнянні із періодом пізнього сталінізму, скоротилися штати оперативників, які курували релігійне питання і у обласних управліннях. Станом на жовтень 1954 р. 4-й відділок 4-го відділу УКДБ Станіславської області мав 5 оперпрацівників, з яких лише 1–2 були дотичними до роботи по напрямку РПЦ. Через два роки кількість оперативників зросла до 7. Подібною була ситуація і в інших обласних управліннях. Із 4 працівників 4-го відділку 4-го відділу Ворошиловградського УКДБ у 1956–1957 рр. за православне духовенство відповідав лише майор Доркін, який мав на зв'язку 6 агентів, а в роботі 2 справи-формуляри та одну справу оперативної перевірки. За висновками Р. Скакуна, станом на середину 1950-х років загальна кількість оперативників, які займалися православ'ям у КДБ УРСР навряд чи перевищувала 50 осіб. Крім того, рівень їхньої компетенції був досить низьким, адже робота по церковній лінії не вважалася в обласних управліннях престижною і тому мало хто із оперативників

затримувався на даному напрямку довше ніж на кілька років. Багато із них мали паралельно вести чимало справ і по інших лініях (Скакун, 2025: 210).

Попри тимчасову лібералізацію у відношенні РПЦ після смерті Й. Сталіна та стабілізацію державно-церковних відносин, яка тривала до 1958 р., оперативно-агентурна діяльність КДБ щодо православного духовенства в Україні демонструє системну та цілеспрямовану стратегію радянської держбезпеки, що була спрямована на нейтралізацію впливу Церкви як потенційного осередку ідеологічної опозиції. У цей період органи КДБ СРСР дедалі активніше поєднували репресивні методи з тактикою підривної агентурної роботи, спрямованої на внутрішню дезорганізацію середовища духовенства.

У другій половині 1950-х років КДБ при Раді Міністрів УРСР здійснював системну багаторівневу агентурно-оперативну роботу у сфері релігійного життя, зокрема щодо православного духовенства. Характерною рисою цього етапу стало впровадження в дію масштабних планів агентурно-оперативної розробки, узгоджених із центральним апаратом КДБ при Раді Міністрів СРСР. Згідно з настановами, підлягало особливому контролю так зване авторитетне духовенство, тобто священнослужителі, які мали харизму, вплив серед вірян або підозрювалися у симпатіях до національних ідей чи контактів із емігрантськими церковними структурами. У звітності КДБ відзначається наявність серед такого духовенства колишніх діячів УАПЦ, УГКЦ, священників, які перебували на територіях, окупованих Німеччиною у роки Другої світової війни, або ж вихідців із західних областей України (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1102: 299–306, 314–321).

Однією з центральних форм контролю було впровадження агентів у найближче оточення кліриків або серед їх родичів. Так, у документах трапляються згадки про агентів із числа родичів священників, черниць, працівників єпархіальних управлінь, які використовувалися для збору інформації та впливу на поведінку об'єкта розробки. Агентурна мережа поширювалася також на чернечі громади та духовні семінарії (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1102: 314–318).

Значна увага приділялася представникам колишньої УАПЦ, УГКЦ в еміграції та духовенству, яке мало потенціал підтримувати зв'язки з церковними центрами у Канаді, США й Ватикані. Вектор контролю включав не лише фіксацію зв'язків, а й намагання проникнення в еміграційні церковні структури через агентурну розробку осіб, пов'язаних із закордонним середовищем. Особливо активно була діяльність щодо встановлення контролю за каналами комунікації між релігійною еміграцією й українським православним середовищем. Під наглядом оперативних працівників агенти із середовища православного духовенства налагоджували переписку із ієрархами за кордоном: агент "Хмельницький" – з митрополитом Іларіоном (Огієнком) у Канаді, "Оксіюк" – з митрополитом Іваном (Теодоровичем) у США, агент "Ткаченко" отримував інформацію від свого батька – архієпископа Михайла (Хорошого) у Канаді. Агенти "Кардинал" і "234" – діяли у сфері спостереження за архієпископом Мстиславом (Скрипником), агент "Горевої" мав родинні зв'язки із секретарем консисторії в Канаді протоієреєм Митюком (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1105: 41–42).

Особливої уваги з боку КДБ заслуговувала чернеча діяльність. Велась цілеспрямована робота в монастирях, зокрема в Києво-Печерській та Почаївській лаврах, які вважалися осередками релігійного консерватизму. У планах оперативної роботи на 1956 р. фіксувались спроби впровадження агентури в якості "блюстителів печер" у Києво-Печерській лаврі (агенти "Михайлюк", "Горський", "Михайлов") та вербування осіб, які займали керівні позиції, зокрема архимандрита Мстислава (Воленкевича) та ієромонаха Веніаміна (Яковенка). Також було розгорнуто оперативну розробку стосовно

групи монахів, які контактували із іноземними паломниками. Радянські спецслужби намагалися впровадити агентів у чернечу громаду лаври та використовувати їх у якості “блюстителів печер”, відповідальних за доступ до місць паломництва, адже вони найчастіше перетиналися та спілкувалися як із українськими та іноземними паломниками, так і представниками закордонних делегацій (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1105: 71–72; Спр.1102: 320–328).

У той самий час в Києві діяло нелегальне угруповання “іоанітів” – релігійне об’єднання, яке очолював самопроголошений “спадкоємець царського престолу”. Частина ченців міста підозрювалася у контактах із даним угрупованням. Для проникнення в групу планувалося використання агентки з числа черниць Введенського монастиря – агент “Гаєрер” (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1105: 42).

Документи радянських спецслужб засвідчують низку проблем у реалізації агентурної роботи: в ряді регіонів, зокрема у Почаєві, не було авторитетної агентури, а діяльність багатьох агентів характеризувалась низькою ініціативністю. Натомість у деяких випадках агентура використовувалася для дискредитації впливових церковних діячів через викриття їхніх біографій – участь в УАПЦ, контакти з ОУН, зв’язки з еміграцією тощо (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1102: 330–341).

До 1958 р. РПЦ пройшла період від етапу стабілізації державно-церковних відносин та навіть певного покращення свого становища до нового масштабного етапу гонінь та переслідувань. Відбулася свого роду ідеологічна мобілізація режиму у зв’язку з XXI з’їздом КПРС 1959 р., який закріпив ідею переходу до комунізму та встановлення повної атеїстичної свідомості в суспільстві. Церква була прямо визначена як один із головних бар’єрів на шляху до цієї мети. Крім того зміцнення функцій Ради у справах РПЦ вимагало від органів держбезпеки підвищення якості агентурної роботи, щоб залишатися ключовим гравцем у системі державного контролю над релігією. Відповіддю на нову державну ідеологічну парадигму, загострення релігійного питання та внутрішні недоліки у діяльності самої спецслужби стали зміни в оперативно-агентурній діяльності КДБ.

У кінці 1950-х років КДБ УРСР здійснював цілеспрямовану оперативно-агентурну роботу, спрямовану на обмеження впливу Православної церкви та її духовенства в українському суспільстві. Ця діяльність була складовою ширшої державної кампанії з витіснення релігії з публічного простору та формування атеїстичного світогляду серед населення. У 1959–1960 рр. в Україні діяло 7807 православних церков, у яких служили 5426 священників. Діяло також 20 монастирів із близько 2200 монахами і монахинями. Функціонували 2 духовні семінарії з 270 студентами (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1424: 109). Такий масштаб вимагав значної уваги органів держбезпеки, які розглядали православне середовище як один із потенційних носіїв антирадянських настроїв.

Одним з основних інструментів впливу КДБ залишалася агентурна мережа. Станом на 1960 р. у православному середовищі діяло 570 агентів, із яких 290 – священнослужителі. Ще 32 особи перебували на розробці як агентурний резерв. Ця мережа використовувалася не лише для збору інформації, а й для реалізації “розкладницьких заходів”: посяяти розбрат, дискредитувати авторитетних священників, зірвати нелегальні ініціативи. У 1959–1960 рр. під тиском КДБ публічно відмовились від служіння 23 православні священники та семінаристи: 1959 р. – 17, 1960 р. – 6. Ще 2 священники були арештовані та засуджені за антирадянську діяльність, а 7 – притягнуті до кримінальної відповідальності за іншими статтями, зокрема, за спекуляцію, хуліганство тощо, що стало інструментом тиску на неугодних (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1424: 110).

Іншою важливою формою втручання, зокрема і за допомогою використання агентури, щоправда переважно єпископату, стало масове закриття парафій. Лише у 1959 р. було ліквідовано 258 православних парафій, а в першій половині 1960 р. – ще 326,

тобто всього 584 за півтора роки. Паралельно проводилось скорочення чернечих громад: у 1959 р. закрито 12 монастирів і скитів, у 1960 р. – ще 8. Такі дії суттєво обмежували інфраструктуру релігійного життя, позбавляючи віруючих можливості брати участь у богослужіннях, виконувати релігійні обряди. КДБ також активно вдавався до компрометації та деморалізації духовенства. Матеріали слідства і судів над священниками цілеспрямовано використовувалися в пресі для дискредитації церковних авторитетів. Водночас частина агентів мала зв'язки за кордоном і використовувалася для збору інформації про діяльність Вселенського патріархату, Сербської та інших православних церков (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1424: 109–111).

У 1960 р. відбулася спроба КДБ сформуванню узагальнений аналітичний зріз ефективності своєї роботи в досліджуваному напрямку. У звітах визнається, що незважаючи на чисельну перевагу агентури в певних регіонах, якість її роботи часто була незадовільною (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1409: 76–83). Визнавалося, що попередня масовість і низький рівень підготовки агентури виявилися неефективними для розв'язання стратегічних завдань контролю над церковним середовищем. Для покращення ситуації запроваджується принципова зміна у підходах радянських спецслужб до агентурно-оперативної діяльності в релігійному середовищі, зокрема серед православного духовенства. Відповідно до директив ЦК КПРС, які було реалізовано через вказівки КДБ СРСР, на місця було спущено завдання якісного оновлення агентурного апарату. Чисельність агентури мала бути зменшена, а натомість її якість – суттєво підвищена. Це означало відхід від вербування випадкових осіб, які мали обмежений доступ до священнослужителів і не володіли потрібною довірою. Замість цього рекомендовано підбирати агентів виключно з числа глибоко інтегрованих віруючих – переважно самих священнослужителів або близьких до них осіб. Відбулася орієнтація на впровадження агентури у керівні церковні органи. Особлива увага зосереджувалася на впровадженні агентів до архієрейського корпусу, єпархіальних управлінь, благочинних округів і духовенства з великим впливом у середовищі віруючих. Йшлося про необхідність залучення до негласного співробітництва саме тих священнослужителів, які мали організаційні, фінансові або моральні важелі впливу на інших представників Церкви. Передбачалося посилення ролі агентури в підриві авторитету нелояльного духовенства.

Від нових агентів вимагалось не лише інформування про настрої й дії релігійного середовища, але й активна участь у заходах дезорганізації, дискредитації окремих кліриків, провокації внутрішніх суперечок, передачі компрометуючих матеріалів тощо. Посилювалися вимоги до конспірації, легендування та оперативного прикриття. Встановлювалися жорсткі вимоги до ретельності підготовки кожного вербування: наголошувалося на потребі розробки довгострокових оперативних комбінацій, створення побутових або службових прикриттів для контактів з агентами, уникнення шаблонного підходу до вербування, що дозволяв об'єктам швидко розпізнавати оперативну гру. З цього часу, агенти мали насамперед впливати на вибори єпископів, розподіл посад у єпархіях, скликання парафіяльних зборів, ухвалення фінансових рішень. Агентура мала не просто інформувати, а й формувати вигідну для органів позицію в середині церковної спільноти. Пропонувалося посилити індивідуальну розробку єпископів, відновити практику інспірованих провокацій, запровадити анонімне спостереження за діяльністю монастирів, а також розширити вербувальні заходи серед церковного причту, водіїв єпископських авто тощо. Усі ці вказівки й тенденції стали підґрунтям для посилення контрольованості православного середовища і використання РПЦ як інструмента ідеологічної стабілізації, водночас не допускаючи її автономності чи “реакційного впливу” (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1409: 15–26, 44–50),

У підсумку, оперативно-агентурна діяльність КДБ на початку 1960-х років перебувала в стадії тактичного перегляду. В умовах нових ідеологічних завдань, пов'язаних із кампанією “повного викорінення релігійних пережитків”, радянська спецслужба прагнула не лише стримати церковну активність, а й остаточно підпорядкувати у першу чергу церковну ієрархію державному контролю – через комбінацію тиску, агентури й адміністративного маніпулювання. У першій половині 1960-х років органи державної безпеки СРСР розгорнули широкомасштабну агентурно-оперативну роботу в середовищі РПЦ, що охоплювала як внутрішню діяльність духовенства, так і зовнішні зв'язки Московської патріархії. Особливу увагу приділяли формуванню та ідеологічному вихованню агентури з числа церковнослужителів. Оперативні співробітники орієнтувалися на переконання тих представників духовенства, які вагалися, схилилися їх до розриву з церковним середовищем. Особливо цінувалися випадки публічного зречення від сану, яке слугувало ідеологічною зброєю в антирелігійній кампанії (ГДА СБУ. Ф.9. Оп.1. Спр.301-СП: 36–38).

Аналіз звітної документації КДБ демонструє розбудову масштабної агентурної мережі, що охопила як єпископат, працівників єпархіальних управлінь, духовних семінарій так і парафіяльне духовенство в різних єпархіях Українського екзархату. У деяких регіонах вдалося створити багаторівневу структуру впливу – від упровадження агентури до канцелярій єпархіальних управлінь до контролю за духовними семінаріями й місіонерською діяльністю. Основними методами залишались вербування кліриків через моральний шантаж, компромат, співпрацю в обмін на поблажливість у побутових чи адміністративних питаннях (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1409: 15–26).

Станом на 1 січня 1961 р. в полі зору оперативних підрозділів КДБ УРСР перебувало 669 осіб духовенства РПЦ, які значились на оперативному обліку. При цьому була сформована широка мережа агентури – 431 агент, з яких 279 вважалися “такими, що заслуговують на довіру”, 156 – “оперативно цінними”, а 18 – діяли як “довірені особи”. Під активну оперативну розробку потрапили щонайменше 27 священнослужителів, з них 18 розроблялися як “особи, що проводять антирадянську діяльність”, а 9 – у зв'язку з підозрою в нелояльності до радянської влади. У 12 випадках вживалися заходи з нейтралізації або компрометації. На окрему увагу заслуговує застосування “профілактичних заходів” – упродовж року вони були застосовані до 32 осіб. Ці заходи передбачали проведення попереджувальних бесід, контроль за висловлюваннями, а іноді – обмеження в служінні чи переведення на інші парафії.

Особливу активність КДБ виявляв у регіонах із підвищеним релігійним напруженням. Згідно з підсумковими даними за 1961 р., найбільше об'єктів на обліку та агентів діяло у таких областях, як: Львівська – 508 об'єктів, 72 агенти; Одеська – 306 об'єктів, 68 агентів; Київська – 243 об'єкти, 34 агенти; Чернівецька – 201 об'єкт, 42 агенти. Загалом, у 1961 р. на території УРСР на обліку КДБ перебувало 6748 об'єктів, що належали до православного духовенства або церковно-релігійного середовища. Водночас агентурний апарат у межах усієї республіки налічував 935 осіб, з яких 143 класифіковані як “оперативно цінні”. Варто зазначити, що у західних областях – Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, профілактичні заходи й оперативний облік мали явно виражений ідеологічний характер – православне духовенство тут часто розглядалося як спадкоємець нелегальних греко-католицьких структур і, відповідно, потенційно нелояльне до радянської влади (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1409: 206–207).

Не зважаючи на широку агентурну мережу, фіксується тенденція зниження її ефективності в окремих центрах церковного життя. Зокрема, зазначається, що значна частина агентів передавала поверхневу інформацію, утримувалася від інформування про антирадянські настрої серед духовенства, а в деяких випадках – приховувала подібні

факти. Це спричинило на початку 1960-х років кадрові чистки у самій агентурній мережі та спроби її оновлення через додаткову вербовку серед молодших кліриків і семінаристів. Окремі єпископи, за даними КДБ, уникали прямого адміністрування антирадянської діяльності, але підтримували неофіційні зв'язки з релігійними дисидентами та заохочували націоналістичні симпатії (ГДА СБУ. Ф.1. Оп.1. Спр.1409: 44–50).

У 1960-х роках Почаївська лавра стала одним із ключових об'єктів оперативного інтересу органів державної безпеки УРСР. Документи КДБ свідчать про складну динаміку у відносинах між державою та православним чернечим середовищем, що включала спроби агентурного проникнення, дискредитацію духовенства та адміністративне втручання в життя монастиря. Особливе занепокоєння у КДБ викликала активізація ченців, які не погоджувалися із антирелігійними заходами радянської влади, серед яких ключову роль відігравав благочинний лаври архімандрит Никон (Смаркалов). Братія у захисті лаври здійснювала спроби привернення міжнародної уваги до переслідувань. Так, один із ченців, монах Щур, намагався надіслати до міжнародних організацій, зокрема ООН, матеріали з твердженнями про переслідування ченців місцевою владою. Ці дії були кваліфіковані як прояви антирадянської діяльності й викликали жорстку реакцію зі сторони органів безпеки. Після усунення нелояльного керівництва лаври та призначення намісником Августина, переведеного із Запоріжжя, навколо архімандрита Никона гуртувалась група послідовників, яка виступала проти новопризначеного. У доповідній записці КДБ 1964 р. зазначалося, що фактична влада в лаврі належить архімандриту Никону, який усіляко перешкоджав намаганням адміністрації “навести порядок у монастирі”. Під порядком вбачалося усунення нелояльного чернецтва та формування лояльного до радянської влади та спецслужб монастирського керівництва. У відповідь на зростання впливу опозиційного духовенства в Почаївській лаврі КДБ пропонував низку організаційних заходів, зокрема: вимагати від республіканської ради у справах РПЦ виселення з лаври всіх ченців, які проживали там без прописки; провести реорганізацію духовного складу обителі; звільнити з посади благочинного Никона (Смаркалова); а також перевести “фанатично налаштованих” монахів в інші монастирі або на парафіяльні посади (ГДА СБУ. Ф.16. Оп.1. Спр.947: 196–197).

Завдяки використанню агентури органам державної безпеки разом із партійними та радянськими органами вдалося ініціювати реорганізацію лаврського керівництва, дискредитувати небажаних монахів, перевести неугідних ченців у інші монастирі, зламати спротив внутрішньої опозиції. Згідно з інформаційним повідомленням КДБ УРСР до ЦК КПУ від 23 жовтня 1964 р., заходи місцевої влади з активізації науково-атеїстичної роботи серед віруючих мали на меті зменшення реакційного впливу лаври на населення. Прямим індикатором ефективності цих заходів, за оцінкою органів, стало скорочення кількості паломників та зниження прибутків монастиря від пожертв віруючих (ГДА СБУ. Ф.16. Оп.1. Спр.947: 195).

У системі заходів проти православного духовенства важливою складовою залишалася компрометація кліру шляхом фіксації його “моральних і кримінальних відхилень”. У звітах КДБ УРСР згадуються звинувачення у хабарництві, спробах незаконного придбання церковного інвентарю, матеріалів, а також зловживання у фінансово-господарській діяльності парафій. Компрометуючі матеріали використовувалися і для дискредитації, і для спонукання до вербування (ГДА СБУ. Ф.9. Оп.1. Спр.301-СП: 38–39).

Окремий напрямок становила зовнішня діяльність РПЦ, яку активно контролював КДБ. Органи держбезпеки розглядали цей канал як можливість для контрпропагандистських заходів, впливу на церковну еміграцію, а також – для агентурного проникнення (ГДА СБУ. Ф.9. Оп.1. Спр.301-СП: 41–45).

Отже, у період з 1953 р. по 1964 р. агентурно-оперативна робота радянських органів держбезпеки в середовищі православного духовенства в УРСР набула нових масштабів і форм, що відображають як внутрішньополітичні зміни після смерті Й. Сталіна, так і адаптацію КДБ до нових ідеологічних завдань. Після смерті Й. Сталіна радянські спецслужби почали поступовий перехід від масових репресій до точкової оперативної роботи. Пріоритетом стало розширення агентурної мережі серед духовенства, зокрема в єпархіях, монастирях і парафіях. Проводилася активна ідентифікація впливових священнослужителів, зокрема з “контактами за кордоном”, а також аналіз їхніх ідеологічних орієнтацій. Особливу увагу приділяли особам, що мали зв’язки з Ватиканом, Константинополем або діаспорними структурами.

Протягом 1956–1959 рр. спостерігається різке зростання кількості спроб вербування агентури саме з середовища віруючих, які мали б інфільтрувати релігійні структури. Акцент зміщується на пошук агентів серед активних священників, насельників монастирів, єпископів і парафіяльного активу, здатних впливати на інше духовенство. Однак уже тоді у звітах КДБ визнається низька якість агентурного апарату: агентів часто вербували формально, не забезпечуючи їхньої реальної інтеграції в середовище чи доступу до інформації. У низці випадків агенти навіть сприяли релігійній активності, зокрема відновленню богословських курсів, збору коштів на ремонт церков, а також організації паломництв.

Починаючи із 1960 р. відповідно до нових директив ЦК КПРС, органи КДБ мали створити якісно новий тип агентурного апарату – вузький за чисельністю, але максимально ефективний і впроваджений у керівні церковні структури. Агентів вимагалось вербувати з бажаним оперативним потенціалом. Водночас наголошувалося на припиненні імітації роботи через формальну вербовку агентів, далеких від реального впливу.

Основна мета агентурної діяльності полягала не лише у зборі інформації, а в активній протидії “реакційним елементам” у середині Українського екзархату: припиненню опозиційних настроїв, дискредитації духовенства, недопущенні спроб неконтрольованої комунікації з міжнародними релігійними центрами та організаціями.

Література:

Бондарчук, 2019 – *Бондарчук П.* Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.

Бондарчук, Даниленко, 2012 – *Бондарчук П., Даниленко В.* Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х років). *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського*. 2012. Вип. 3.33. С. 166–180.

Войналович, 2005 – *Войналович В.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. 741 с.

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.

Даниленко, 2015 – Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с.

Даниленко, 2022 – Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси / Відп. ред. В.М. Даниленко. К.: Інститут історії України НАН України, 2022. 959 с.

Оліцький, 2022 – *Оліцький В.* Навчання та побут студентів Київської духовної семінарії (1947–1960 рр.). *Емінак*. 2022. № 2 (38). С. 147–159.

Оліцький, 2025 – *Оліцький В.* Православний єпископат України в умовах хрущовської антирелігійної кампанії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2025. Вип. 52. С. 87–93.

Пащенко, 2005 – *Пащенко В.* Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.

Скаун, 2025 – *Скаун Р.* Агентура НКВС-МДБ-КДБ у православному єпископаті України (1939–1964): формування, функції, моделі поведінки. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2025. 360 с.

Шліхта, 2011 – *Шліхта Н.* Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. 468 с.

References:

- Bondarchuk, 2019 – *Bondarchuk, P.* (2019). Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh rokiv). Istoryko-relihiieznave doslidzhennia. [Religious movements in Soviet Ukraine (mid-1940s – mid-1980s). Historical and religious studies research]. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 268 s. [in Ukrainian]
- Bondarchuk, Danylenko, 2012 – *Bondarchuk, P., Danylenko, V.* (2012). Osoblyvosti relihiinoi sytuatsii v URSR (seredyna 1950-kh – persha polovyna 1960-kh rokiv). [Peculiarities of the religious situation in the Ukrainian SSR (mid-1950s – first half of the 1960s)]. *Naukovyi Visnyk MNU imeni V.O. Sukhomlynskoho*. Vyp. 3.33. S. 166–180. [in Ukrainian]
- Danylenko, 2015 – Social transformations in Ukraine: late Stalinism and the Khrushchev era: Collective monograph [Social Transformations in Ukraine: Late Stalinism and the Khrushchev Era: Collective Monograph] / Vidp. red. V.M. Danylenko. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015. 698 s. [in Ukrainian]
- Danylenko, 2022 – Ukrainske suspilstvo v 1960–1980-kh rr. Istorychni narysy [Ukrainian Society in the 1960s–1980s. Historical Essays] / Vidp. red. V.M. Danylenko. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2022. 959 s. [in Ukrainian]
- HDA SBU – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine].
- Olitskyi, 2022 – *Olitskyi, V.* (2022). Navchannia ta pobut studentiv Kyivskoi dukhovnoi seminarii (1947–1960 rr.) [Study and life of students of the Kyiv Theological Seminary (1947–1960)]. *Eminak*. № 2 (38). S. 147–159. [in Ukrainian]
- Olitskyi, 2025 – *Olitskyi, V.* (2025). Pravoslavnyi yepyskopat Ukrainy v umovakh khrushchovskoi antyrelihiinoi kampanii [The Orthodox Episcopate of Ukraine in the Conditions of Khrushchev's Anti-Religious Campaign]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii*. Vyp. 52. S. 87–93. [in Ukrainian]
- Pashchenko, 2005 – *Pashchenko, V.* (2005). The Orthodox Church in a totalitarian state. Ukraine 1940 – the beginning of the 1990s [The Orthodox Church in a Totalitarian State. Ukraine 1940 – Early 1990s]. Poltava: ASMI, 2005. 630 s. [in Ukrainian]
- Shlikhta, 2011 – *Shlikhta, N.* (2011). The Church of the Survivors. Soviet Ukraine, mid-1940s – early 1970s [The Church of the Survivors. Soviet Ukraine, mid-1940s – early 1970s]. Kharkiv: Akta. 468 s. [in Ukrainian]
- Skakun, 2025 – *Skakun, R.* (2025). Ahentura NKVS-MDB-KDB u pravoslavnomu yepyskopati Ukrainy (1939–1964): formuvannia, funktsii, modeli povedinky [NKVD-MDB-KGB agency in the Orthodox episcopate of Ukraine (1939–1964): formation, functions, models of behavior]. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu. 360 s. [in Ukrainian]
- Voinalovych, 2005 – *Voinalovych, V.* (2005). Partiino-derzhavna polityka shchodo relihii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichni dyskurs [Party-state policy towards religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: political science discourse]. K.: Svitohliad. 741 s. [in Ukrainian]

Отримано 28.09.2025

Отримано в доопрацьованому вигляді 07.11.2025

Прийнято до друку 13.12.2025

Submitted 28.09.2025

Received in received form 07.11.2025

Accepted for publication 13.12.2025

WORLD HISTORY / ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯDOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.100ANATOLIIV.HONCHARENKO¹, MATEUSZ KAMIONKA²¹Sumy State University (Sumy, Ukraine)ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4281-8735>²Jagiellonian University (Krakow, Poland)ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7316-145X>**THE ANTILLES IN THE COLONIAL CONTROVERSIES OF EUROPEAN STATES AT THE END OF THE 15TH – IN THE FIRST HALF OF THE 20S OF THE 17TH CENTURY**

Abstract. *The article explores the Antilles in the colonial contradictions of European powers at the end of the 15th – first half of the 1620s century. It clarifies the causes, course, and consequences of Spanish colonial expansion in the Antillean islands at the end of the 15th – first half of the 16th century. It highlights the features of French colonial policy in the region in the first half of the 16th century. It analyzes the Anglo-Spanish confrontation in the Antilles in the second half of the 16th century. The article describes the escalation of colonial contradictions between Spain and the Netherlands for dominance in the Antillean islands in the early 17th century.*

The discovery of the American continent at the end of the 15th – 16th century and the exaggerated rumors of its great wealth influenced the fate of this region, as well as the process of European colonization of the New World, especially in its early stages. Immediately after the discovery of America, Spain resolutely asserted its rights to the sole possession of the newly discovered territories. The Treaty of Tordesillas, concluded in 1494, and the papal bulls of Pope Alexander IV were intended to provide the official legal basis for the planned division of all lands outside Europe between Madrid and Lisbon, recognizing all future newly discovered lands as their exclusive property.

However, these intentions could not be realized, as Spain's claims to sole possession of all overseas territories were unacceptable to other European monarchies, primarily France. The precious metals that flowed from America to Europe became an immediate and extremely significant proof of the value of this continent, little known to Europeans. They became the goal of the westward movement for non-Iberian nations and were the defining stimulus in the desire of France and other European countries to challenge the Spanish-Portuguese division of overseas territories and obtain their own share.

In the second half of the 16th century, England began to dominate the expansion of non-Iberian countries into the New World. Despite successes in weakening the Iberian colonial monopoly, the nature of English expansion towards the Antilles did not fundamentally change compared to the previous period. The participation of royal authority in expeditions to the New World gradually intensified. While the expeditions of F. Drake in the 1570s and his circumnavigation cannot be considered state policy, the expeditions to the Antillean islands during the Anglo-Spanish War of 1585–1604, including the two aforementioned Drake expeditions, were directly related to the will of Queen Elizabeth I and her strategic plans. At the same time, this does not eliminate the question of the extent to which the colonial sphere was a distinct direction within the overall complex of England's international policy for official London.

In the early 17th century, a decisive blow to Spanish claims to a monopoly in the Caribbean Sea was delivered by the Netherlands, which made the colonization of the region by other

© 2025 by the author(s)

This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) license

European states possible. The presence in the Antilles of a power with a huge fleet, such as the United Provinces then possessed, not only guaranteed security against attempts by the former masters of the region to restore their lost monopoly but was also an important economic condition for the start of colonization of the West Indies. Whereas non-Spanish vessels previously visited the region mostly from time to time, with the entry of the Netherlands onto the Caribbean stage, a permanent and large-scale presence of non-Spanish trading and warships became possible here. Thus, the necessary conditions were created for normal and regular trade links between the future non-Spanish colonies and Europe, even if not through the fleet of their own metropole.

Keywords: Antilles, Antilles Islands, Spain, France, England, Netherlands, colonialism, contradictions.

Citation. Honcharenko, A.V., Kamionka M. (2025). The Antilles in the colonial controversies of European states at the end of the 15th – in the first half of the 20s of the 17th century. *Sumy Historical and Archival Journal*. XLV, 100-112. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.100

ГОНЧАРЕНКО А.В.¹, КАМІОНКА М.²

¹Сумський державний університет (Суми, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4281-8735>

²Ягеллонський університет (Краків, Польща)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7316-145X>

АНТИЛИ В КОЛОНІАЛЬНИХ ПРОТИРІЧЧЯХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ НАПРИКІНЦІ XV – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х РОКІВ XVII СТ.

Анотація. В статті досліджено Антили в колоніальних протиріччях європейських держав наприкінці XV – першій половині 20-х рр. XVII ст. З'ясовано причини, хід та наслідки колоніальної експансії Іспанії на Антильських островах наприкінці XV – першій половині XVI ст. Висвітлено особливості колоніальної політики Франції в цьому регіоні в першій половині XVI ст. Проаналізовано англо-іспанське протистояння на Антилах в другій половині XVI ст. Охарактеризовано загострення колоніальних суперечностей між Іспанією та Нідерландами за панування на Антильських островах на початку XVII ст.

Відкриття Американського континенту наприкінці XV–XVI ст. та чутки про великі багатства вплинули на долю цього регіону, а також на процес європейської колонізації Нової Світу. Відразу після відкриття Америки Іспанія рішуче заявила про свої права на одноосібне володіння нововідкритими територіями. Укладений у 1494 р. Тордесільяський договір та булли папи Олександра IV повинні були сформувати правове підґрунтя для поділу всіх земель, які були за межами Європи, між Іспанією та Португалією і визнати всі відкриті в майбутньому землі їхньою винятковою власністю.

Проте ці наміри не вдалося реалізувати, оскільки претензії Іспанії на одноосібне володіння всіма заморськими землями були неприйнятні для інших європейських країн, перш за все, Франції. Дорогоцінні метали, що хлинули з Америки до Європи, стали вагомим доказом цінності цього маловідомого європейцям континенту. Вони стали метою руху на Захід неіберійських націй і визначальним стимулом у прагненні Франції та інших європейських держав заперечити іспано-португальський поділ заморських територій, отримавши у ньому свою частку.

В другій половині XVI ст. в експансії неіберійських країн до Нового Світу почала домінувати Англія. Не дивлячись на успіхи в ослабленні іберійської колоніальної монополії, характер англійської експансії у напрямку Антил порівняно з попереднім періодом принципово не змінився. Поступово активізується участь королівської влади в експедиціях до Америки. Водночас це не знімає питання про те, наскільки для офіційного Лондона колоніальна сфера була особливим напрямом у загальному комплексі міжнародної політики Англії.

На початку XVII ст. вирішального удару іспанським домаганням на монополію в Карибському морі завдали Нідерланди. Це зробило можливою колонізацію регіону іншими європейськими державами. Присутність на Антилах Сполучених Провінцій, які мали величезний флот, не тільки гарантувала безпеку від спроб Іспанія відновити втрачену монополію, а й була важливою економічною умовою для початку колонізації Вест-Індії. Якщо раніше неіспанські судна час від часу навідувалися до цього регіону, то після появи в колоніальному протистоянні Нідерландів стала можливою постійна і широкомасштабна присутність тут торгових і військових кораблів Сполучених Провінцій. Отже, створювалися необхідні умови нормальних і регулярних торгових зв'язків майбутніх неіспанських колоній з Європою, нехай навіть і не через флот своєї метрополії.

Ключові слова: Антили, Антильські острови, Іспанія, Франція, Англія, Нідерланди, колоніалізм, протиріччя.

Цитування. Гончаренко, А.В., Каміонка, М. (2025). Антили в колоніальних протиріччях європейських держав наприкінці XV – у першій половині 20-х років XVII ст. *Сумський історико-архівний журнал*. XLV, 100-112. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.100

В XXI ст. світове співтовариство поставлене перед фактом існування багатопольного світу, в якому провідні держави сучасності здатні диктувати умови економічної і політичної взаємодії. Ця думка знаходить ідеологічне та теоретичне обґрунтування в цих країнах та за їх межами, вони мають і реалізують свої інтереси в будь-якій точці планети. Шляхом політичного маневрування, угод з політичною елітою, а також прямого втручання у внутрішні справи інших держав геополітичним гегемонам вдалося зберегти і розширити сформовані раніше відносини економічної залежності з країнами “третього світу”.

Специфічною “лабораторією”, де з урахуванням місцевої специфіки і реалій кінця XV–XVIII ст. відпрацьовувалася модель панівного статусу великих держав, була система колоніалізму, яка зараз трансформується в “новий світовий порядок”, а також методи неокolonіального панування.

Політико-економічне і військове втручання європейських країн у колоніальні питання переслідувало далекоюсяжні геостратегічні цілі. Придбання і використання колоній як потужного плацдарму для посилення європейської експансії повинно було сприяти активному проникненню країн Європи в Північну та Південну Америку. Методи виконання цього завдання, розроблені архітекторами зовнішньої політики великих держав наприкінці XV–XVIII ст. сформували класичну модель дій європейського колоніалізму в інших регіонах.

Історіографія порушеної нами проблематики багаточисельна. Серед праць зарубіжних дослідників, перш за все, необхідно виокремити роботи А. Ньютона, Е. Вільямса, С. Гослінга, М. Девез, К. Єндрюс, Д. Копелева, А. Кушніра (Newton, 1933; Williams, 1970; Goslinga, 1971; Devize, 1977; Goslinga, 1979; Andrews, 1984; Копелев, 1997; Кушнір, 2003). В українській історичній науці колоніальна боротьба великих держав за Антили практично не вивчалася. Окремі аспекти колоніальної політики країн Європи щодо Антил були розглянуті А. Гончаренком (Гончаренко, 2022a; Гончаренко, 2022b; Гончаренко, 2024).

Аналіз історіографії проблеми дозволяє зробити висновок, що в науковій літературі присутній фактичний матеріал з поставлених у роботі проблем, окреслені основні лінії колоніальної політики європейських країн щодо Антил наприкінці XV–XVII ст. Проте дослідники не приділяють достатньої уваги місцю та ролі Антильських островів у колоніальних суперечностях великих держав у зазначений період.

Саме тому, мета цієї статті – дослідити Антили в колоніальних протиріччях європейських держав наприкінці 90-х років XV – першій половині 20-х років XVII ст.

Після того, як у 1492 р. експедиція Христофора Колумба досягла Нового Світу, першими територіями невідомого до того часу континенту, що зустрілися на шляху

мореплавців, були острови, які входять до Антильського архіпелагу – Гаїті (до XIX ст. мали назву Еспаньйола або Санто-Домінго) та Куба. Відкриті під час перших дослідницьких плавань великого генуезця, Антили стали першим каменем у фундаменті колоніальних володінь Мадриду в Америці, а також відправною точкою для подальшого просування конкістадорів на Захід. Проте доля цих островів у складі Іспанської колоніальної імперії, формування та розширення якої у XVI ст. відбувалось бурхливими темпами, виявилася вельми своєрідною та повною контрастів.

На початку колонізації Іспанією Нового Світу і до 30-х років XVI ст. її володіння на Антилах розвивалися досить динамічно. Історична доля іспанських Антил у цей період визначалася двома процесами, що відбувалися паралельно – з одного боку, надмірна експлуатація тубільного населення, невідомі раніше хвороби і голод за кілька десятиліть призвели до майже повного зникнення індіанців Великих Антил. Чисельність автохтонного населення напередодні іспанської колонізації за орієнтовними оцінками сягала 1 млн. чоловік. З іншого боку, на зміну їм прийшли власне іспанці. І, хоча масштаби їхнього переселення не встигали за зменшенням тубільців, проте їх чисельність на Антилах у цей час постійно збільшувалась (Newton, 1933: 17-20; Devèze, 1977: 35-38, 46-57). Саме такий розвиток історії іспанських Антил пояснює відсутність певного симбіозу іспанців та тубільного населення, що було характерним для історії багатьох регіонів континентальної іспанської Америки.

Вихідці, перш за все, з Кастилії, яка тривалий час постачала основну масу переселенців до Нового Світу, іспанці стали одноосібними господарями цих територій і відтворили на Антильських островах звичну для себе модель організації життя. Найбільш яскравим та характерним її елементом було відтворення муніципальної системи Іспанії. Саме в цей період на Великих Антилах відбувається створення цілої мережі міст, організованих на кшталт міст метрополії, причому їх розміри та населення невинно зростали. У той же час був сформований основний кістяк іспанських володінь на Антилах, до якого входили всі острови групи Великих Антил – Куба, Пуерто-Ріко, Санто-Домінго і Ямайка (Devèze, 1977: 52-56, 61-66; The Cambridge, 1984: 169).

Одночасно із заселенням відбувалось економічне освоєння новопридбаних Іспанською монархією територій. У цій сфері на ранньому етапі колонізації істотну роль відігравало гірничорудне виробництво. Острови мали невеликі запаси золота, і саме на них звернули увагу іспанці, основною метою яких був пошук і видобуток дорогоцінних металів. У 1521–1530 рр. 97% дорогоцінного металу, що надходив з Америки до Іспанії, становило антильське золото, і лише 3% – срібло з континенту (Devèze, 1977: 81; Гончаренко, 2022b: 23).

Поступово з'явилися зміни в соціально-економічній сфері – безперервне скорочення тубільного населення Антил, яке було основною робочою силою в золотовидобутку. Ця негативна тенденція відразу ж гостро поставила питання про пошук нових трудових ресурсів, що в решті-решт призвело до початку активного розвитку іспанської работоргівлі в Новому Світі. В той же час, поряд із дорогоцінними металами до торгівельного обігу Старого і Нового Світу поступово долучались і збільшували свою частку в ньому нові товари, які могла поставляти Америка Європі – тропічні культури (тютюн, цукор, імбир, какао). З'являвся певний, більш-менш стійкий попит на ці товари, виник стимул для їх вирощування, і в цьому вже вбачаються передумови для формування плантаційної економіки (Newton, 1933: 20-24; Williams, 1970: 25-45; Devèze, 1977: 70-71; The Cambridge, 1984: 162-168).

Значні зміни в долі іспанських Антил відбулись після відкриття нечуваних багатств Американського континенту. Це миттєво викликало відтік населення з густонаселених антильських володінь Іспанії на континент, а у довгостроковій перспективі наслідки цього

для островів були ще більш згубними. Відтепер інтереси метрополії були пов'язані з Американським континентом, який давав левову частку надходжень в її скарбницю і приховував, як здавалося, ще незвідані багатства.

Саме ці незвідані багатства були пріоритетною метою переселенців з Європи. Спочатку іспанська колонізація не знала практики примусової депортації, інституту кабальних слуг, які стали невід'ємними рисами англійської та французької колонізації століттям пізніше. Основними її учасниками були вільні переселенці, в більшості з яких і в думках не було осісти на нових землях. Їх головною метою було якнайшвидше збагачення. Для них Антили, маленькі острови, які вже були достатньо досліджені, представлялися лише предтеchoю нечуваних скарбів Індії, отримати які мріяв кожен конкістадор (Гончаренко, 2022b: 24).

До 1550 р. колоніальний обрій значно розширився і Антили стали лише маленьким авангардним бар'єром поруч із Мексикою і особливо Перу. Іспанці приїжджали до Антил у пошуках багатств. Рух на перспективний Захід захоплював найкращих, найсміливіших, іноді найбагатших покинути острови (Devèze, 1977: 81).

Дані, що наводяться в науковій літературі, свідчать про катастрофічне падіння чисельності населення іспанських Антил, запустіння, а досить часто і просто зникнення значної кількості міст, що з'явилися тут у попередній період. Наприклад, населення Сантьяго, на півдні Куби, яке було відправною точкою колонізації острова, до 1574 р. становило лише 9/10 населення, яке місто мало у 1520 р. (Devèze, 1977: 82). Не краще йшли справи і на інших островах. Все життя на них зосереджувалося практично повністю в межах одного-двох міст, в яких концентрувалася переважна більшість населення острова, що значно скоротилася.

Відбулись істотні зміни у структурі економіки Великих Антил. На відміну від раннього періоду поступово в ній дедалі більшу роль починало відігравати сільськогосподарське виробництво тропічних культур – цукру, тютюну, імбиру тощо (Williams, 1970: 25-29; Devèze, 1977: 70-71). Проте розвиток слабких паростків плантаційної економіки іспанських Антил гальмувався малим інтересом монархії та приватних осіб до цих територій.

Крім того, нестабільна ситуація в регіоні, пов'язана з присутністю в Карибському морі іноземних піратів, ще більше загострювала ситуацію. В цілому наприкінці XVI ст. на всій території антильських володінь Мадрида проживало не більше 20 тис. чоловік усіх рас, що становило близько 1 жителя на 10 км (Devèze, 1977: 83). Після розквіту в перші десятиліття XVI ст. іспанські Антили увійшли у період глибокого економічного занепаду та демографічної стагнації, що розтягнувся на декілька століть.

Саме такий стан справ і зумовив ту обставину, що володіння Іспанії в Антильському архіпелазі так ніколи і не вийшли за межі Великих Антил, заселених ще в перші десятиліття колонізації. Малі Антильські острови, на яких мешкали войовничі карибські індіанці, хоч і були відомі іспанцям, проте ніколи не були об'єктом серйозних спроб колонізації з їхнього боку. Мадрид, мабуть, відлякували об'єктивні проблеми освоєння цих територій. Подальша ж колонізація Американського материка зайняла всі думки, сили і засоби монархії та колоністів, що їх вже практично не цікавили Малі Антили, незважаючи на важливе стратегічне становище «вхідних дверей» Американського континенту (Гончаренко, 2022b: 25).

Першою європейською державою, яка виступила проти панування Іспанії у Новому Світі була Франція. У складних умовах протистояння цих двох європейських монархій, яке стало невід'ємною рисою міжнародних відносин тієї епохи, французькі корсари стали сильними опонентами іспанців на морі. Активізація франко-іспанських військових конфліктів постійно загрожувала контактам метрополії з її володіннями в Америці та збору данини з потоку коштовностей, що йшли до Іспанії з Нового Світу. Одним з перших найбільш відомих епізодів цього морського протистояння було захоплення корсаром

Жаном Флері (1480-ті – 1527 рр.) у 1523 р. галеону “Алонсо де Авіла”, який мав доставити золото ацтеків, захоплене Ернаном Кортесом (1485–1547 рр.), Карлу V (1550–1558 рр.) (Newton, 1933: 48; Копелев, 1997: 172). І хоча на початку сфера діяльності Франції обмежувалася лише водами, які омивали Європу, незабаром жага захоплень та наживи у контексті загострення франко-іспанських протиріч привели французів до берегів Америки, які стали одним з епіцентрів цього протистояння. Саме іспанські Антили стали першими володіннями, які побачили появу французьких колонізаторів (Гончаренко, 2022а: 32-33).

Свідчення про початок проникнення Франції на Антильські острови уривчасті та обмежуються даними про випадки нападів французів на іспанські кораблі і поселення. Перші французькі судна були помічені біля Пуерто-Ріко в 1528 р. У період війни між Францією та Іспанією в 1536–1544 рр. французи атакували Кубу та іспанські поселення на венесуельському узбережжі. У відповідь на ці дії Іспанія в Америці, а також в європейських водах посилила захист мореплавання між метрополією та її колоніями в Новому Світі. Саме в цей час розпочалася розробка системи щорічних збройних конвоїв, які здійснювали все сполучення між Мадридом та його американськими володіннями замість одиночних суден, як це було раніше (Newton, 1933: 52-57; Devèze, 1977: 84; Hoffman, 1980: 24-37).

У другій половині 40-х років XVI ст. спостерігалось певне затишшя у франко-іспанському протистоянні в Новому Світі. Проте початок війни між цими країнами (1552–1559 рр.) призвів до посилення французької загрози, а іноземні корсари і контрабандисти стали постійними гостями Карибського моря (Newton, 1933: 57-59; Hoffman, 1980: 65-70; Гончаренко, 2022а: 33).

Внаслідок серйозного загострення ситуації в Антилах і Карибському басейні через дії французів, до Америки було відправлено найкращого іспанського військово-морського фахівця того часу Педро Мендеса де Авілеса (1519–1574 рр.). Основним завданням де Авілеса, якого було призначено капітан-генералом “армади з охорони флотів Індій”, було посилення боротьби з проникненням інших держав у Карибське море та покращення обороноздатності іспанських Великих Антил. Саме ці колоніальні володіння стали передовим форпостом Іспанії в Новому Світі. Новий капітан-генерал здійснив цілий комплекс заходів, який передбачав значне посилення укріплень фортець іспанських Антил. Також було збільшено кількість іспанських військових кораблів у Карибському морі. І хоча проходи через Малі Антили, які були основним шляхом європейських кораблів до басейну Карибського моря, повністю не потрапили під контроль Іспанії, не було також створено постійно діючої військової ескадри на Антилах, як це пропонував де Авілес, проте навіть вжитих заходів було достатньо для того, щоб ефективно протидіяти нападам на колонії Іспанії в Америці (Newton, 1933: 74-75, 82-83, 96-97; Andrews, 1984: 124; The Cambridge, 1984: 126-136, 172-174).

Проникнення Франції та інших європейських держав у Новий Світ не обмежувалося збройними нападами на кораблі та колонії Іспанії. Піратство і каперство були найпомітнішими його елементами, проте, не найбільш масштабними за своїм значенням. Практично завжди поруч з ними йшла контрабанда, яка відіграла значну роль в історії Америки. На відміну від піратів і корсарів контрабандисти залишалися в тіні, хоча довгий час кордон між першими і другим був досить умовним. Контрабандисти тієї доби були завжди гарно озброєні для плавань у заборонені води, де постійно треба бути насторожі, а при нагоді і застосувати силу, щоб змусити торгувати із собою (Hoffman, 1980: 116; Andrews, 1984: 118-120). На початку війни в Європі або, якщо була нагода, контрабандисти теж грабували іспанців.

Про масштаби контрабандної торгівлі на Антилах свідчить той факт, що згідно з даними деяких дослідників, у другій половині XVI ст. з 10 суден, що виходили з гаваней Куби, лише 2 прямували до Іспанії (Devize, 1977: 85; Гончаренко, 2022а: 34). Всупереч війнам, офіційним заборонам та заходам боротьби з контрабандою, вона процвітала за згодою і до повного задоволення колоністів, ставши характерною рисою всіх колоніальних суспільств Нового Світу.

Незважаючи на активізацію французької колоніальної експансії в Америці на початку XVI ст. не можна вважати всі ці заходи політикою держави. Безумовно, політична воля королівської влади у колоніальній області чітко прослідковується. У багатьох працях з історії колонізації згадують висловлювання Франциска I (1494–1547 рр.) під час укладання Камбреського миру 1529 р.: “Сонце світить для мене так само, як і для інших, і хотів би я бачити той пункт у заповіті Адама, де їм (Іспанії та Португалії) надається ця велика спадщина! Хай вони, принаймні, дозволять мені, як їхньому братові, взяти звідти свою частку” (Hardy, 1928: 25).

Проте для Франциска I та його наступників заморські землі були лише одним із напрямків протистояння з Іспанією, ніж якоюсь особливою сферою. Крім того, зайнята війнами в Європі Франція не мала сил і засобів для реалізації активної експансії в Західній півкулі. Єдиною операцією Парижу в цьому напрямку можна вважати державно-приватну експедицію Джованні да Веррацано (1485–1528 рр.) до берегів Нового Світу (Гончаренко, 2022а: 35).

У такій ситуації королівській уряд міг надати лише моральну та дипломатичну підтримку своїм підданим, які ризикнули кинути виклик іберійській колоніальній гегемонії. Втім навіть цього було цілком достатньо. Традиція мовчазної політичної підтримки зберіглася і за короля Генріха II (1519–1559 рр.). Згідно з франко-іспанським мирним договором у Като-Камбресі (1559 р.) всі французькі кораблі, захоплені на захід від Лінії Дружби в американських водах, вважалися піратськими. Монархія знімала з себе всю відповідальність за операції своїх підданих в Америці, надавши їм повну свободу дій на свій страх та ризик (Кушнір, 2003: 44–45).

Внаслідок цього вся французька діяльність у Новому Світі була справою приватних осіб. Кораблі, що йшли до берегів Америки з портів Франції, споряджалися переважно купцями та арматорами портових міст, серед яких були і відомі особи (батько і син Анго з Дьєппа). Для цих кіл, які відгравали значну роль у фінансуванні та організації заморських підприємств, торгівля та каперські операції були прибутковою справою. Саме приватні французькі судна і навіть цілі флотилії вели у той час торгівлю біля берегів Бразилії та американських колоній Іспанії, грабували іспанців на Антилах. У той же час “приватники”, які були рушійною силою та ініціаторами колоніальної експансії Французької монархії, були дуже різномірними. Це були окремі особи та цілі компанії, відповідно сили та засоби, які вони мали, могли варіюватися від одного корабля до цілих флотів (Кушнір, 2003: 45; Гончаренко, 2022а: 35). Конкуренція буржуазії з різних портових міст, яка додалася до цього, призводила до того, що про жодну стратегічну єдність дій в галузі заморської експансії не могло бути й мови.

Щодо колоніальних підприємств, то архітектори французької колоніальної експансії більш пізньої доби (Ісаак де Разіллі та інші) дорікали торговим колам, що вони шукали моментального прибутку і були недостатньо зацікавлені у самій колонізації, яка була ризикованою справою, вимагала значних капіталовкладень та не давала віддачі, тим більше швидкої (Разіллі, 1961: 344). Більшість купців і арматорів у період правління Франциска I і Генріха II, як і їх нащадки, займалася в Новому Світі звичними торгівлею і каперством, не ризикуючи вкладати гроші у колонізаційні проекти. І хоча перші спроби заснування французьких колоній в Америці відносяться до цього періоду, проблема участі в цих підприємствах торгових кіл – основного двигуна заморської експансії тієї доби – остаточно не з’ясована.

Загострення релігійної ситуації у Франції негативно вплинуло на її колоніальну політику. Більшість міст, які були центрами заморської експансії, взяли активну участь у протистоянні протестантів і католиків, як і самі купці та арматори, багато з яких були протестантами. Унаслідок цього, в другій половині XVI ст. першість у колоніальній експансії на Антилах і у всій іспанській Америці переходить до іншої держави – Англії (Кушнір, 2003: 45; Гончаренко, 2022а: 35).

Англія другою після Франції виступила проти панування Іспанії у Новому Світі. Англійські корсари стали потужними суперниками іспанців на морі. Активізація англо-іспанських військових конфліктів постійно загрожувала контактам метрополії з її володіннями в Америці та збору данини з потоку коштовностей, що йшли до Іспанії з Нового Світу.

У другій половині XVI ст. першість в колоніальній експансії на Антильських островах та у всій іспанській Америці переходить до Англії. Незважаючи на те, що до 1585 р. між Іспанією та Англією не було стану війни, це не заважало загострюватися конфлікту між цими країнами. Однією з арен англо-іспанського протистояння були американські колонії Мадриду, де діяла ціла група “джентльменів удачі” королеви Єлизавети I (1533–1603 рр.) – Ф. Дрейк, Дж. Гоукінс, В. Релі та багато інших, які залишилися в тіні більш відомих колег (Гончаренко, 2024: 152).

Найбільш масштабними та гучними були експедиції Френсіса Дрейка (1540–1596 рр.). У 1573 р. він напав на панамський перешийок, захопивши караван зі сріблом (Newton, 1933: 85-93; Andrews, 1984: 129-131; Копелев, 1997: 217-218). Після цього була експедиція до тихоокеанського узбережжя іспанських володінь в Америці (1577–1580 рр.), що принесла пірату славу і лицарське звання. Не залишилися осторонь його дій і Антили. Саме в Карибському регіоні розгорнулися широкомасштабні військові експедиції Ф. Дрейка. Якщо раніше під його командуванням було декілька суден, то під час плавання 1585–1586 рр. він керував флотилією з 25 великих кораблів та 2300 солдатів. Англійці пограбували порт Санто-Домінго, Сент-Огюстен у Флориді, бомбардували Гавану. Найбільшим успіхом Ф. Дрейка було захоплення і розграбування Картахени, що принесло багату здобич (Newton, 1933: 99-107; Devèze, 1977: 86-87). Це викликало обурення короля Іспанії Філіпа II (1527–1598 рр.) і стало однією з причин, яка детермінувала відправку “Непереможної армади” (1588 р.).

Фінальним акордом операцій сера Френсіса Дрейка в американських водах була експедиція 1595–1596 рр., під час якої він та Джон Гоукінс знову спробували здійснити широкомасштабне вторгнення в Карибське море. Маючи 2500 солдатів, вони атакували Сан-Хуан у Пуерто-Ріко, але зазнали втрат і були змушені відступити. Після невдачі у Пуерто-Ріко флот направився до материка. Англійці крейсували біля венесуельського узбережжя та біля панамського перешийка, атакували і пограбували Помбре де Дьос, де в січні 1596 р. Ф. Дрейк помер. Однак спроба захопити багатий Портобело провалилася (Newton, 1933: 110-14; Devèze, 1977: 87). Останньою значною операцією англійців на Антилах було захоплення флотом графа Кумберленда столиці Пуерто-Ріко – Сан-Хуана в 1598 р. (Newton, 1933: 114-117; Кушнір, 2003: 46; Гончаренко, 2024: 152-153).

У контексті цього важливим є питання участі державних структур Англії в заморських експедиціях. Іспанська Америка була лише однією з арен англо-іспанського протистояння, одним із напрямків, на якому можна було завдати чутливого удару Мадриду в ситуації непримиренної боротьби в Європі. Що стосується безпосередньої участі офіційного Лондону в боротьбі на заморському фронті англо-іспанського антагонізму, то він у той час не мав коштів, щоб грати в ній визначальну роль. За безумовної моральної та дипломатичної підтримки антиіспанських операцій у Новому Світі, Англія виступала лише як одна з її учасниць, причому далеко не найбільша. Так, у складі експедиції Ф. Дрейка в 1585–1586 рр. було лише 2 королівські судна з 25 (Newton, 1933: 98; Andrews, 1984: 223). Держава була лише пайовиком каперських підприємств своїх підданих.

Важко однозначно відповісти і про плани монархії щодо колонізації Нового Світу і, зокрема, Антил. Королева Єлизавета I була політиком-реалістом і чудово усвідомлювала, що сили Англії у той час не співставні з можливостями Мадрида. Саме тому у своїх планах щодо Антильських островів вона, скоріш за все, розраховувала показати Філіпу II слабкість захисту життєво важливого для нього потоку американського срібла, який англійці в будь-який момент можуть перекрити, і тим самим змусити іспанською короля бути більш

зговірливим у питаннях європейської політики. Для реалізації цієї мети періодичні напади на Антили без серйозних спроб закріпитися були цілком слушні (Andrews, 1984: 224-229, 235-236, 240-241). Англійська монархія розглядала можливість закріпитися на будь-яких іспанських територіях у Новому Світі, проте ці плани були навряд чи здійсненні (Newton, 1933: 104, 116; The Cambridge, 1984: 378; Кушнір, 2003: 48; Гончаренко, 2024: 153-154).

Головною рушійною силою заморської експансії Англії в добу Єлизавети I були приватні особи. У фінансуванні цих експедицій приймали участь купці і арматори приморських міст, для яких каперські і торгові підприємства були звичною справою. Фінансову підтримку подібним плаванням надавали фінансові кола Сіті, придворні та навіть королева, виступаючи як приватні особи (Williams, 1970: 102-103; Andrews, 1984: 122-123, 125, 143-144). Це визначалося особливостями істеблішменту Англії, тісно пов'язаного з буржуазією, особливо торговою. Не дивлячись на широке коло організаторів і учасників заморської експансії, вона зводилася до двох напрямків – каперства та контрабандної торгівлі з іспанською Америкою. Якщо перше стало найвідомішою сторінкою проникнення Англії у Новий Світ, то контрабанда, про масштаби якої можна лише здогадуватися, існувала в його тіні. Взаємозв'язок цих двох явищ підтверджує те, що Ф. Дрейк розпочинав свою кар'єру як звичайний контрабандист, капітан одного із суден свого дядька Дж. Гоукінса, який займався работоргівлею з Іспанською колоніальною імперією. Знищення третьої експедиції Дж. Гоукінса в Мексиці флотом віце-короля та зростання напруженості в англо-іспанських відносинах спричинили перехід Ф. Дрейка і Дж. Гоукінса до лав корсарів (Newton, 1933: 75-79; Andrews, 1984: 126-129; Кушнір, 2003: 49; Гончаренко, 2024: 154-155).

На початку XVII ст. у Карибському морі встановилося певне затишшя, і Антильські володіння Іспанії отримали перепочинок від широкомасштабних нападів чужинців, подібний до того, який був під час війни з Англією (1585–1604 pp.). Присутність суден піратів, корсарів, контрабандистів і торговців у Карибському морі стала вже повсякденністю. Головною причиною послаблення військового тиску Англії на іспанські Антили були зміни у Старому Світі. Події, що відбувалися в Європі, завжди відображалися і за океаном. Після смерті королеви Єлизавети I у 1603 pp., сходження на престол Якова I (1566–1625 pp.), укладання в 1604 р. Лондонського миру з Іспанією, напруга в англо-іспанських відносинах значно зменшується, що відображається на ситуації у Новому Світі (Newton, 1933: 118; Andrews, 1984: 253-254; Кушнір, 2003: 47).

Проте існувала також інша причина послаблення інтересу англійців до Карибського регіону. Значну роль в експансії Англії протягом майже двадцяти років відіграватиме Гвіана, де англійці розраховували знайти міфічне Ельдорадо. Англійські гіпотези про місцезнаходження цієї легендарної країни спиралися, перш за все, на відомості, зібрані іспанськими експедиціями в басейні Оріноко, де конкістадори знайшли незначну кількість золота. До створення легенди про Ельдорадо був причетний Волтер Релі (1554–1618 pp.), який отримав повідомлення учасників іспанських експедицій у цьому регіоні. Відомий пірат виявився водночас і активним прихильником гіпотези, яку сам і запропонував, про що свідчать його експедиції до Гвіани, а також книга “Відкриття великої, багатой і прекрасної Гвіанської імперії” (1596 р.) (Andrews, 1984: 287-294; Кушнір, 2003: 47; Гончаренко, 2024: 155). Праця В. Релі популяризувала легенду про Ельдорадо та сприяла розповсюдженню чуток про скарби Нового Світу. Вона також була додатковим, а можливо й визначальним стимулом інтересу європейців до Гвіани, яка була ще більш привабливою, оскільки її багатства не треба було заперечувати в іберійців. Це була нічийна територія на далекій периферії колоніальних володінь Іспанії.

Значні зміни у колоніальному протистоянні європейських держав за Антильські острови детермінувала поява в Карибському регіоні Нідерландів, яка стала помітною

після розгрому “Непереможної Армади”, в 1590–1592 рр. Спочатку, інтереси голландців полягали у задоволенні своїх потреб у солі, необхідної для ведення важливої для Сполучених Провінцій балтійської торгівлі (Newton, 1933: 124-125; Goslinga, 1971: 116-118; Goslinga, 1979: 20; Andrews, 1984: 284-285). Втративши доступ до солі Сетубала внаслідок іспано-португальської унії 1580 р., Нідерланди, які вели активну війну з королем Іспанії Філіпом II, звернули увагу на соляні поклади Арайї на венесуельському узбережжі. Саме до цього регіону був спрямований основний напрямок голландських експедицій у Карибське море. Кількість нідерландських кораблів, які вирушали за сіллю в Арайю, швидко збільшувалася. Іспанська адміністрація провінції спочатку була майже безсила протистояти такій нахабній і широкомасштабній експансії (Goslinga, 1971: 117-122).

Дії голландців не обмежувалися лише видобутком солі. Саме в цей період відбувається занепад ловлі перлини на прилеглих мілинах острова Маргарита. Поряд із солевидобуванням нідерландці вели активну контрабандну торгівлю з іспанськими колоністами венесуельського узбережжя (Newton, 1933: 125; Andrews, 1984: 284-285; Кушнір, 2003: 49; Williams, 2010: 247, 249). Цікаво, що саме тоді проявилися особливості голландської торгівлі, яка відіграла значну роль в історії Антилу першої половини XVII в. Маючи в своєму розпорядженні величезний торговий флот і розвинену промисловість, Нідерланди могли запропонувати своїм торговим партнерам товари набагато дешевші, якісніші, а головне, що вони надходили більш регулярно і у більших кількостях, ніж постачалися з метрополії.

Не дивлячись на те, що тоді заморська експансія Сполучених Провінцій ще зберігала вже відомі на прикладі Франції та Англії форми організації і велася поки що силами окремих купців і невеликих компаній, голландський досвід у колоніальній сфері розвивався надзвичайно динамічно. Проте нові форми організації колоніальної експансії були вперше випробувані не у Західній, а у Східній півкулі. В 1602 р. у Сполучених Провінціях створюється Ост-Індська Компанія, яка була наймогутнішим знаряддям колоніальної експансії Нідерландів у Південно-Східній Азії та захоплення португальської колоніальної імперії (Кушнір, 2003: 50).

Голландський досвід створення такої компанії можна вважали революційним. По-перше, хоча подібна форма організації у сфері заморських підприємств була не нова, але Компанія подібного розміру з капіталами і коштами, які вона мала, була створена вперше. Її створення було можливим завдяки новим принципам організації капіталу, що став набагато більш відкритим. Компанія було акціонерним товариством, а не камерним об’єднанням групи купців. Саме звідси широкий притік коштів, і, як наслідок, значне збільшення можливостей Компанії (Klerck, 1938: 202-203; Нума, 1942: 64-67).

По-друге, сам характер цієї організації був дуже своєрідним. Будучи по суті акціонерним підприємством з величезною часткою приватного капіталу, Ост-Індська Компанія в багатьох аспектах була державною справою. Не випадково одним із ініціаторів та активних учасників її створення був великий пенсіонарій Голландії Ян ван Олденбарнавелт (1547–1619 рр.). Останнє дозволяло їй, з одного боку, вести політику, спрямовану на максимальне вилучення прибутку, щоб задовольнити своїх пайовиків, гнучко реагувати на зміни кон’юнктури і бути достатньо вільною від прямого адміністративного впливу держави. З іншого боку, Компанія була інструментом реалізації політики Сполучених Провінцій у Східній півкулі (Кушнір, 2003: 50). Втім, подібне переплетіння державних та приватних інтересів було не дивним для “республіки купців”.

Створення цієї Компанії було б неможливо без врахування специфіки соціально-економічної та політичної організації Нідерландів. Успіх Ост-Індської Компанії у швидкому знищенні португальського панування в Азії став підтвердженням вірності обраних шляхів та засобів дій у колоніальній сфері, а голландська модель організації заморської експансії надовго стала предметом захоплення та заздрощів іноземців.

Катализатором початку нового етапу дій голландців у західному напрямку було закінчення 20-річного перемир'я між Сполученими Провінціями та Іспанією в 1621 р. і, як наслідок цього, відновлення війни. В тому ж році в Нідерландах створюється Вест-Індська Компанія, також організована на основі акціонерного принципу, яка мала такий же напівдержавно-напівприватний характер (Newton, 1933: 138-140; Boxer, 1957: 7-10; Goslinga, 1971: 89-106). Сфера інтересів цієї Компанії охоплювала всю Західну півкулю. До кінця 50-х років XVII ст. основним напрямом дій Компанії була Бразилія – саме тут, як і на Сході, голландці хотіли мати справу з слабшою Португалією (Кушнір, 2003: 51). У той же час, в контексті іспано-нідерландської боротьби, Компанія не могла залишити без уваги Карибське море, де прагнення нідерландців не відрізнялися від планів їхніх французьких та англійських попередників.

Війна між Іспанією та Сполученими Провінціями, як і раніше, передбачала розвиток каперського промислу. Саме цим і зайнялася голландська Вест-Індська Компанія. З 1623 р. її флоти щорічно відправляються в Карибське море (Goslinga, 1971: 144-172; Devèze, 1977: 134-135; Goslinga, 1979: 21-22). Ті сили, які мала Іспанія в регіоні, могли боротися з окремими іноземними суднами, але були не в змозі протистояти добре озброєним військовим ескадрам і каперству, організованому в державному масштабі.

Мрія всіх корсарів, іспанські флоти, що перевозили скарби до Європи, не давала спокою нідерландцям, але на відміну від своїх попередників, вони мали в своєму розпорядженні сили, щоб їх захопити. Саме так і сталося в 1628 р., коли голландському адміралу П. Хейну нарешті вдалося перехопити іспанський флот у Мантанзасі на узбережжі Куби і заволодіти нечуваною здобиччю в 15 млн. флоринів (Goslinga, 1971: 173-202). Нав'язлива ідея противників Іспанії нарешті втілювалася в життя.

Дії голландців були лише найбільш яскравою і значною сторінкою неіспанської експансії в Антилах та Карибському регіоні в два перші десятиліття XVII ст. Їм належить першість серед європейських націй, чий кораблі борознили антильські води в той час, але не монополія в діях. Відвідавши з іспанськими кораблями Гваделупу в 1624 р. Т. Гейдж зазначав, що місцеві індіанці мали велику кількість європейських предметів, отриманих ними в обмін на продовольство від суден, що заходили туди. Він констатував, що це були речі англійського, французького та голландського виробництва (Кушнір, 2003: 52). Торгівля неіспанців з Новим Світом як і раніше тривала.

Проникнення Нідерландів у Карибський регіон виходило далеко за межі успішних корсарських експедицій. Потужна експансія і панування флотів голландської Вест-Індської Компанії в раніше закритих водах, де неіспанці з'являлися лише мимохідь під час корсарських чи торгових експедицій, свідчили про катастрофічне падіння контролю над ситуацією в регіоні з боку Іспанії та втрату нею морської могутності (Кушнір, 2003: 52). Плачевний стан справ, в якому Мадрид опинився на Антилах, поєднувався з ситуацією в Європі, де він далі втрачав свої позиції.

Таким чином, відкриття Американського континенту наприкінці XV–XVI ст. і чутки про незлічені багатства вплинули не лише на його долю, а і на весь процес європейської колонізації Нової Світу. І хоча майже відразу після відкриття Америки Іспанія рішуче заявила про свої права на одноосібне володіння нововідкритими територіями, а укладений у 1494 р. Тордесільяський договір та булли папи Олександра IV здавалося, повинні були сформувати офіційне правове підґрунтя під запланований поділ всіх земель, які були за межами Європи, між Мадридом та Лісабоном і визнати всі нововідкриті в майбутньому землі винятково їхньою власністю.

Подальший розвиток подій засвідчив, що ці наміри не вдалося реалізувати, оскільки претензії Іспанії на одноосібне володіння всіма заморськими землями були неприйнятні для інших європейських держав, перш за все, Франції. Дорогоцінні метали, що хлинули з Америки до Європи, стали безпосереднім і надзвичайно вагомим доказом цінності цього поки що

маловідомого європейцям континенту. Вони стали метою руху на Захід неіберійських націй і стали визначальним стимулом у прагненні Франції та інших європейських країн заперечити іспано-португальський поділ заморських територій, отримавши у ньому свою частку.

У другій половині XVI ст. в експансії неіберійських країн до Нового Світу почала домінувати Англія. Не дивлячись на успіхи в ослабленні іберійської колоніальної монополії, характер англійської політики щодо Антиль у порівнянні з попереднім періодом принципово не змінився. Поступово активізується участь королівської влади в експедиціях до Нового Світу. Якщо експедиції Ф. Дрейка в 70-х роках XVI ст. та його навколосвітнє плавання не можна вважати державною політикою, то експедиції до Антильських островів у період англо-іспанської війни 1585–1604 рр., у тому числі й дві вищезгадані експедиції Ф. Дрейка, були безпосередньо пов'язані з волею королеви та її стратегічними задумами. Водночас це не знімає питання про те, наскільки для офіційного Лондона колоніальна сфера була особливим напрямом у загальному комплексі міжнародної політики Англії.

На початку XVII ст. вирішального удару іспанським домаганням на монополію в Карибському морі завдали Нідерланди, що зробило можливою колонізацію цього регіону іншими європейськими державами. Присутність на Антилах сили, що мала величезний флот, якою були тоді Сполучені Провінції, не тільки гарантувала безпеку від спроб Іспанії відновити втрачену монополію, а й була важливою економічною умовою для початку колонізації Вест-Індії. Якщо раніше неіспанські судна навідувалися в регіон здебільшого час від часу, то з виходом на арену Нідерландів стало можливим стверджувати про постійну і широкомасштабну присутність тут торгових і військових кораблів неіспанської держави. Отже, створювалися необхідні умови нормальних і регулярних торгових зв'язків майбутніх неіспанських колоній тут з Європою, нехай навіть і не через флот своєї метрополії.

*Дослідження виконано в рамках наукового проєкту «Легітимні обмеження свободи вираження поглядів в умовах зовнішньої агресії та/або гібридної війни» (0124U000546) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

Література:

Гончаренко, 2022a – *Гончаренко А.В.* Антильські острови у колоніальній політиці Франції наприкінці XV – 50-х рр. XVI ст. *Сучасна наука: теоретичні та прикладні аспекти*. VII Всеукраїнська мультидисциплінарна науково-практична Інтернет-конференція, 31 липня 2022, Україна, Житомир: Збірник матеріалів. Київ: Яроченко Я.В., 2022. С. 32-37.

Гончаренко, 2022b – *Гончаренко А.В.* Іспанська колонізація Антиль наприкінці XV–XVI ст. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів*: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Суми, 19-20 травня 2022 року). Суми: Сумський державний університет, 2022. С. 22-26.

Гончаренко, 2024 – *Гончаренко А.* Антили в колоніальній політиці Англії у другій половині XVI – на початку XVII ст. *Україна–Латинська Америка: виклики та перспективи глобального партнерства*: матеріали II Міжнародної наукової конференції (24-25 листопада 2023 року). Одеса: Видавничий дім “Тельветика”, 2024. С. 151-156.

Копелев, 1997 – *Копелев Д.И.* Золотая эпоха морского разбоя. Пираты, флибустьеры, корсары. Москва: Остожье, 1997. 495 с.

Кушнир, 2003 – *Кушнир А.В.* Колонизация Антильских островов и англо-французское соперничество в Вест-Индии (XVII – первая половина XVIII в.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. Москва, 2003. 270 с.

Разилли, 1961 – *Разилли И.* Мемуар Исаака Разилли о французской колониальной экспансии (1626). *Средние века*. 1961. Вып. 20. С. 325-349.

Andrews, 1984 – *Andrews K.R.* Trade, plunder and settlement. Maritime enterprise and genesis of the British empire, 1480–1630. Cambridge: Cambridge University Press, 1984. 404 p.

Boxer, 1957 – *Boxer C.R.* The Dutch in Brazil, 1624–1654. Oxford: Clarendon Press, 1957. 327 p.

Devèze, 1977 – *Devèze M.* Antilles, Guyanes, la merdes Caraïbes de 1492 à 1789. Paris: Sedes, 1977. 382 p.

Goslinga, 1971 – *Goslinga C.Ch.* The Dutch in the Caribbean and on the Wild Coast, 1580–1680. Assen: Van Gorcum, 1971. 647 p.

Goslinga, 1979 – *Goslinga C.Ch.* A short history of the Netherlands Antilles and Surinam. The Hague; Boston: M. Nijhoff, 1979. 198 p.

Hardy, 1928 – *Hardy G.* Histoire de la colonisation française. Paris: Larose, 1928. 348 p.

- Hoffman, 1980 – *Hoffman P.E.* The Spanish Crown and the Defense of the Caribbean, 1535–1585. Precedent, Patrimonialism and Royal Parsimony. Baton Rouge and London: Louisiana State University Press, 1980. 312 p.
- Hyma, 1942 – *Hyma A.* The Dutch in the Far East. A history of the Dutch commercial and colonial empire. Michigan: Ann Arbor, 1942. 249 p.
- Klerck, 1938 – *Klerck E.S.* History of the Netherlands East Indies. Vol. 1. Rotterdam: Brusse, 1938. 1138 p.
- Newton, 1933 – *Newton A.P.* The European nations in the West Indies, 1493–1688. London: A&C Black Ltd., 1933. 375 p.
- The Cambridge, 1984 – The Cambridge history of Latin America. Ed. by L. Bethell. Cambridge: Cambridge University Press, 1984. Vol. I. Colonial Latin America. 666 p.
- Williams, 1970 – *Williams E.* From Columbus to Castro: The History of the Caribbean, 1492–1969. London: Andre Deutsch, 1970. 576 p.
- Williams, 2010 – *Williams E.E.* Documents on West Indian History. Washington: Eworld Inc., 2010. 310 p.

References:

- Honcharenko, 2022a – *Honcharenko, A.V.* (2022). Antyl's'ki ostrovy u kolonial'niy politytsi Frantsiyi naprykintsi XV – 50-kh rr. XVI st. [The Antilles in the colonial policy of France at the end of the 15th – 1650s century]. *Suchasna nauka: teoretychni ta prykladni aspekty*. VII Vseukrayins'ka mul'tydzystsyplinarna naukovo-praktychna Internet-konferentsiya, 31 lypnya 2022, Ukrayina, Zhytomyr: Zbirnyk materialiv. Kyiv: Yarochnenko Ya. V. S. 32-37. [in Ukrainian]
- Honcharenko, 2022b – *Honcharenko, A.V.* (2022). Ispans'ka kolonizatsiya Antyl naprykintsi XV–XVI st. [Spanish colonization of the Antilles at the end of the 15th – 16th century]. *Reformuvannya pravovoyi systemy v konteksti yevrointehratsiynykh protsesiv: materialy VI Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi* (m. Sumy, 19-20 travnya 2022 roku). Sumy: Sums'kyi derzhavnyy universytet. S. 22-26. [in Ukrainian]
- Honcharenko, 2024 – *Honcharenko, A.* (2024). Antyly v kolonial'niy politytsi Anhliyi u druhiy polovyni XVI – na pochatku XVII st. [The Antilles in the colonial policy of England in the second half of the 16th – early 17th century]. *Ukrayina–Latyns'ka Ameryka: vyklyky ta perspektyvy hlobal'noho partnerstva: materialy II Mizhnarodnoyi naukovo-yi konferentsiyi* (24-25 lystopada 2023 roku). Odesa: Vydavnychy dim "Hel'vetyka". S. 151-156. [in Ukrainian]
- Kopelev, 1997 – *Kopelev, D.I.* (1997). Zolotaya epokha morskogo razboya. Piraty, flibust'ery, korsary [The Golden Age of Piracy. Pirates, Buccaneers, Corsairs]. Moskva: Ostozh'e. 495 s. [in Russian]
- Kushnir, 2003 – *Kushnir, A.V.* (2003). Kolonizatsiya Antil'skikh ostrovov i anglo-frantsuzskoe sopernichestvo v Vest-Indii (XVII – pervaya polovina XVIII v.) [The colonization of the Antilles and Anglo-French rivalry in the West Indies (17th – first half of the 18th century)]: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.03. Moskva. 270 s. [in Russian]
- Razilli, 1961 – *Razilli, I.* (1961). Memoar Isaaka Razilli o frantsuzskoy kolonial'oy ekspansii (1626) [Isaac de Razilly's Memoir on French colonial expansion]. *Srednie veka*. Vyp. 20. S. 325-349. [in Russian]
- Andrews, 1984 – *Andrews, K.R.* (1984). Trade, plunder and settlement. Maritime enterprise and genesis of the British empire, 1480–1630. Cambridge: Cambridge University Press. 404 p.
- Boxer, 1957 – *Boxer, C.R.* (1957). The Dutch in Brazil, 1624–1654. Oxford: Clarendon Press. 327 p.
- Devèze, 1977 – *Devèze, M.* (1977). Antilles, Guyanes, la merdes Caraïbes de 1492 à 1789. Paris: Sedes. 382 p. [in French]
- Goslinga, 1971 – *Goslinga, C.Ch.* (1971). The Dutch in the Caribbean and on the Wild Coast, 1580–1680. Assen: Van Gorcum. 647 p.
- Goslinga, 1979 – *Goslinga, C.Ch.* (1979). A short history of the Netherlands Antilles and Surinam. The Hague; Boston: M. Nijhoff. 198 p.
- Hardy, 1928 – *Hardy, G.* (1928). Histoire de la colonisation française. Paris: Larose. 348 p. [in French]
- Hoffman, 1980 – *Hoffman, P.E.* (1980). The Spanish Crown and the Defense of the Caribbean, 1535–1585. Precedent, Patrimonialism and Royal Parsimony. Baton Rouge and London: Louisiana State University Press. 312 p.
- Hyma, 1942 – *Hyma, A.* (1942). The Dutch in the Far East. A history of the Dutch commercial and colonial empire. Michigan: Ann Arbor. 249 p.
- Klerck, 1938 – *Klerck, E.S.* (1938). History of the Netherlands East Indies. Vol. 1. Rotterdam: Brusse. 1138 p.
- Newton, 1933 – *Newton, A.P.* (1933). The European nations in the West Indies, 1493–1688. London: A&C Black Ltd. 375 p.
- The Cambridge, 1984 – The Cambridge history of Latin America. Ed. by L. Bethell. Cambridge: Cambridge University Press, 1984. Vol. I. Colonial Latin America. 666 p.
- Williams, 1970 – *Williams, E.* (1970). From Columbus to Castro: The History of the Caribbean, 1492–1969. London: Andre Deutsch. 576 p.
- Williams, 2010 – *Williams, E.E.* (2010). Documents on West Indian History. Washington: Eworld Inc. 310 p.

Отримано 03.09.2025

Отримано в доопрацьованому вигляді 18.10.2025

Прийнято до друку 01.12.2025

Submitted 03.09.2025

Received in received form 18.10.2025

Accepted for publication 01.12.2025

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА АРХІВОЗНАВСТВА

Сайти журналу:
<https://shaj.sumdu.edu.ua>

Ідентифікатор медіа R30-03095 (рішення №541 від 29.02.2024 р.)

Видавець
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Редагування здійснюється співробітниками кафедри історії
Сумського державного університету

Головний редактор *С.І. Дегтярьов*

Редактори:
А.В. Гончаренко, С.І. Дегтярьов

Технічне редагування:
*С.І. Дегтярьов, В.М. Король (адміністратор сайту),
О.О. Ткачов*

Адреса редакції: 40007, Суми, вул. Харківська, 116, Н-213
тел. +38(066)3465953; електронна адреса: starsergo2014@gmail.com

Здано до набору 26.12.2025. Підписано до друку 30.12.2025. Формат 70х108/16 Папір офсетний
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,0 Обл.-вид. арк. 15,1 Наклад 100 прим. Зам. №

Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Харківська, 116, м. Суми, 40007
Свідцтво про внесення суб'єкта господарювання до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 8193 від 15.10.2024.

Сумський історико-архівний журнал, № XLV, 2025
www.shaj.sumdu.edu.ua